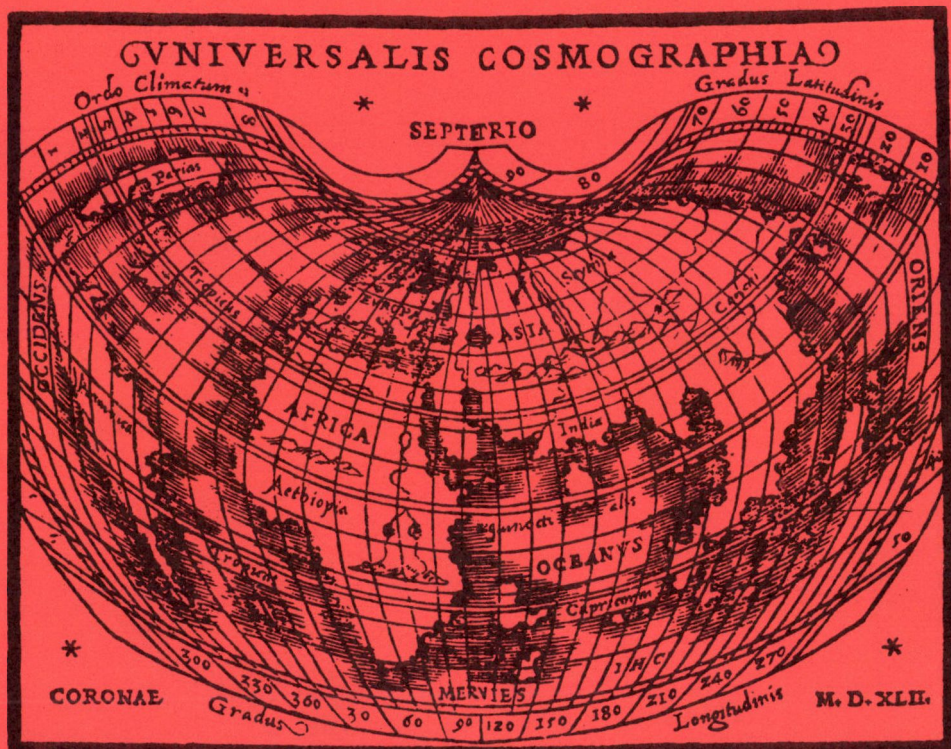

2005 APR 0 1.

AF 621

VILÁGTÖRTÉNET

2004 ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Rubint István: Egy hódoltsági kapucinus Afrikában. Kapucinus misszió a 17. századi Portugál-Kongóban	3
Juliane Brandt: Konzervatív és „konzervatív” – a fogalomképzés helyzetéről és kialakulásáról	27
Halász Iván: Vrangel báró a Krím félszigeten a polgárháború idején	46
Ágoston Magdolna: III. Iván 1497. évi vörös viaszos pecsétje. Adalékok az orosz állami szimbolika előtörténetéhez	65
Traian Dragan: Az 1875-ös szabad kereskedelmi egyezmény és hatása az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia kapcsolataira	78
Harsányi Iván: A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok néhány kényes kérdése Carlos Arcos y Cuadra budapesti spanyol ügyvivő diplomáciai levelezésében	87

SZEMLE

Ágoston Magdolna: Az orosz történelmi források terminológiája (Ism.: Sashalmi Endre)	94
Christopher R. Browning: The Origins of the Final Solution: the Evolution of Nazi Jewish Policy (Ism.: Kovács Tamás)	95
Krausz Tamás: Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus (Ism.: Mitrovits Miklós)	96
Thomas Lindenberger: Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968 (Ism.: Horváth Sándor)	99
Stefan Noethen–Volker Pade (szerk.): Bürger, Rowdys und Rebellen. Deutsche Polizeilehrfilme in West und Ost (Ism.: Horváth Sándor)	101

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

EGY HÓDOLTSÁGI KAPUCINUS AFRIKÁBAN

Kapucinus misszió a 17. századi Portugál-Kongóban

Bernardino Hungaro (1603/6–1664) kapucinus szerzetesről keveset írt a magyar tudomány. Életrajzi adatai meglehetősen hiányosak, különösen élete első 30 évéről tudunk keveset. Magyarországon elsősorban a két világháború között megjelent, missziókkal foglalkozó munkák tartalmazzak említést róla. 1932-ben Puskás Béla hosszabb írást szentelt Bernardino Hungaro életének.¹ Az ismertető elsősorban az itáliai forrásokra alapozva ad rövid életrajzot, természetesen döntően a missziós tevékenységre koncentrálván. Miklós László négy évvel később tesz róla említést, de gyakorlatilag csak Puskás Béla írását használja fel, semmilyen új információt nem közöl.² 1937-ben jelent meg Lévay Mihály átfogó kézikönyve, melyben a szerző méltatja Bernardino Hungaro afrikai térítőtevékenységét. Lévay – megfelelően a korszaknak – kész tényként kezeli Bernardin atya magyar mivoltát, szerinte ő volt az első afrikai magyar hittérítő.³ Első és mindmáig egyetlen hosszabb tanulmány életéről a Kapucinus Tartományi Értesítő 1948-as évfolyamában jelent meg az akkor a móri rendházban élő Jácint atya (1914–1983) tollából.⁴ Ugyanő volt az, aki később a Pápai Egyetem (Universitas Pontifica Gregoriana) számára írt német nyelvű disszertációjának részeként ismét foglalkozott Bernardino Hungaro magyarországi vonatkozásaival.⁵ A kapucinus szerzetes életéről ebben a munkában sem közöl többet, mint előző tanulmányában, de számos forrást közread, illetve további lehetséges források helyét határozza meg. A Rómában kiadott kapucinus lexikon is mindössze néhány sort szentel életének.⁶ Ebből megtudjuk, hogy a római provinciában végezte rendi tanulmányait, Magyarországon és Kongóban végzett térítőmunkát, melyről jelentést is írt, amit azonban nem adtak ki. 1664-ben halt meg. Végül érdemes megemlítenünk, hogy a magyar származású hittérítőkről Bangha Béla közöl kisebb adattárat 1905-ben megjelent rövid tanulmányában.⁷ Itt sem találkozunk Bernardino atya nevével, de ez nem meglepő, hiszen Bangha csak az ismert jezsuitákat veszi számba, maga is keseregve azon, hogy más rendbéli hittérítők neveivel adós a magyar tudomány.

Külföldön jóval többet írtak a kongói misszióban elévülhetetlen érdemeket szerzett kapucinus életéről. Alapvetően három intézmény foglalkozott munkásságával. A Pápai Állam mindig is jól dokumentálta európai és Európán kívüli tevékenységét. Legtöbb forrásunk a pápai irattárakban lelhető fel. Különösen hangsúlyos szerep jut a Propaganda Fide levéltárának, mely alapítása (1622) óta az Európán kívüli missziók fő szervezője, egyúttal ellenőrzője is volt. Bernardino Hungaro számos levelét, jelentését a Propaganda Fide levéltára őrizte meg számunkra.⁸ A kapucinus rend, noha viszonylag késői alapítású – 16. századi –, elévülhetetlen érdemeket szerzett a hittérítés terén, különösen Amerikában és Nyugat-Afrikában. Bernardino Hungaro térítésének sikeréről a rend európai generálisának küldött 1665-ös beszámoló tartalmaz fontos információkat.⁹ Mivel Bernardino Hungaro térítőtevékenysége a korabeli luzitán érdekszférára korlátozódott, ezért a lisszaboni levéltárak, valamint a portugál nyelvű feldolgozások és a térségről írott olasz és portugál, spanyol forrásmunkák képezték jelen tanulmány gerincét.¹⁰

Élete, származása, születésének helye, időpontja

Származását tekintve – noha sok adattal rendelkezünk – több a kétely, mint a bizonyosság. A kapucinus rendbe való belépéskor a szerzetes általában megváltoztatja, keresztnévét, valamely katolikus szent nevét véve fel, valamint szülővárosa nevét illeszti mögé, ezzel is mintegy jelezve, hogy addigi világi életét maga mögött hagyta. Így jönnek létre olyan nevek, mint Jorge de Geel (Adriano Willems), aki 1612-ben született Németalföldön, 1642-ben lépett be a kapucinus rendbe és ekkor az Adriano keresztnévet a Jorge-ra cserélte,¹¹ vagy éppen Bernardino Belgrado/Hungaro.¹² Joggal feltételezhetjük tehát, hogy Belgrád városában született. Jácint atya idézett tanulmányában egyértelműen a mai szerb fővárossal, a korabeli Nándorfehérvárral azonosítja származási helyét. Érdemes megemlíteni, hogy a korszak forrásai szintén Belgrádként említik Tengerfehérvárt, a mai Biograd na Morut is a dalmát tengerparton. Mindkét városban élt a tárgyalt korszakban kis létszámú magyar közösség. Amíg nem bukkan fel újabb adat, addig szülőhelyét illetően nem tudhatunk bizonyosat.

A Bernardin név kiválasztása – amennyiben a keresztnévét is megváltoztatta – minden bizonnyal valamely ferences előd hatására történhetett. Sienai Bernardin (1380–1444) az obszerváns ág első vikáriusa volt. A firenzei zsinaton (1439) a görögökkel való unió érdekében eredményes munkát végzett. Több humanista tudóssal levelezett. Kapisztrán Szent Jánossal együtt egyik vezére volt a ferencesek reformmozgalmának. Ereklýeit Aquila város őrzi.¹³ Időben közelebb esik Bernardino Hungaro életéhez egy másik kiemelkedő ferences, Asti Bernardin, aki vikárius generálistként 1536-ban kötelezővé tette a lelkipázkodást és a prédikációt. Így lett az eredetileg aszketikus mozgalomból lelkipáztorkodó közösség a kapucinus rend.

Születési időpontja szintén bizonytalan. Későbbi leveleiben egyszer sem utal még csak áttételesen sem születési idejére. Egyetlen kapaszkodónk maradt: 1628-ban részt vett egy titkos konstantinápolyi misszióban. Ennek kapcsán kérelemmel fordult VIII. Orbán pápához (1623–1644). 1628. október 6-án kéri, hogy alszerpapból szerpappá avassák.¹⁴ Tárgyalt korszakunkban korántsem ment ritkaságszámba az, hogy kispapokat hamarabb szentelnek pappá, mint azt az egyházi rendelkezések lehetővé tennék. Ezzel a módszerrel is igyekeztek enyhíteni a magyarországi nyomasztó paphiányon. Az engedélyt és a felmentést a várakozási idő alól még azon a napon megkapta.¹⁵ Mivel idő előtti – „extra tempora” – szerpapi kinevezését kéri Bernardino Hungaro 1628. október 6-i levelében, ezért bizonyos, hogy még nem érte el a kívánt 25. életévét, de már elmúlt 22 éves. Születési idejét tehát 1603 és 1606 közé tehetjük.

Még nehezebb – talán egzaktnak meg sem válaszolható kérdés mai tudásunk szerint – Bernardino Hungaro nemzetisége, illetve anyanyelve. Természetesen külön kell választanunk a korabeli anyanyelv és nemzetiség meghatározást a „hungarus” tudattól. A korabeli források Ongarián nemcsak Magyarországot, hanem a korona tartományait, Horvátországot, Szlavóniát, és amikor annak fennhatósága alatt volt, Dalmáciát értették.¹⁶ Említésre méltó, hogy a korabeli Erdély és a Bánát határvidékén a bosnyák rendtartományhoz tartozó ferencesek is térítettek.¹⁷ Mivel azonban ők török alattvalók voltak, ezért nehezen elképzelhető, hogy közreműködésükkel egy ifjú a római kapucinus rendtartományban lépjen be a rendbe. (Kivételt erősítő szabály Oláh Boldog Jeremiás, aki 1556-ban született Moldvában, és 1578-ban lépett be a kapucinus rendbe Nápolyban. Ő a rendi szabályoknak megfelelő Jeremias a Valahia nevet kapta, mivel a származási országra akartak utalni nevével.)¹⁸

Bernardino Hungaro első leveleit latin, illetve olasz nyelven írta. Az évek folyamán jól kimutatható írásaiban a spanyol és a portugál nyelv hatása. A dalmát partvidéken az olasz nyelv használata általánosan elterjedt volt. Mégis szinte bizonyos, hogy nem lehetett az anyanyelve, mert 1628. október 15-én Anconából kelt levelében a „török” szót „turko” formában használja a „turco” helyett.¹⁹ Tehát valamely délszláv nyelv (noha nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szerb lakosság döntő többsége az ortodoxiához tartozott, s nehéz elképzelni, hogy egy szerb ifjú Rómába menne, hogy belépessen a kapucinus rendbe), vagy még inkább a magyar lehetett az anyanyelve.

Magyar eredete mellett nemcsak Lévay Mihály tette le a voksát már idézett munkájában, hanem például olyan külföldi szerzők is, mint a neves Angola-szakértő Ralph Delgado, aki Loango királyának áttérése kapcsán „Frei Bernardin, *húngaro*”-ként megemlíti Bernardin testvért.²⁰ Rajtuk kívül magyarnak véli a szerzetest Edouard d’Alencon, aki 1914-ben jelentette meg tanulmányát a kongói kapucinus misszionáriusok életrajzi adataival. Ebben említi Bernardino Hungarót, egyértelműen magyar származásának tartva őt.²¹

Jácint atya idézett tanulmányában nem foglal határozottan állást Bernardino Hungaro nemzetiségét illetően. Ő nem tartotta kizártnak sem a délszláv (horvát?), sem a magyar eredetet. Érdekes azonban megvizsgálnunk aláírását. A kapucinus szerzetes 1628. október 15-től kezdődően minden levelét, jelentését Bernardino Hungaróként írta alá. Vagyis nem a többi kapucinus által használt formulát választotta, mint Jorge de Geel, Boaventura de Alessano vagy Leonardo da Nardo stb., tehát a keresztnév mögé illesztve a születési helye főnévi alakját. Ezt a formát csak 1628 októberében kelt, mentességet kérő levele aláírásakor alkalmazta (Bernardino da Belgrado). Logikusan az következne ebből, hogy a későbbiekben a Bernardino da Hungria formát használja. Helyette azonban mindvégig a Bernardino Hungaro aláírást találjuk. Így – némileg erőszakolt fordítással – nem a „Magyarországi Bernardin” név illene rá, hanem a „Magyar Bernardin”. Meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy Bernardino Hungaro nevével is jelezni kívánta származási helyét – talán nemzetiségét is –, tehát tudatosan írta alá „hungaro”-ként leveleit.

Végezetül meg kell vizsgálnunk azt a kérdést: hol járhatta iskoláit? Ismét olyan területhez érkeztünk – talán az utolsó ilyen lesz –, melyhez rendkívül kevés forrás kapcsolódik, így csak közvetett utalásokra hagyatkozhatunk. Ha elfogadjuk nándorfehérvári születésének tényét, akkor elképzelhető, itt járta ki első iskolaéveit. A belgrádi misszió 1613 második felében már iskolával is rendelkezett, melyet Színi István jezsuita misszionárius hozott létre és felügyelt. Az ő kötelessége volt a belgrádi kicsiny magyar anyanyelvű közösség lelki gondozása is. Belgrádi iskolájába az év végén már 32 diák jár.²² Bernardino Hungaro 1613-ban élete 7. és 10. éve között lehetett. Ez az iskola 1620-ig működött.

Leveleiben azonban később sem tesz említést arról, hogy iskoláit hol végezte. Azt is csak közvetett utalásokból tudjuk, hogy Itáliában, a római rendtartományban lépett be a kapucinus rendbe. Ezt két adat is alátámasztja. 1628. október 5-én kelt az a felhatalmazás, mely lehetővé tette, hogy három szerzetes útra keljen konstantinápolyi missziójára. Ebben az szerepel, hogy Bernardino Hungaro a római rendtartomány kapucinusa. „*Megadjuk a fenti engedélyeket a római rendtartománybeli Domenico, Boaventura és Bernardin kapucinus testvéreknek.*”²³ A később sikertelennek bizonyult 1640-es magyarországi missziója kapcsán pedig a Propaganda Fide titkára, Francesco Ingoli a következőképpen ír róla: „... havendo un frate ungaro, vestito nella provincia di Roma...”²⁴ A két – időben egymástól távol eső – egybehangzó adat bizonyossá teszi

tehát, hogy Bernardino Hungaro Itáliában lépett a kapucinusok közé. Továbbra is kérdéses azonban, hogy mikor, kinek a közvetítésével került ki Belgrádból. Logikusnak tűnik, hogy valamely római egyetemen folytathatta tanulmányait, mert mindenestre annyi bizonyos, hogy szerzetesünk elvégzett valamilyen iskolát, hiszen leveleinek tartalma, szóhasználata képzett papra és misszionáriusra enged következtetni.

A nagy kelet-nyugati egyházszakadás után sokáig nem volt hivatalos kapcsolat Róma és Bizánc között. A törökök előretörése, illetve Bizánc elfoglalása azonban új helyzetet eredményezett. Cirill Lukarillisz ökumenikus pátriárka (1624–1638) az 1620-as években új hitvallást készült kiadni. Róma elhatározta, hogy a kapcsolatfelvétel érdekében titkos missziót küld Konstantinápolyba. Ennek a küldöttségnek lesz tagja Bernardino Hungaro is, akit nyelvtudása miatt választottak igen fiatalon a csoport tagjai közé. 1628. október 15-én Anconában vannak, és december 2-án indulnak Isztambulba, ahová még karácsony előtt megérkeztek.

A misszió eredményeiről nem sokat lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy a csoport vezetője, Domenico da Lorena nagybőjt idején a konstantinápolyi Szent György mártír templomban²⁵ mond misét. Ezen sokan – különösen a helyi keresztény kereskedők – vettek részt. Összesen nyolc hónapot töltöttek itt, de Bernardino Hungaro, akit levéllel (talán jelentéssel) visszaküldtek, hamarabb tért vissza, ugyanis 1629 júniusában már Rómában tartózkodik.²⁶ Számára a titkos utazás véget ért.

Konstantinápolyi utazása után egy időre eltűnt forrásainkból a kapucinus szerzetes, csak egy adatunk van arról, hogy 1630-ban a kapucinusok procenói rendházában tartózkodik.²⁷ Neve 1640-ben bukkan fel ismét, amikor a Propaganda Fide a veszprémi püspök, Jakusith György kérésére missziót szervez Magyarországra. Jakusith (Jakusics) György veszprémi püspök 1639 augusztusában fordult a Propaganda Fidéhez, hogy küldjenek missziópapokat a veszprémi püspökség területére. E levélben kimondottan kapucinusokat kér alkalmasságuk miatt: „Magam bizonyágára a Kapucinusok Szent Rendjéből ajánlanék misszionáriusokat, de nem részrehajlás okán, sem a magam hasznára, mintsem a Hazába való visszatérés és a megtérő lelkek gondozása okán.”²⁸ A kapucinus rend vezetője, Feliciano atya a Propaganda Fide kérésére kijelölte azokat az atyákat, akiket alkalmasnak tartott a misszióban való részvételre, közöttük volt Bernardino Hungaro is.²⁹ Őt nagy valószínűséggel származása miatt találta érdemesnek arra, hogy a misszióban részt vegyen, emellett nagy elhivatottságot érzett a térítőmunka iránt.³⁰

Ezek ismeretében meglepő fordulat következik be 1641 nyarán. A rend előjárója, Feliciano atya 1641. július 29-én levelet írt a Propaganda Fidének, melyben kéri, hogy a misszióból hívják vissza Bernardino Hungarót: „Eminenciátok Casimiro Tirolense kapucinus hitszónokot nevezték ki a törökök által megszállt Magyarországra induló misszió előljárójának. Ő azzal a kéréssel fordul Eminenciátokhoz, hogy engedélyezzék számára a misszió tagjai közül Bernardino Onghero atyát felmenteni, mert ő nem nagyon alkalmas a nevezett misszióra [non molto habile per la sudetta missione]. Helyette Bartolomeo da Monte Varchit [Varchiót]³¹ és Guglielmo d'Oleggiót³² – mindkettő kapucinus – küldjék.”³³

A misszió gyakorlatilag kudarcba fulladt. A csoport tagjainak Somogy és Zala vármegye déli részeit jelölték ki, de lényegében nem folyt számottevő munka. Mint a fentiekből kiderült, Bernardino Hungaro nem vett részt a magyarországi misszióban, de valószínűsíthető, hogy már ekkor elhatározta, amint lehetséges, térítőmunkát végez. A 17. században erre elsősorban az Európán kívüli területeken nyílt alkalom.

A kongói és angolai missziók előkészítése

Portugália és Spanyolország a 15. századtól kezdve hozzálátott egy több kontinensre kiterjedő gazdasági, katonai és politikai hálózati rendszer kiépítéséhez. A spanyolok elsősorban Közép- és Dél-Amerikában vetik meg a lábukat, míg a portugálok – némi szerencsével és erőforrásaik maximális kihasználásával – létrehoznak egy több kontinensre kiterjedő gyarmatbirodalmat. Ez magában foglalta a mai Brazília területét az amerikai kontinensen, bizonyos stratégiai csomópontok ellenőrzését az Indikumban, valamint Afrika egyes part menti területeinek feltérképezését, birtokbavételét, illetve meghódítását. A két Ibér-félszigeti ország az 1494-ben megkötött tordesillasi egyezmény alapján határolta el érdekszféráit.

A portugál tengerészek Afrika partjainak megkerülésével akartak eljutni Indiába. A mindössze másfélmillió lakosú Portugália számára ez csak úgy volt lehetséges, hogy koncentrálták erőiket a nagy cél érdekében. Tengerész Henrik (1394–1460) portugál herceg³⁴ hajózási központot hozott létre az ország délnyugati csücskében a Szent Vince-fok melletti Sagres településen. A korszak legjobb térképészeit³⁵ és hajósait nyerte meg magának. Így a portugál flották évről évre délebbi irányba haladva 1434-ben elérték a Bojador-fokot, 1444-ben megvetik lábukat a Zöld-foki-szigeteken, 1474–1475-ben birtokba veszik Sao Tomé és Príncipe szigeteit. 1482-ben a flotta parancsnoka, Diogo (Diego) Cao egy hatalmas folyamot pillant meg. Ez a mai Zaire, vagy Kongó folyó. Öt évvel később Bartolomeu Diaz eléri a Jóménység fokát, 1498-ban pedig Vasco Da Gama India földjére lép. Ezzel a hatalmas terv, a portugál tengeri hatalom megteremtésének terve a megvalósítás fázisába lépett. 1500-ban Alvares Cabral felfedezi, vagy inkább megtalálja³⁶ a Szent Kereszt földjét,³⁷ és ezzel a luzitán horizont kitágul, immár három kontinensen kezdődik meg a terjeszkedés.

Természetesen nagyfokú alkalmazkodóképesség szükségeltetett ehhez, hiszen a portugál katonák, kereskedők, hivatalnokok és egyháziak egészen más jellegű kultúrát találtak Dél-Amerikában, Indiában vagy Afrika part menti területein. A birtokba vett területeken kiépítik a portugál bázisokat, melyek általában a kereskedelmi lerakatból (feitoria) és az arra felügyelő apparátusból állnak, valamint szükség esetén erődöt is építenek.

A Zaire folyóhoz többször érkeznek portugál hajók, hiszen a folyam mentén – a bennszülöttek elbeszélése alapján – egy nagy királyság terül el. Természetesen ne gondoljunk itt egy európai rendszerre. Nem egy feudális értelemben vett monarchiáról van szó, de ha a későbbiekben mindig szem előtt tartjuk a sajátos afrikai birtokviszonyokat, az öröklődési rendet és a hatalomgyakorlás kollektív jellegét, megkockáztathatjuk a királyság kifejezés használatát. A Zaire folyó torkolatához tehát a Diogo Cao³⁸ által vezetett flotta jutott el először.³⁹ Korabeli szokás szerint kitűzték a portugál királyi lobogót, illetve kókeresztet, ún. „padrao”-t⁴⁰ állítottak, mely más hajósok számára is jelezte, hogy portugál felségterületre érkeztek.

A hivatalos kapcsolatfelvételre a helyiek és a portugálok között várni kellett, erre csak 1491-ben került sor. Ekkor Goncalo de Sousa vezetésével érkezik újabb flotta ide, Nyugat-Afrikába. Az uralkodó, Nzinga-a-Nkuvu⁴¹ felveszi a keresztény vallást. Ekkor kapja a Joao nevet, hiszen Lisszabonban is Joao nevű király ült a trónon, nevezetesen II. Joao (1481–1495).

A 15–16. század fordulóján inkább csak presztízsszempontok alapján volt Kongóra szüksége a portugál királyoknak. A luzitán terjeszkedés természetes centruma az Indiai-óceán térsége volt. Így csak elszórt kísérletek történtek arra, hogy a ke-

reszténységet mélyebben meggyökereztessek Afrikában. 1547-ig csak Szent János evangélista rendjéből – vagy ahogy a portugálok lisszaboni rendházuk helye alapján nevezték őket: loios – érkeztek Kongóba, illetve elszórt kísérletek voltak – például 1521-ben –, hogy a ferencesek is kiterjessék a térségre misszióik hatósugarát.⁴² Érdekes módon ekkor a kongói uralkodók számára volt stratégiai kérdés a portugálokkal való jó kapcsolat, hiszen a modern tűzfegyverekkel harcoló szövetségesek jó segítségnek bizonyultak belső felkelések elfojtása, vagy a szomszédokkal vívott háborúk során.

A helyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor az intenzív holland–angol terjeszkedés, valamint az állandósuló oszmán ellentámadások következtében a portugálok szerepe drámaian csökkent az Indikum térségében. A 16. század végére világossá vált, hogy Portugália nem képes megőrizni korábban kivívott pozícióit. Ekkor kezd felértékelődni Brazília, a maga kifogyhatatlannak tűnő területeivel, illetve az ott termelhető cukornád miatt. Az ültetvények viszont nagyszámú munkaeerőt igényeltek, melyet a portugálok Nyugat-Afrikából igyekeztek „beszerezni”. Így Sao Tométól egészen a mai Angola – a korabeli Ngola Királyság – területéig széles háterszágot akartak kiépíteni. Ennek látványos jele volt Sao Tomé közigazgatási, egyházi és kereskedelmi központtá való átszervezése, illetve 1575-től Angola szisztematikus megszállása és gyarmatként való kiépítése.

Ilyen körülmények között tett szert nagyobb jelentőségre a Kongó Királyság területe, de elsősorban már nem mint keresztény királyság, hanem mint lehetséges rabszolgá-utánpótlási bázis. Az 1570-es évektől fokozatosan kidomborodik a portugál politikai-katonai erőfölény, melynek következtében feszültebbé válik a viszony az ott élő feketék és a portugál adminisztráció között. A gazdasági és politikai kapcsolatokkal párhuzamosan kezdik megszervezni a térség egyházi irányítását is. Ebbe a hatalmi játszamába újabb színfoltot hoz a spanyol–portugál perszonálunió (1580–1640), melynek keretében Portugália elveszti szuverenitását, bár a gyarmatokon ez kevésbé érvényesül.⁴³ A hollandok viszont szabad prédának tekintették a portugál területeket Brazíliában és Afrikában is. Jellemző, hogy a korabeli portugál adminisztráció központja, Luanda is holland kézre került 1640–1648 között. Ezzel egy újabb ellentét alakult ki a térségben, mellyel a misszióban részt vevőknek is számolniuk kellett.

A kongói–portugál viszony is változott az 1640-es években. Ekkor Kongóban belháború alakul ki a király és Sonho hercege között. Utóbbi győz. 1648 augusztusában Salvador Correia de Sa e Benavides, Angola kormányzója visszafoglalja Luandát a hollandoktól. II. Garcia kongói uralkodó követeket küld a portugálokhoz, hogy állítsák helyre a korábbi jó viszonyt. A követség tagjai: Dominges Cardoso jezsuita atya, Boaventura de Alessano és két udvari előkelő. A tárgyalások elhúzódnak. Márciusban küldte el Salvador Correia de Sa a tárgyalási feltételeket, melyek később gyakorlatilag a békeszerződésbe is bekerülnek. A portugál kormányzó – erőfölénye teljes tudatában – diktátumszerű békét kényszerített a kongóiakra: a portugálok szabadon kereskedhetnek az országban, és arany-, illetve ezüstlelőhelyekhez, valamint kártérítéshez jutottak.⁴⁴ Ezt a békeszerződést a portugál uralkodó 1651. szeptember 22-én kelt levelében hagyja jóvá.⁴⁵ Ekkor végérvényesen megromlott a Luanda–Sao Salvador viszony is, és Sa úgy döntött, hogy a kapucinus missziók központja Luanda legyen.⁴⁶

A kongói uralkodó érezte ezt a számára kedvezőtlen változást már korábban is. Ezért próbálta hangsúlyozni a keresztény egyház jelentőségét birodalmában például X. Ince pápához – még a harcok idején –, 1646. október 5-én írt levelében: „*A legteljesebb engedelmisséget fogadom mint a Szent Római Egyház fia. Együttal kifejezem a*

hálámát a gondoskodásért, mivel Szentséged szerzeteseket küld Királyságomba. Azt kérem Szentségedtől, hogy mindenekelőtt a kapucinus rend tagjait, ugyanis Én és egész Királyságom nagyra becsüljük őket, mint Isten igazi szolgálóit. A kellő létszám-ban küldje őket, mert a királyság nagy, és mindössze 16 szerzetes van itt. Emiatt az itteni nép lelki élete nagy hiányt szenved. Szintén kérem Kegyességedtől, hogy a szerzetesekkel küldjön püspököket is ebbe a Királyságba, akik fel tudnának szentelni más püspököket is, és irányítanák a szerzetesek munkáját, ily módon megőrizve a katolikus vallást Kongóban.”⁴⁷

A korszak másik problémája, hogy az önállóságát ismét kivívó Portugália nem tud rendezett viszonyokat kiépíteni a Szentszékkal. A 15. és a 16. század folyamán jól átgondoltan építették fel Lisszabon irányításával a gyarmati térség egyházi közigazgatását. III. Callixtus pápa (1455–1458) „Inter cetera...” kezdetű, 1456-os bullája értelmében az elfoglalt területek feletti egyházi fensőbbség a Krisztus-rend nagymesterét – akkor Tengerész Henriket – illette meg. X. Leo pápa 1516-ban ezt a jogot átruházta a portugál királyokra. Ezt követően formálisan is a Krisztus-rend központja, Tomar⁴⁸ lesz a területek egyházi központja. 1534-től a funchali (Madeira) püspökség felügyeli a tengeren túli területeket,⁴⁹ 1575 és 1596 között Sao Tomé szigetén szerveznek püspökséget. Csak 1596-ban jött létre az önálló Kongó-Angola püspökség, melynek püspökei 1624-ig a kongói fővárosban, Sao Salvadorban székeltek, utána pedig átköltöztek Angola fővárosába, Luandába.⁵⁰ Ettől kezdődően a pápai udvar hosszú ideig nem nevezett ki püspököt, csak 1671-ben kapja kinevezését Pedro Sancho.⁵¹

Portugália és a Szentszék kapcsolatát nagymértékben befolyásolta, hogy a pápai udvar sokáig nem ismerte el IV. János portugál király legitimitását.⁵² Neheztelését úgy adta Lisszabon tudtára, hogy nem hagyta jóvá az uralkodó által kinevezett egyházi személyek beiktatását sem Európában, sem a gyarmatokon. Több helyen és számos időpontban nem volt a Vatikán által elismert püspök, illetve érsek.⁵³ Így jóformán megbénult a hivatalos egyházi hierarchia a luzitán érdekszférában.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kereszténység terjesztése, illetve a gyarmatokon élő keresztények lelki támogatása kiemelten fontos feladat volt az európai országok számára. Ilyen körülmények között jócskán felértékelődött a Propaganda Fide szerepe, mely intézmény elvileg „nemzetek feletti” szerveződés volt, s mint ilyen elsősorban ez egyház egyetemes értékeit volt hivatva képviselni. Ugyanakkor szót kell ejtenünk arról is, hogy a mindenkori pápák személye nagymértékben rányomta a bélyegét az intézmény működésére.⁵⁴

Az egyes európai katolikus országok igyekeztek megőrizni relatív függetlenségüket a pápai udvartól, később a Propaganda Fidétől. Jó példa erre Fülöp spanyol-portugál uralkodó 1620. szeptember 22-én keltezett utasítása, melyben jónak látta elrendelni, „*hogy a törvényt, mely megtiltja idegen származású egyháziak Indiába küldését, a korona összes elfoglalt területére kiterjesszem. Megparancsolom, hogy add ki az ehhez szükséges parancsokat és értesítsd az egyházi rendek elöljáróit. Az elfoglalt területekre menő egyháziak előbb mondják meg nevüket és hazájukat, valamint mutassák fel engedélyemet. Elrendelem, hogy a tengeri kikötőkben szolgáló alattvalóim különös gondot fordítsanak a vizsgálatokra és tartsák be minden rendelkezésemet.*”⁵⁵

Az elfoglalt területek hitéletét elsősorban az adott európai állam uralkodójának, illetve egyházszerzetének kellett felügyelnie. Itt azonban egy rendkívül bonyolult ügyről van szó, ugyanis a portugál gyarmatok spanyol fennhatóság alá kerültek.

Így Fülöpnek nem állt érdekében a portugál területek hitéletének támogatása. Portugália nem képes arra, hogy saját erejéből oldja meg a gyarmatok papokkal való ellátását. Az ilyen és ehhez hasonló helyzetek megoldására jött létre a Propaganda Fide, amelynek számottevő anyagi erőforrások álltak rendelkezésére. Természetesen egyik ország sem örült annak, ha a gyarmatainak az ő intézményeitől független testület tagjai végeznek térítőtevékenységet. Így Kongó és Angola esetében a hittérítés kérdése a Propaganda Fide–Portugália–Spanyolország háromszög között dőlt el.

A kongói misszió (1648–1664)

1640-ben a Propaganda Fide elhatározta, hogy állandó missziót szervez a Kongó Királyság területére. Létrehozzák a „Missao de Congo”-t, melynek első vezetője Boaventura de Alessano lesz. Az első kísérlet kudarcba fullad, mivel időközben a hollandok elfoglalták a nyugat-afrikai portugál gyarmatokat. 1645. május 20-án érkezik 12 szerzetes Kongóba, és kezdi meg tevékenységét. Hamarosan kiderül, hogy rendkívül kevesen vannak a munka nagyságához képest, ezért segítséget kértek Rómától.

1647. októberében indul a következő, 14 főből álló csoport. 1648 márciusában érkeznek Kongóba. II. Garcia levelet küld a pápának. Meg van elégedve a kapucinusokkal. Kéri, küldjön újabbakat. A levél 1649. október 12-i keltezésű, Sorrento viszi, aki 1650 márciusában érkezik Lisszabonba, majd június 8-án Rómába. 1649, a hollandok kiűzése után két kapucinus (Cortona⁵⁶ és Licadia) megy Luandába. Megkapják a Szent Antal-kolostort és egy kórházat. Így a kapucinusok most már Kongóban, illetve Angolában is képviselik magukat. Egyházi, diplomáciai és politikai befolyásuk már meghaladja a jezsuitáét.

1648-ban az újabb csoport szervezéséhez látnak hozzá. Továbbra is fennáll azonban az a probléma, hogy a hivatalos rendeletek értelmében a portugál érdekszféra területére nem mehettek idegen származású szerzetesek. Portugáliában azonban még önálló kapucinus rendtartomány sem volt. Nuno da Cunha atya 1648. augusztus 24-én levelet írt IV. János portugál királynak, melyben kéri, hogy engedélyezzék külföldi származású szerzetesek Kongóba menetelét.⁵⁷ A következő évben pedig Jacinto Vetralla, a leendő kongói misszióvezető és társa, Boaventura de Sorrento levélben fordul a portugál királyhoz, melyben kéri: *„hogy Felséged engedélyezzen szabad átutazást, valamint bocsásson ki egy rendeletet, hogy a Propaganda Fide által küldött kapucinus misszionáriusok – ha nem kasztíliaiak – szabadon jöhessenek Lisszabon kikötőjébe, hogy továbbmenjenek Angolába és Kongóba. Igazolják magukat felséged és az angolai kormányzó előtt, hogy kik ők, kik mennek Kongóba a katolikus vallás terjesztésére. Biztosítják Felségedet, hogy a Szent Kongregációval együttműködnek, és a lehető legteljesebb mértékben teljesítik a feltételeket ők és a fent említett misszionáriusok is. Együttműködnek abban is, hogy a jelenleg Kongóban lévő, Isten szolgálatában álló összes misszionárius rendületlen elszántsággal folytatja a helyi lakosság és előkelők ellátását, és barátsággal viseltetnek a portugál korona irányában.”*⁵⁸

Végül kompromisszumos megoldás született, IV. János kedvezően reagált: *„Engedélyt adok az említett kapucinus szerzeteseknek, hogy a Kongó Királyság egész területén letelepedhetnek, és szabadon folytathatják munkájukat mindenfajta tiltás nélkül, és a korábbi tiltást a külföldiekre vonatkozóan feloldjuk. A régi törvényeket és tiltásokat tehát megszüntetjük, annak elrendelése mellett, hogy mindazok a misszionáriusok, akik a mondott területre mennek, kötelesek az én királyságom és udvarom [fő]*

városában, Lisszabonban hajóra szállni, és más kikötőt nem használhatnak. Előljárókkal és Rómával csak hasonló úton [Lisszabonon keresztül] érintkezhetnek. A fenti engedélyem annak kinyilvánításával együtt érvényes, hogy nem mehetnek a fenti területre kasztíliai szerzetesek, vagy akik ott születtek, illetve spanyol fennhatóságú területen található rendtartományuk tagjai. A fentieket az angolai kormányzó tudomására hoztam, valamint az összes ottani igazságügyi és katonai hivatalnok is tud róla.”⁵⁹

Az újabb csoport útjának előkészítése 1648 elején kezdődött. Minden eddiginél nagyobb létszámú csoportot állítottak össze. Kezdetben 31 főből állt a tervezett küldöttség, hiszen nemcsak Kongóba indítottak szerzeteseket, hanem Angelo de Valencia vezetésével hittérítők indultak a Benin Királyságba is. A csapat kijelölt prefektusa Joao Francisco de Roma. 1648 októberében indulnak Genovából Spanyolországba Paolo Marabotto kapitány hajóján. Sokat vesztegelnek Cádizban, mert Andalúziában pestisjárvány dült. (Ez a járvány Sevilla lakosságának jelentős részét elpusztította.) A csoport tagjai elmennek Sevillába is, ahol Pimentelli érsek megáldja őket.⁶⁰ Állandó diplomáciai feszültséget jelent a csoportban lévő spanyol alattvalók jelenléte. Végül a kezdeti 31 fős létszám is leapad, és 1651. február 13-án két hajón, missziós területek szerint szétosztva indul el a küldöttség. 13 szerzetes (Joao Francisco de Roma, Jorge de Geel, Erasmo de Furnes, Bernardino Hungaro, Estevaso de Ravenna, Bernardo de Cutigliano, Bernardino de Rocca Corneta, Luis de Pistoia, Jeronimo de Lucca, Andre de Ancaiano, Francisco de Volterra, Gregório de Oristano, Angelo de Sardenha) és öt laikus testvér tartott Kongóba (Marcelino de Bagnacavallo, Isidoro de Miglionico, José de Bassano, Junípero de San Severino, José de Piperno).⁶¹

A csoportok február közepén már a Kanári-szigeteken vannak. Erről az a levél tanúskodik, melyet a madridi nuncius küldött június 10-én a Propaganda Fidéhez.⁶² Ebben tesz említést Joao Francisco de Roma április 1-jén kelt leveléről, melyben beszámolt a misszió – addig eseménytelen – utazásáról. A sziget katedrálisában népes hallgatóság előtt prédikálnak a misszionáriusok. A hajó június 29-én érkezik Pindába, miután még egy kisebb tengeri csatát kellett vívniuk a kongói partok mentén egy holland hajóval.⁶³

Kongóban ekkor nyugalom van, írta a csoport vezetője jelentésében, mert a király ellenfele, Sonho hercege meghalt, így a polgárháború is befejeződött. A küldöttséget azonban nem fogadták nagy szeretettel. Ennek valószínűsíthető oka az volt, hogy mivel a csoportot Róma szervezte, és Spanyolországon keresztül jöttek, ezért a Kongóban lévő portugálok nem bíztak bennük. Ráadásul érkezésükkor azt mondták, hogy genovai misszionáriusok, mert a hajóskapitány innen származik. Az ügyetlen füllentést azonban leleplezték. A portugál követ, Antonio de Couto azt terjesztette el róluk, hogy a spanyol király kémei, és az uralkodó trónjára törnek. Mindezt azzal támasztotta alá, hogy a csoport tagjainak gyanúsán sok csomagja van. Időközben Rómában leváltják a misszió vezetőjét, mert spanyol területről érkezett misszionáriusokat is magával vitt. 1651. április 24-én Jacinto Vetrallát nevezik ki prefektusnak. Vetralla majd csak 1652 márciusában érkezik Luandába, és veszi át a misszió irányítását.

II. Garcia fogadja Sao Salvadorban Joao Francisco de Romát, a csoport előjáróját. Ő átadja neki a pápa által küldött levelet és egy koronát. Ez a koronázási ékszer az esetleges kalóztámadás miatt kis értékű, aranyozott, peremét drágakövek díszítik. Körülbelül 100 római scudot ér. (A Propaganda Fide 1648. október 3-án kelt rendelete határozott arról, hogy a kongói uralkodónak koronát fognak küldeni.)⁶⁴ A pápai levél nem tartalmaz engedélyt arra, hogy fiát tehesse királlyá, ezért Garcia megharagszik, és a misszionáriusokat hibáztatja. II. Garcia kongói uralkodó örökletessé akarja

tenni a királyi hatalmat, s ennek érdekében a királyi tanács beleegyezése nélkül akarja fiát királlyá koronázni.⁶⁵

A találkozó másnapján békéltető tárgyalásra került sor a kapucinusok Szent Antalról elnevezett kórházában Roma és II. Garcia között. A tolmács Francisco de Veas volt.⁶⁶ A király megnyugszik. Távozáskor azonban rideg, gyűlöli a csoportot. Számúzi őket az udvarból, majd meggondolja magát, megtiltja távozásukat, és házi őrizetben – talán túszként is fogva – tartja őket. A királyi udvarban lévő portugálok áskálódnak ellenük. Csomagaikat átvizsgálják, de fegyvert nem találnak. Most azzal vádolják őket, hogy a spanyol király kémei, és nem szerzetesek, hanem katonák. A király Luandába is ír, de a kormányzó nem foglal állást az ügyben. A szerzetesek a vízhiány miatt víztároló gödröt ásnak, ezért azt mondják az ellenségeik, hogy már a király sírját készítik elő.

1651. július 25-én leég az elefántcsont-raktár. Itt tárolták a pápának szánt ajándékokat. II. Garcia eszébe jut egy korábbi jezsuita jövendölés, hogy az ő bűnei miatt fiát bünteti az Isten, és majd csatában fog meghalni.⁶⁷ Garcia megbocsát a misszionáriusoknak. 1651. szeptember 17-én megkoronázzák az új koronával, Joao Francisco de Roma teszi a fejére. Kihirdetik a pápai áldást, ezzel egy időben megszűnik a sáskajárás Kongóban.⁶⁸ Ennek hatására rendeződik a kapucinusok és az uralkodó viszonya.

1651 végén Sao Salvadorban gyűlnek össze az életben maradottak. Időközben megritkultak a szerzetesek sorai. Andre de Ancaiano és Erasmo de Furnes még Pindában elhunyt. Gregorio de Oristano (Sardenha) pedig Luandában halt meg a gyűlés ideje alatt, 1652-ben. Ugyancsak ebben az évben halt meg Angelo de Sardenha és Jeronimo de Lucca az 1651-es misszió tagjai közül. A szomorú eseményekről Serafim da Cortona számolt be a kapucinus rend elöljárójához írott levelében.⁶⁹ Tehát már öten meghaltak, és jóformán még hozzá sem kezdtek a térítéshez. Segítségükre Manuel Roboredo mulatt pap van. A gyűlésen mindenki lemásolta Boaventura de Alessano 1649-ben összeállított latin–spanyol–kikongo szótárát. Ezek után szétosztják a szerzeteseket a különböző tartományokba.

Bernardino Hungaro 1653 januárjában Bamba tartományba megy. A különböző tartományok megjelölése azért volt fontos, mert a kongói kapucinus misszionáriusok különleges felhatalmazásai csak a kijelölt parókiájuktól számított öt mérföldes körzeten belül érvényesek. Ezt a rendelkezést a Propaganda Fide 1653. május 6-án kelt rendelkezése is megerősíti.⁷⁰ Bizonyos azonban, hogy mindez csak jelképes szabályozás lehetett a kongói viszonyok között, hiszen a hatalmas királyság területén általában néhány tucat, különböző rendhez tartozó misszionárius teljesített szolgálatot. Talán ennek a nehéz helyzetnek is köszönhető, hogy a kapucinus misszió elöljárója, Jacinto Vetralla azzal a kéréssel fordult 1656. július 28-i levelében egy fölösleges hely lehet a portugál királyhoz, IV. Jánoshoz, hogy a kapucinusok számára szabad mozgást engedélyezzen az elfoglalt (gyarmati) területeken.⁷¹

A királyság egyik legfontosabb tartományába került szerzetesünk. Eleinte II. Garcia bizalmába avatta, még másodszülött fiát – Antoniót – is vele akarta Európába küldeni. 1654-ben azonban egy szerencsétlen eset miatt megromlott a viszony közte és az uralkodó, valamint a misszió akkori főnöke, Jacinto Vetralla között. Arról volt szó, hogy néhány Kongóban élő kereskedő és hivatalnok szervezkedni kezdett II. Garcia ellen. Nem elég világos, hogy a háttérben mi húzódott meg: sértettség, anyagi érdek vagy valami más. Mindenesetre Bernardino Hungaro tudomására jutott a szervezkedés ténye, és ezt közölte a királlyal. II. Garcia azonban provokációt sejtett, vagy rossz

tanácsadókra hallgatott, mindenesetre a kapucinusok elleni támadásra használta fel ismereteit.

Most már Bernardin atya előtt is világossá váltak a misszió emberfeletti nehézségei. Meg kellett küzdenie a király ellenséges érzületével és a portugálok nyílt ellenségességével. Mindehhez járult az is, hogy feszültté vált a viszony közte és a csoport vezetője, Vetralla között. Vetralla azt fontolgatta, hogy teljesen felszámolják kongói jelenlétüket. A portugál kormányzó kívánságára 1654 végén hivatalosan át is került a misszió központja Angola fővárosába, Sao Paulo de Luandába. Bernardino Hungaro viszont ragaszkodott a misszió folytatásához. Mint előjárójához írta 1656. október 10-én: *„Betegségem ellenére folytatni fogom ezt a munkát, nem vagyok hajlandó ezt a helyet, sem a királyságot, sem a provinciát elhagyni. Úgy gondolom, hogy ebben a királyságban fogom befejezni életemet Isten szolgálatában, vérem hullatásával a Szent Kongregáció felhatalmazásával. (...) Ezt a missziót, melyet a Szent Kongregáció nagy költséggel alapított, és amyi szent atya tartott fenn, és tett nagygyá, akarja elvinni ebből a királyságból az Apostoli Szentszék szándéka ellenére. Közben azt mondja, hogy életünk nyugtalan és szokatlan lesz. Erre azt felelem, hogy Isten színe előtt ad számot mindenki arról, amit az Isteni Fenség sugallt neki, mert bűneinktől függetlenül Krisztus megváltja a bűnösöket. (...) Amennyiben Atyáságod a lélek szenvedéseit emlegeti, ha nem hagyom abba Szent Hitünk terjesztését ebben a szerencsétlen királyságban, úgy Isten nagyobb ajándékot és kegyet helyez kilátásba, ha az ő szent nevéért szenvedünk...”*⁷²

Láthatjuk tehát, hogy sem a tartományt, sem a királyságot nem akarja elhagyni, hiszen nagy szükség van itt a Propaganda Fide által létrehozott misszióra. Ez a fajta fellépés, noha tiszta szerzetesi buzgalomból fakadt, és a vállalt célok teljesítésének igényével érvelt, merőben szokatlan a szerzetesek között, hiszen köztudomású volt, hogy a missziók prefektusai korlátlan hatalommal és megfellebbezhetetlen döntési joggal rendelkeztek alárendeltjeik körében. Ráadásul igen kényes helyzet alakult ki II. Garcia és Vetralla között, hiszen az uralkodó mindenáron szerette volna elérni a kapucinusok távozását. Ebben „partnere” volt a csoport vezetője, és ekkor kezd „engedetlenségi mozgalomba” egyik alárendeltje.

1656. október 10-én keltezte Vetralla levelét Bernardinnak Luandából, melyben a portugálok érdekeire is hivatkozva, valamint a misszió vezetőjének döntési jogát is mérlegelve felszólítja Kongó elhagyására.⁷³ A Propaganda Fide levéltára megőrizte azt a levelet, melyet a kongói misszionáriusok írtak a szervezet bíborosaihoz.⁷⁴ Az 1656. október 25-én kelt levelet nem név szerint írták alá, hanem az általános, „a Kongó Királyságban lévő kapucinus misszionáriusok” formulát alkalmazták. Ebben az írásban egyrészt beszámolnak a misszió sikereiről, másfelől viszont erős kritikával illették Jacinto Vetralla atya tevékenységét. *„Ami viszont teljesen lesújt és gyötör valamennyiünket, az az, hogy Giacinto da Vetralla prefektus az, aki leginkább az elpusztítója és lerombolója a missziónak, pedig neki kellene az építőjének és megőrzőjének lenni.”*

Nem tudni, vajon Rómában volt-e valamilyen következménye a levélnek, de Vetralla felszólítása után újabb levelét Bernardino Hungaro már Európába írja, a címzett nem más, mint Antonio Barberini, a Propaganda Fide előjárója. Ebben megmagyarázza viselkedésük indokait, valamint ismételten kiáll a misszió folytatása mellett.⁷⁵ *„Nem akarom elmulasztani a lehetőségét annak, hogy értesítem Eminenciádat mint a Propaganda Fide előjáróját arról, hogy a Kongó Királyság szegény missziója milyen állapotban van. Most értesültem a kongói király leveléről, melyet Loanda kor-*

mányzójának küldött, és amelyben a misszionáriusokról igazságtalanságokat írt. A király levele szerint Jacinto Vetralla atya, a kapucinus misszió előljárója úgy döntött, hogy felosztatja a missziót és elhagyja Kongót. Ellenben én és néhány társam (8 szerzetes és 3 klerikus, összesen 11-en) megállapodtunk, hogy itt maradunk a Kongó Királyságban. A többieket a fenti előljáró [Vetralla atya] – mivel elszánta magát, hogy elhagyja ezt a keresztény közösséget – magával vitte Kongóból.

Meggyőződéssel állítom, szükség van arra, hogy fennmaradjon a segítő lelkek (szerzetesek) szegény itteni közössége. A Szentszék nagy költséggel hozta létre ezt a missziót, szent testvéreink közül előzőleg már sokan meghaltak. Súlyos következménye lenne annak, ha felszámolnánk ezt a kis keresztény közösséget. Emiatt helyezkedtünk szembe a nevezett előljáró atyával. Nem hagyjuk el ezt a missziót, mivel munkánk gyümölcsöző, Isten dicsőségére halálunkig végezzük ezt a tevékenységet.

Ha kell, a vérünket is hullatjuk szerte a királyságban. Ha elmennék, nem maradna senki, aki az igaz Isten kultuszát terjesztené itt. Az említett előljáró nem látta el feladatát, mivel az egész térség erősen forrong. Miután összetűzésbe került a kongói királlyal, elhagyta az országot, és Luanda városába, a portugál erődbe ment. Mindez két és fél évvel ezelőtt történt, és a portugálok védelme alá helyezte magát. Azóta folyamatosan írja fenyegető leveleit, melyekben felszólítja a misszionáriusokat, hogy hagyják el a királyságot, ahogyan ezt a mellékelt levelekből is láthatja. Tudja tehát Eminenciád és az egész Propaganda Fide, hogy a misszió ezen a ponton van, és a fent nevezett atya rossz irányítása alatt meg fog semmisülni. Ezenkívül az egész kereszténység elvész itt, mert ebben a királyságban nincs több mint 4 klerikus és 8 misszionárius, mert az összes többi szerzetest az előljáró más provinciákba küldte. Még ebben a hónapban el fog hajózni 2 spanyol misszionárius, hacsak Eminenciád – a Propaganda Fide – nem küld segítséget. Enélkül és az atya irányítása nélkül ez a misszió és vele az itteni kereszténység megsemmisül.

Könyörgünk Eminenciádnak, »in visceribus Christi« könyörüljön az itteni keresztény közösségen, mert a Gibraltári-szorostól Kelet-Indiáig nincs más keresztény közösség, ahol az igaz Istent ismernék, hacsak nem az itteni.⁷⁶ Egyébként az itt élő népek bálványimádók, és minden szomszédos királyság hittérítőket kér, hogy megkezdhesse nekik.

Ha a mi misszióink elveszik, akkor az az egész katolikus hit megítélésére kihat. A magam részéről elhatároztam, és ehhez a döntésemhez társaim is csatlakoztak, hogy ellenállok bármilyen viharoknak (mely valaha is ide fog érkezni), nehogy elveszítsük ebben a királyságban az igaz Isten kultuszát.

Annak ellenére, hogy a kongói király a missziót elmarasztaló levelet írt, mi nem akarjuk elhagyni a szegény itteni keresztény lelkeket, mert egy ember miatt nem veszíthetjük el az egész királyságot. Ugyanis a királyon kívül mindenki szeret és tisztel bennünket.

Könyörgök még Eminenciádnak, az Isten szerelmére adjon utasítást arra vonatkozóan, hogy mit tegyek, ha a fenti előljáró atya az egész misszióval vagy annak egy részével el akarna menni. Mi nem akarjuk elhagyni ezt a királyságot, és életünket is készek vagyunk feláldozni, várva az Apostoli Szék utasításáig. Várom utasításait a feladatomra vonatkozóan. Mindazt, amit Kongó királya tett, el kell viselnünk a királyság javára, mert nem szenvedtek-e a mártírok és apostolok azért, hogy létrehozzák a Szentegyházat? Mi is azért vagyunk ebben a nagy királyságban, hogy megalapítsuk az egyházat és elterjesszük az igaz Isten kultuszát. És eme nagy dolog miatt szenvedjük el

a sértéseket. Nemcsak szavakkal sértenek meg minket, hiszen mártírok és apostolok vére is hull.

Tehát, hogy ne szenvedjünk a sértésektől, fel kellene hagyni az igaz Isten kultuszának terjesztésével. A magam és a társaim nevében mondhatom, hogy amíg az örökkévalóság tart, addig ez nem történhet meg. Sőt, ha itt mártírok ezreinek kell meghalni Isten dicsőségre, mi erre is készen állunk. Tudja meg Eminenciád és a Szent Kongregáció, hogy a fent nevezett atya [Vetralla] az itteni misszió felszerelését elvitte és eladta Luandában, a pénzt pedig magával vitte. Ennek összegét is tudjuk. A királyság templomainak javairól beszélek, kelyhekről, oltárdíszekről, melyek a Szent Kongregáció tulajdonában vannak. Még azt írta nekem [Vetralla], hogy amit tudott, elküldött Luandába. Az egész misszió könyörög Eminenciádnak és a Szent Kongregációnak, hogy a misszió fent nevezett egyházi javainak eladásából származó pénzt küldjék vissza. Mikor Eminenciád tudomására jutnak ezek a tények, világossá fog válni, hogy a fent nevezett atya bűnei nagyobbak, mint azé a királyé, aki a misszionáriusok elleni leveleket írta. Mikor az elöljáró atya ebbe a királyságba érkezett, magával hozta a portugál király levelét is, melyben az állt, hogy a kongói király és a püspök itteni helyettese csak olyan misszionáriusokat fogadhat, akik Portugálián keresztül jönnek. Ennek a levélnek hatálya értelmében a Rómából küldött utolsó misszionáriusokat, akik ebbe az országba érkeztek, nem fogadták, de ezért nem a püspök helyettese és nem is a király a hibás.”⁷⁷

Bernardin atya kétségbeesett hangú levele után gyakorlatilag semmi sem történt. Ha jól megfigyeljük: a levél tartalma azt sugallja, hogy a misszió vezetője önkényesen elvitte magával az egyházi értékeket. Bernardino Hungaro konok elszántsággal védi Kongó vélt vagy valós érdekeit, szívósan ragaszkodott ahhoz, hogy vállalt, eredeti missziójukat folytathassák. Mivel nem volt benne biztos, hogy levele eljut a Propaganda Fidéhez, ezért a fenti levél kelte után néhány héttel újabb beszámolót küld Antonio Barberininek. Tartalma az előzőhöz hasonló: „*Ezért kérem Excellenciádat, hogy adjon valamilyen utasítást az isteni könyörületesség nevében, hogy a misszió megmeneküljön, és [a bennszülöttek] ne térjenek vissza a korábbi pogány állapotba. (...) Ha a király panaszt is tesz a misszionáriusok ellen, azt csak a saját nevében teszi, és nem képviseli az egész királyságot. Ha ő bűnös, a sok szegény ártatlan milyen bünt követ el? Ezért kérem Eminenciádat – in visceribus Christi – és az egész Szent Kongregációt, hogy legyenek kegyesek ezen szegény királyság lakóihoz. Az egész királyságban csak 8 misszionárius van, a többi az elöljáró magával vitte Angolába, amit a kongói király panaszaival indokolt. A portugálok jóindulatával maradtunk, mert ha ez a nyolc misszionárius elmenne, akkor elveszne ez a szegény keresztény közösség. 3 éve annak, hogy elmentek ebből a királyságból Luanda városába az összes kegytárggyal. Mi maradtunk és folytatjuk munkánkat a szabályok szerint, amennyire lehetőségeink engedik.”⁷⁸*

Bernardin atya térítőmunkája azonban nem ért véget. Missziójának következő állomása Sonho tartomány. Nem lehet pontosan megmondani, mikor ment ide. Cavazzi művében az 1658-as évet jelöli meg valószínű időpontnak.⁷⁹ Ugyanakkor egy 1661-es kimutatás még a bambai misszió főnökének tünteti fel.⁸⁰ Mégis, más források alapján valószínűbbnek tűnik az 1658-as dátum. Bernardin testvér tehát Sonho tartományba ment. „*Ez a térség délen az Ambriz folyóval határos, a 7,5 foknál a Lelunda és Zaire folyókon keresztül Barreiras Vermelhas-nál végződik, mely a Loango Királysággal határos. A provincia közepén terül el a Sonhónak nevezett vidék, ami székhelye a kormányzónak. A tartomány vezetője a Mani Sonho titulust viseli, ami azt jelenti:*

*Sonho ura. Ő mindig csak a királyi család tagjai közül kerülhet ki.*⁸¹ A tartomány stratégiai fontosságú, hiszen itt található Pinda, a kikötő, és nagyon fontos vazallus államokkal határos vidék. Ezért is volt – mint a leírás is mondja – mindig a királyi család egyik tagja irányítása alatt. Tárgyalt korszakunkban azonban már inkább a mindenkor uralkodó legfőbb ellenzéke volt a mindenkor Mani Sonho, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Bernardin atya érkezésének politikai okai is lehettek. Itteni tevékenységéről nincsenek adataink.

Ezután következtek azok az események, melyek kiemelték őt az „átlagos” misszionáriusok közül. Sonho tartománnyal határos volt a Loango Királyság (Loango a mai Kongó területén feküdt, Bebe térsége Mayumbáig). A Portugáliából jövő hajók vagy Pindában, vagy a Loango Királyság kikötőjében vetettek horgonyt. Itt egyébként rendszeresen megfordultak holland hajók is, noha elvileg ez a vidék portugál érdekszférához tartozott.

Erről a területről akkoriban már voltak információik az európaiaknak.⁸² Loangóról az első írásos jelentés 1621-ben keletkezett, szerzője ismeretlen. Az ismeretlen szerző fontosnak tartotta kiemelni: *„A Loango Királyság a Kongó Királysággal határos, csak a Zaire folyó választja el őket. A tengerparton 120 mérföld hosszan terül el, kicsivel több, vagy kevesebb. A parton kikötő található, ahol a mieink vásárokat tartanak a helyiekkel kereskedvén, mert a király a barátunk. (...) Nincsenek ismereteink a királyság belső területeiről, mivel a portugálok nem mennek beljebb, csak a part mentén kereskednek, ugyanis a bennszülöttek csak ezeket a szöveteket cserélik, nincs más árujuk, amit eladhatnak az angolai kereskedőknek, csak amit már a fentiekben említettem, valamint ha engedik a kereskedését, akkor elefántcsontot. (...) A loangói uralkodó a barátunk, és mint ahogy látja, hogy a kongói király felvette a kereszténységet és a többi királlyal jó viszonyba került, de az ő királysága kicsi, és a kereskedelmünk egyre növekszik, ezért kinyilvánította, hogy szeretné a kereszténységet felvenni. Már több ízben kérte, hogy küldjenek szerzeteseket, hogy a kereszténységet felvegye, oda kellett küldeni négy atyát a Társaságból, hogy kereszteljék meg őket. (...) Ide lehetne küldeni egy két-három hajóból álló flottát, hogy tisztítsák meg a partokat a Zöld-foktól kezdve idáig. Ez nagyon előnyös és hasznos dolog lenne, nagy szolgálatot tennék Istennek és Őfelségének, mivel alattvalói sokat nyernének, ellenségeink ereje pedig csökkenne. Az ő itteni hajóik mind tolvaj-kereskedők, nincsen rajtuk számottevő katonai erő. Nagyon hasznos lenne, ha erőiket megtörnénk, a miénket növelnénk, és oltalmazna minket a mi flottánk.*⁸³

Láthatjuk, hogy a portugál tervekben már korábban is szerepelt Loango kereszténnyé tétele, azonban az uralkodó elzárkózott az együttműködéstől ez idáig. Nem tudható, vajon a jelentésben leírt atyák ténylegesen ott voltak-e a királyságban, vagy csak a propaganda miatt tettek róluk említést. A loangói uralkodó tartózkodásának oka lehetett a nem pontosan tisztázott viszony Kongó és Loango között. *„Korábban Loango Kongó uralma alatt élt – írta Duarte Lopes –, de az idők folyamán szabaddá lett, és barátja, nem vazallusa Kongónak.”* A 16. század végén még félig-meddig vazallusi viszony volt a két állam között. Az erőviszonyok azonban Loango javára változtak, hiszen Kongó elvesztette regionális hatalmi státusát Angola kiépítésével, illetve a hollandok 1649-es vereségével.

A királyság megtérítésének ideje, úgy tűnik, 1660-ban jött el. Ebben az évben a Sonhóban tartózkodó Bernardin atya többször beszélt egy itt tartózkodó portugál hivatalnokkal,⁸⁴ aki később Loangóba utazva mesélt a kapucinus szerzetes térítőtevékenységéről. Ez felkelthette az uralkodó érdeklődését, és elküldte hozzá másod- és

harmadszülött fiát.⁸⁵ Minderre 1660 decemberében kerülhetett sor.⁸⁶ Ez a látogatás olyan nagy hatással volt az ifjakra, hogy mind a ketten megkeresztelkedtek. Visszatérve országukba, meséltek a hittérítő munkájáról. Apjuk érdeklődését sikerült felkelteniük. Így ő kérte a luandai kormányzatot, hogy engedélyezzék Bernardino Hungaro ideutazását. Időközben meghalt II. Garcia kongói uralkodó. Halála után – mint az várható volt – küzdelem indult a trón megszerzéséért. Ebből fia, Antonio Manimulaza (1661–1665) került ki győztesen. Közismert volt erőszakos természete, valamint az, hogy az országát sújtó összes problémáért a portugálokat tette felelőssé. (Talán nem minden esetben alaptalanul.) Trónra kerülése után megölette két nagybátyját és egyik testvérét. Hütlenséggel vádolt feleségét egy dobozba záratta, és a folyóba dobatta, hogy minél többet szenvedjen.⁸⁷ Ezek a váratlan események talán vonzóvá is tették Bernardin atya szemében a tervezett loangói térítők munkát.

Természetesen a kapucinus missziófőnök engedélyére is szükség volt a határ átlépéséhez. 1663-ra sikerült minden engedélyt beszerezni. Magára az utazásra minden bizonnyal 1663 júniusában kerülhetett sor. Először július 25-én ír levelet munkájáról szerzetesünk Luandába, előljáróinak.⁸⁸

„Amint megérkeztem Malembába, mely háromnapi járóföldre van Loangótól, üzentem a királynak. Ő azt válaszolta, hogy menjek csak tovább az udvarába. Ugyanekkor megérkezett az általa küldött két herceg – vagyis a fiai. Éppen azok, kiket megkereszteltem Libata di Sognóban.⁸⁹ Ők azért jöttek, hogy elkísérjenek, amit nagy előzékenységgel meg is tettek a kíséretükben érkezett sokasággal együtt.

Utunk harmadik napján táruult elém a loangói udvar látképe, melytől már egy mérföldnyi távolságra sem voltunk. Jöttünkre felbukkant rengeteg muzsikuss, akik az ország szokásának megfelelően ünnepélyesen köszöntöttek engem. Azután előttem mentek, míg egy – a király muskétásai által közrefogott – helyi előkelőség elé nem értünk. A katonák és az előkelő szintén az üdvözlésemre érkeztek, és üdvölvések közepette a város kapujáig kísérték. Az itt összegyűlt tömeg ujjongása az egekig csapott. Ezután a király szolgálója elé vezettek, aki arra kért, hogy várakozzak, míg a király üzen értem. Napnyugta után egy órával egy gazdasági épületbe kísérték, és itt kellett várnom az engedélyre, hogy az uralkodó színe elé járulhassak. Mindezt nagy titokban tették, mert nem akarták, hogy bárki meglásson, mielőtt a királlyal találkoznék. Ám a kíváncsi tömeg körülvette kunyhómat, és a vert falú épület résein át szemügyre vett engem. Úgy tűnt, hogy a látvánnyal elégedettek voltak. Nyomasztólag hatottak rám a tüzek mellől hallatszó kiáltások és zajok. Csaknem megsüketültem tőlük.

Mint minden épületet azon a vidéken, a leendő templomot is cölöpökre építették. Nagy gyönyörűségemre idevezettek, és a fal repedésein keresztül megtekinttem a belsejét. A látvány nagy örömmel töltötte el a lelkemet, Isten határtalan kegyének köszönhetően. Eközben megérkezett a király skarlátvörös köpenybe burkolózva. Kifejezte érkezőm feletti örömét, miközben igyekeztem kérdéseire kielégítő válaszokat adni.

Az uralkodó hetven év körüli, nyájas, udvarias ember, műveltebb, mint amit feltételeztem róla. Az üdvözlés hosszúra nyúlt és egy kicsit zavarba hozott engem. Mivel az itt élő holland kereskedő már felajánlotta házáat szállásul, ezért kértem a királyt, engedje meg, hogy nála töltssem az éjszakát. Ennek ellenére a templom közelében készítették elő a szállásomat. Az uralkodó elbocsátásomkor egy csapat katonát adott mellém. Mielőtt távozott volna a házába, újból felhangzott a monoton ének és zaj. Be kell valljam, hogy mindez könnyekig meghatott, és mire felocsúdtam, már magamra maradtam. Könnyörgtem Istenhez, hogy a szerencsés kezdet folytatódjék.

A következő napon az udvarba mentem, hogy a szentmise celebrálásához előkészítem a templomot és az oltárt. Közben megérkezett a király, hogy mindenben a segítségemre legyen. A templom durva falait szépen festett szőttesekkel borították. Ezek a szőttesek, noha Európában ismeretlenek, itt nagy értéket képviselnek. A munkálatok közepette az uralkodó könyörgött, hogy kereszteljem meg. Én azt válaszoltam neki mindig, hogy először a Szent Hit Misztériumaiba kell bevezetnem őt, hogy megérthesse annak lényegét, amiben hinnie kell. Nyolc napon keresztül viaskodott a király és a királynő szívében az irigy démon a keresztény jósággal, azután hajlandóak voltak felvenni a keresztséget, és magukra vették az evangéliumi tanítás szerinti házasság kötelékét. Három nappal később megkereszteltem az elsőszülött herceget, és példájukat lassanként követte az egész udvar. Ezen a vad vidéken most is egyre növekszik a Krisztus Zászlaját követők száma.

Ugyanakkor a köznép ingadozik, nem mélyültek el a hitben annyira, hogy teljesen megtérjenek. Noha az uralkodó elrendelte, hogy az összes egyházi ünnepet tartásuk meg, és nem engedi, hogy azok idején dolgozzanak, ennek ellenére a tömeg kigúnyolja a király rendeletét, kineveti szertartásainkat, és nem veti alá magát egyházunk előírásainak.

Ha lehetőségeim engednék, többet is írnék, ezért könyörgök Főtisztelendőségnek további támogatásért. Mivel Luanda túlságosan messze van, ezért teljes mértékben a Sognóban dolgozó atyák védelme alá helyezem magam."

A levél címzettje Joao Maria de Paiva, aki ekkor a kapucinusok prefektusa volt.⁹⁰ Ez az első levél, mely beszámol a loangói uralkodó megtéréséről. Maga a leírás rendkívül életszerű és pontos. Néhány megállapítása azonban magyarázatra szorul. Az uralkodó skarlátvörös köpenye, és elsősorban annak színe elterjedt hatalmi szimbólum Afrika ezen területein. A vert falú házak leírása is pontos megfigyelőre vall. Az, hogy az uralkodó állandóan kíséretet ad mellé, az nemcsak a vendégnek kijáró kötelező udvariasság, hanem egyúttal testi épsége védelmének érdekében is szükséges. Érdekes, hogy említés történt egy itt élő holland kereskedőről. Mivel Bernardin atya nála akart megszállni, valószínű, hogy ő egyike volt azon kevés katolikus hollandnak, kiknek a portugálok engedélyezték az itteni kereskedést.

A király bizalmatlanságára utal, hogy mégis külön szállást jelölt ki számára. Az uralkodó megtérésének leírása tipikusnak mondható az itteni atyák működése kapcsán. Sok elemében hasonlít a kongói uralkodó 1491-es megkereszteléséhez.⁹¹ A sorrend szintén általános, az uralkodó után felesége következik, majd szűkebb családja, végül udvara. Csak ezután kerülhet sor a nép megkeresztelésének hosszú munkájára. Már ez a levél is jelzi, hogy nehézségek vannak a nép áttérése kérdésében. Ezért kellett a királynak kötelező jelleggel elrendelni a keresztény ünnepek megtartását. Érdekes, hogy az egyszerű emberek számára elsősorban az egyenjűség volt a probléma. Az afrikai társadalmakban a több feleség a jólét, a bőséges gyermekáldás, a család továbbélésének és gyarapodásának szimbóluma. A férjek ezért ellenkeznek. A nő családja oldaláról pedig óriási sértésnek számít a feleség visszaküldése. Ezért a visszaküldött nőt félig-meddig ki is közösítik. És akkor még nem is beszéltünk a korábbi kötelező hozomány kérdéséről. Láthatjuk, hogy Bernardin atya darázs-fészekbe nyúlt. Hozzá kell tennünk, hogy a probléma nem lehetett ismeretlen számára, mert már a Kongó Királyságban is ez volt a megtérés fő akadályja. Realitásérzelekről tanúskodik, hogy elsősorban a sonhói atyákkal tartja a kapcsolatot, hiszen Luanda rendkívül messze van, nem elsősorban fizikai értelemben, sokkal inkább az információtovábbítás tekintetében. Külön figyelmet érdemel a levél személyes hangvétele is.

Újjáról és térítómunkájáról 1663. szeptember 2-i levelében beszámolt a Propaganda Fidének is: „Röviden szólva, P. prefektus [Joao Maria de Paiva] engedélyvel átléptem Loango hatalmas uralkodója birodalmának határát. A határon levelet írtam Őfelségének, Ő pedig több levelében is biztosította számomra azt a lehetőséget, hogy felkeressem az udvarában, mivel már országa határán tartózkodtam. Ám az igenlő válasz csak háromnapos ott-tartózkodást engedélyezett udvarában. Ezért elküldte elém két fiát tíz fekete szolga kíséretében, hogy ők vezessenek az udvarába, mivel látni kíván. Őmapi gyaloglás után érkezünk éjjel két óraker Loango városába. Az uralkodó szívélyesen fogadott minket. Kérte, hogy a következő nap tartsak istentiszteletet, mert látni akarja a keresztény szertartást. Erre a célra egy szép, új házat jelöltek ki számomra. A templomot minden szükségessel felszereltem, a király festett szőtesekkel borította be a padlóját.

A harmadik napon misét celebráltam tömjénnel és a lehetőségek szerinti ünnepelességgel, már amennyire az itteni országok nyomorúságos viszonyai engedik. Miután befejeződött a mise, úgy vettem észre, hogy a mi szent hitünk szertartása tetszett neki. Megerősítette az uralkodó, hogy jónak tartotta a misét. Ezen alkalommal elmagyarítottam neki hitünk lényegét, mert azt akarta, hogy vesse el bálványait, és imádjá az egyedüli Istent, a Föld és az Ég teremtetőjét, vegye fel a kereszténységet, tartsa be hitünk előírásait, így halála után lelke az égbe száll, hogy elnyerje az örökévaló boldogságot.

Azt válaszolta, hogy gondolkodni fog egy kicsit, és majd később ad választ. Három nap múlva igent mondott, és kereszténnyé akart lenni. Én elégedett voltam, mert nyolc nap alatt kioktattam a katekizmusra. Ezután megparancsolta, hogy az összes bálványt és varázsszereket dobják ki a házából. A tizedik napon megkereszteltem a királyt és a királynőt és egyidejűleg – lelkem gyönyörűségére – keresztényi módon megházasítottam őket. Az uralkodó elrendelte, hogy keresztelkedjen meg az összes lánya és fia, valamint 300 tagú családja. Most a királyi család felénél tartok. Szent Péter hálojával kihalásztam 153 evangéliumi halacszkát, mindnyájan a királyság előkelei közül valók. Ők a király példáját látva önként keresztelkedtek meg, miután eldobták bálványaikat és varázsszereiket. Feleségeik közül egyet kiválasztanak, a többit elkergetik, és ezzel a feleségükkel jönnek, hogy kereszteljem meg őket, és ezzel egyidejűleg házasságot kössenek.

A Mi Urunk adjon elegendő erőt, hogy az egész királyságot megtéríthessem, mert az nagyon nagy. Még több nehézségről is tudnék írni, de betegségem nem teszi ezt lehetővé. Ha Isten egészséget ad nekem, akkor az első Európába induló hajóval küldök egy részletes, mindenre kiterjedő jelentést.”⁹²

A levél tartalma lényegileg megegyezik a Paiva prefektusnak írt júliusival. Új információ, hogy az atya megbetegedett, és maga sem tudja, hogy felépül-e betegségéből.⁹³ Érdekes, hogy ebben a levélben már említést tesz arról, hogy eredetileg csak háromnapos tartózkodásra kapott engedélyt. Valószínűleg a királyság törvényei voltak ilyen szigorúak az idegenek esetében, és az uralkodó megnyerése, valamint megkeresztelése tette lehetővé számára a további maradást. Jól mutatja a nehézkes hírközlést, hogy betegsége ellenére levelet kell írnia – nem is egyet –, mert a hajó indul Európába, és ki tudja, mikor lesz alkalma ismét beszámolni az eseményekről. A fenti jelentés időpontjára már világossá váltak számára az egynejuség okozta problémák. Írása alapján már 153 keresztelésnél tart, de úralkodó kifejezés, hogy az uralkodó megparancsolta családtagjainak a kereszténység felvételét. Figyelemre méltó, hogy nem Luandától

kér újabb szerzeteseket, hanem a Propaganda Fidétől. Tisztában lehetett azzal, hogy gyakorlatilag nincsenek nélkülözhető misszionáriusok Kongó területén.⁹⁴

Közben Loangóban is felgyorsulnak az események. Szervezkedés indul a kereszténység ellen, azt híresztelik, hogy a megkeresztelkedés csak arra szolgál, hogy rabszolgává tudják tenni őket a későbbiekben.⁹⁵ Az egyik résztvevő azonban felfedi a tervet a királynak, aki rögvest meg akarja büntetni az összeesküvőket. Bernardin atya közbenjár az érdekükben, ezért a megtorlás elmarad. Sőt a szervezkedés tagjai még a kereszténységet is felveszik.⁹⁶ Cavazzi említi, hogy ebben az évben (1663) Loangót erős szárazság sújtja.⁹⁷ Az eső elmaradása éhínséggel fenyeget. Ezért a kapucinus szerzetes körmenetet szervez. Ennek eredményeként megjött a várva várt eső. Tekintélye így még nagyobb lett. A kapucinus szerzetesnek még akkor is keresztelnie kellett, mikor betegen feküdt házában. Afonso király talán a hatalom megtartása, illetve továbbörökítése érdekében is fontosnak tartja, hogy alattvalói és különösen országa előkelői mind nagyobb számban legyenek keresztények. Bernardin atya alig győzte, ennek ellenére – miként előjáróinak 1663. október 7-én beszámolt róla – rendíthetetlenül és eredményesen végezte a munkát. *„Istennek hála felépülök betegségemből, noha már mindenki úgy vélte, hogy meg fogok halni. (...) Előző levelem elküldése óta [1663. szeptember 2.] 2200 lelket kereszteltem meg. Közülük egyik sem tartozik az udvarhoz, sőt nem is a fővárosban élnek, de nagyon jelentős személyei az országnak. Meg vagyok győződve arról, hogy mindazokat, akik hallották az én prédikációm, vagy a király szavait – aki jóságából fakadóan elmagyarázza nekik a tökéletes katekizmus lényegét –, már kellőképpen felvilágosítottuk az egyedüli Isten elfogadásának szükségességéről. Közülük ezt már csak kevesen utasítják vissza. Mielőtt megkereszteltem őket, meg kellett győznöm a népet arról, hogy saját akaratukból, szilárd meggyőződéssel vessék el bálványaikat és hagyják el babonáikat. Bár igaz, hogy az emberi elme bizonyos zavartsága és az emberi elme befogadóképességének korlátoltsága miatt egyesek még haboznak, és nem térnek át hitünkre. (...)*

A király végtelen szívéllyességgel bánik velem, és mivel úgy véli, hogy betegségem miatt nagyon legyengültem, ezért elrendelte, hogy senki ne merjen engem zaklatni. Én azonban jobban érzem magam betegségem ellenére is, ha a tiltás dacára végezhetem a szertartásokat (noha az uralkodó többször kérte, hogy pihenjek), mert az emberek így megkaphatják tőlem azt, amire vágyanak. Ugyanis most akár egyetlen szavammal is nagyon sokat tudok segíteni rajtuk, még ha ez az egyetlen szavam most kétszer annyi erőfeszítésembe is kerül, mintha egészséges volnék. Az istentisztelet dolgaiban a legkisebb hanyagságot sem tudom elviselni, mert tudom, hogy az Ő példája nyomán meg kell majd gyónnom a legkisebb nemtörődömséget is.” Emellett beszámolójában megfelelő felszerelést is kért.⁹⁸

1663 novemberében Bernardino Hungaro atya kérésére Leonardo da Nardo (da Otranto vagy Benevento) testvér Loangóba ment. A kapucinus atya életének utolsó hónapjairól és napjairól ő számol be a későbbiekben a krónikás Cavazzinak.⁹⁹ Bernardin atya 1664 nyarán ismét rosszul lesz, többnyire ágyban fekvő beteg. Arról panaszkodik, hogy nincs, aki meggyóntassa, ugyanis Leonardo testvér nem szolgáltathat ki szentségeket. 1664. július közepén egy Sao Toméból Luandába tartó holland (!) hajó megfeneklik Loango partjainál. Egy konventuális szerzetes is utazott a hajón. Hallva a kapucinus atya sorsáról, felkeresi őt, meggyóntatja.¹⁰⁰ Ennek hatására a szerzetes jobban lesz, és másnap megtartja a misét. Végül 1664. június 18-án hal meg.¹⁰¹ Halála után azonban a köznép nem engedte, hogy a templomban temessék el. Testét gyékényszőnyegbe csavarták, és a tengerbe dobták.¹⁰² Ennek az oka az lehetett, hogy a

helyi törvények értelmében tilos volt idegeneket Loango földjébe temetni, ugyanis Loangóban szigorú törvények szabályozták a temetkezést. Az előző királyt sem temették el már évek óta, noha az eljárást a helyi szokások szabályozták. Ezek ismeretében kijelenthetjük, hogy Bernardin atya tengeri temetésének nem keresztényellenes, sokkal inkább a helyi hagyományokban gyökerező okai lehettek.

1664 júniusában eltemették a kapucinus szerzetest is, sőt Leonardo da Nardo atya is elhagyta Loangót. Rögtön Bernardino atya halála után, 1664 júliusában visszatért Sonho tartományba, és haláláig, 1688-ig itt végezte munkáját. Loangóban ugyanis belháború dúlt. Cavazzi leírása alapján tudjuk, hogy Afonso király új kapucinus szerzetest akart kérni, de egyik unokaöccse ezt megakadályozta (ne feledjük, hogy ez a fiú elvesztette jogát a trónhoz a keresztény jogrend alapján). A háborúban Afonso király vereséget szenvedett, és menekülés közben meghalt. Unokaöccse követte a trónon, de ő váratlanul, még abban az évben elhunyt. Utóda egy keresztény uralkodó lett, aki szintén Rómához fordult segítségért, de érdemleges támogatást már nem kapott.

A Kongó Királyság uralkodója, Antonio Manimulaza 1665-ben háborút indított a portugálok ellen, de az ambuilai csatában október 29-én legyőzték, és ő maga is elesett. A Kongó Királyság – legalábbis nevében – ezek után is fennmaradt, de elvesztette minden befolyását az események menetére, s megszűnt regionális hatalomként létezni. A portugálok most már minden szempontból kivonultak a térségből, és felgyorsultak azok a munkálatok, melyek során Angolát építették ki Nyugat-Afrikában gyarmattukká. Sonho hercege 1674-ben kitiltotta területéről a kapucinusokat,¹⁰³ bár ez inkább formalitás volt, hiszen ne felejtjük el, hogy a kapucinus előljáró már 1654 óta Luandában (Angolában) székel. A tiltás után már csak elszórt kísérletek történtek kapucinus atyák küldésére (1780, 1794). Ugyanakkor Angolában 1835-ig működött kapucinus misszió.¹⁰⁴ A jezsuiták is csak 1675-ig voltak Kongóban, majd áttelepültek Luandában.¹⁰⁵

Jegyzetek

¹ Puskás Béla: Egy Kongó-misszionárius a XVII. században. In: Szent István naptár 1932. 49–52.

² Miklós László: Magyar hősök öt világrészen. Budapest, 1936. 77–79.

³ Lévy Mihály: A katolikus hittérítés története. Budapest, 1937. 500.

⁴ Kapucinus Tartományi Értesítő 1948. 8–12.

⁵ Frey Hyazint aus Mór: Die Beziehungen der Kapuziner zu Ungarn bis zur Gründung des ersten Klosters (1595–1674). Budapest, 1949. (A továbbiakban: Die Beziehungen.)

⁶ Lexikon Capuccinum. Promptuarium historico-bibliographicum ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum (1525–1950). Roma, 1951.

⁷ Bangha Béla: Magyar hithirdetők a XVII–XVIII. században. In: Katolikus Hitterjesztés Lapja. Nagyvárad, XXV. évfolyam, 1905. december

⁸ A közölt források pontos levéltári leelőhelyét a dokumentumok közlésekor adom meg. A Propaganda Fide levéltára kutatásának szükségességére Borsa Iván hívta fel először a figyelmet. Borsa Iván: A vatikáni „Congregatione de Propaganda Fide” levéltára. In: Levéltári Szemle, 1985/1. 63–65.

⁹ Közli Padre Antonio Brasio: Monumenta Missionaria Africana. Lisszabon, 1964. XII. kötet 525–526. Brasio atya közli Mauritius atya kísérőlevelét is. Kísérőlevél nélkül közli Jácint atya is (Die Beziehungen. 243.). Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 454 r.

¹⁰ A jelentősebbek: Giovanni António Cavazzi de Montecucolo: Istorica descrizione de tre regni di Congo, Matamba e Angola. Bologna, 1687. Portugál kiadás: Francisco Faria e Leite, Lisszabon, 1965. Junta de Investigacoes do Ultramar., António de Oliveira de Cadornega: História geral das guerras angolanas 1680. Újabb, szövegű kiadás: Lisszabon, 1972. Elsősorban forrásokat közöl Paiva de Manso: Historia do Congo. Lisszabon, 1877. Brasio: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet.

¹¹ Francisco Faria e Leite: Glorioso tricentenario o capuchinho Jorge de Geel. In: Portugal em Africa, no 54. Lisboa, 1953.

¹² Bernardino Hungaro 1628. október 6-án Bernardino da Belgradóként ír alá. Vatikáni Titkos levéltár Sec. Brev. 742. f. 232. r. (Die Beziehungen. 223.) Érdemes megemlíteni, hogy 1628. október 15-én Anconában kelt levelét már Bernardino Hungaro néven írta alá, és a későbbiekben konzekvensen ragaszkodik ehhez a megnevezéshez.

¹³ Mátray János: Keresztneveink: szentek, vértanúk, névnapok. Budapest, 1960. 52.

¹⁴ Bernardino da Belgrado kérése a pápához, hogy szentelje fel szerpappá. Róma, 1628. október 6.: „*Midőn Szentséged jámbor szónoka, Bernardino de Belgrado testvér, a szent alszerpapság rendjébe, valamint Szent Ferenc kapucinusoknak nevezett rendjébe belépett belgrádi pap, részben hitének szenvedélyéből, részben pedig a hitetlenek és a szakadárok földjén élő papság szükségére való tekintettel – akikhez a mondott szónok a közeli jövőben utazni készül – és, hogy a mondott rendben és szőlőben az Úr e szolgálja gyümölcsözőbb eredményeket érjen el, legfőképpen azt kívánja, hogy a még hátralévő szerpapságra és áldozópapságra az előírásnál hamarabb, szűkegye címén, olyan hamar, amennyire az lehetséges, Magasságod felemelje, s hogy akként szolgálhasson.*

Alázatosan kéri tehát Szentségedet a mondott szónok, miszerint óhajtására tekintettel, kegyesen és különös kegyéből, illetőleg az iránta való jóindulatból, hogy apostoli hatalmából a Szentszék kegyét bírván akármely általa kiválasztott, úgy saját, mint idegen egyházmegyei püspök által, és bármiféle egyházmegyei engedély nélkül két egymást követő vagy közbeeső hétköznapon, vasárnapon, vagy ünnepen a szent alszerpapság és áldozópapság rendjébe, az előírásnál hamarabb, egy éven belül és az egy évet nem kívárva, a tridentin zsinat előírásait figyelmen kívül hagyván – és az említett szükségére való tekintettel – felemelni kegyeskedjék, és engedje, hogy e rendekben az oltárnál szabadon és engedély birtokában szolgálhasson, továbbá apostoli tekintélyénél fogva engedélyezni szíveskedjék azt is – ahogy az már előadatott –, hogy e rendekre egy általa kiválasztott püspök szentelhesse fel. [Kéri továbbá, hogy] ne legyen tekintettel korának elégtelenségére, és arra, hogy a mondott szónok kinevezése óta a már korábban felvett rendek közül egyet sem alkalmazott a gyakorlatban, továbbá az említett szerzetesrend, az általános és területi zsinatok alázattal kiadott, a fentiekkel ellentétes határozataira, azok megerősítéseire és záradékaira.”

Vatikáni Titkos Levéltár Sec. Brev. 742. f. 232. r. (Die Beziehungen. 223–224.)

¹⁵ „*Kedves (...) A hit buzgalmára [való tekintettel]... jóindulattal vagyunk irántad. Akarjuk tehát neked, aki tudatod, hogy Szent Ferenc kapucinusoknak nevezett testvéreinek viseletét magadra öltöted és az általuk megkövetelt fogadalmat letetted; aki a szent alszerpapság rendjébe léptél, a hit hevétől lángra lobbantál; továbbá a hitetlenek és szakadárok földjén lévő papság szükségére való tekintettel, akikhez – ahogyan ezt is állítod – te magad is a közeli jövőben utazni szándékozol, és hogy a rendben és az Úr e szőlőjében jobban szolgálhass, a még fel nem vett szerpapi és áldozópapi rendek felvételét, amennyire az lehetséges, nagyon kívánod, érdemeid iránt való különös kegyinket kinyilvánítva, s tekintettel a nevedben történt kérelemre, a kívánt módon egy általad kiválasztott püspök által a szent szerpapság és áldozópapság rendjének felvételét – két vasárnapon, vagy egymást követő ünnepen, az előirtaknál hamarabb, a szent tridentin zsinat rendelkezéseit figyelmen kívül hagyván, várakozás nélkül egy esztendőn belül, még ha e rendek közül korábban egyben sem tevékenykedtél, és amennyiben alkalmasságod mégis kiderül – majd pedig, felvételük után az oltár szolgálatában való szabad és engedélyezett működést neked a jelen oklevél által és apostoli teljhatalmunkból megengedjük és engedélyezzük. Megengedjük továbbá az általad kiválasztott püspököknek, hogy e rendekre léged felszentelhesen. Figyelmen kívül hagyandóak a korábbi apostoli rendelkezések és törvények, a mondott rend szabályai, megszokásai, valamint minden, a fentiekkel ellentétes előírás. Kelt Rómában, a Santa Maria Maggiore-ban stb., 1628. október 6-án, pápaságunk hatodik esztendejében.*”

Vatikáni Titkos Levéltár Sec. Brev. 742. f. 231. rv. (Die Beziehungen. 224–225.)

¹⁶ *Teke Zsuzsanna*: Ongaria-beli bevándorlók a középkori Velencében. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Budapest, 1999. 447–451.

¹⁷ Erre vonatkozóan: *Tóth István György*: Misszionáriusok Magyarországon. In: História, 1995/1. 23–25.

¹⁸ *Jakubinyi György*: A szentek nyomában Erdélyben. Gyulafehérvár, 2000. 70–73.

¹⁹ Bernardino Hungaro levele a firenzei Vazul atyához Rómába. In: Kapucinus Tartományi Értesítő, 1948. 11. Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 3 f. 139 rv.

²⁰ *Ralph Delgado*: História de Angola. Benguela, 1948. 319.

²¹ *Edouard d'Alencon*: Bibliographie Capucino – Congolaise. In: Neerlandia Franciscana, I. 1914. 256–258.

²² *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. In: Századok, 2000/2. 389.

²³ Die Beziehungen. 228.

²⁴ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali 401 f. 80 v.

²⁵ Ez a templom a Boszporusz közelében áll, hiszen a keresztények a Boszporusz-öblöt Szent György-szorosnak is nevezték. Lásd többek között Bertrandon de la Brocquiere leírását. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkánon. Nagybecskerek, 1891. 48–99.

²⁶ Római Rendtartomány Levéltára, Annali. I. 296.

²⁷ Római Rendtartomány Levéltára, Annali. I. 299.

²⁸ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. f. 362 r–363 r. Közli még: Die Beziehungen. 167.

²⁹ A kapucinus rend vezetőjének levele a Propaganda Fidéhez. Róma, 1640. november 19. „A Magyarországon lévő veszprémi egyházmegye püspökének kérésére elhatároztuk, hogy új missziót alapítunk. Kegyelmeségetek figyelmébe ajánlom a feltüntetett atyákat, mint a legjobbakat és legalkalmasabbakat. Ők azonnal ajánlkoztak. Emiatt Kiválóságotok jóváhagyhatja misszionáriusi kinevezéseiket, és kiadhatja a megfelelő engedélyeket. *Frei Casimiro Tirolense, Silvano Bavaro, Marquardo Suevo, Josafat Fuldense hitszónokok, Bernardino Ongaro pap.* Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. (1640) f. 77 r–80 v. Közli még: Die Beziehungen. 169.

³⁰ Elhivatottságáról tanúskodik 1640. március 20-án Tivoliban kelt levele Francesco Ingolihoz:

„Kiváló uram és nagytekintélyű patrónusom!

Szükségesnek érzem, hogy beszámoljak a hűsvéti ünnepről Raguzában. Ez a város Dalmácia határvidékén van Morlachia szomszédságában, ahol eretneknek élnek. Jólehet ez a város [Raguzá] katolikus, ennek ellenére körülötte a földeken, városokban és várakban mindenki szakadár. Ennek következtében azt kérem a Szent Kongregációtól és Kiválóságodtól, ha beleegyezik, hogy adjanak nekem misszionáriusi lelki felhatalmazást arra az időre, amíg itt tartózkodom. Ennek birtokában sok lelket szabadíthatnék meg Krisztus vérenek segítségével. Olyan engedélyről beszélek, amelynek birtokában oktathatnám a kereszténység tanait, katekizálhatnék és gyónathatnék. Azért mondom ezt, mert korábban, amikor Boaventura de Alessano atya társaságában jártam misszióban Dalmácia és Morlachia tájain, és találkoztunk az itteni lakosokkal, ők nagy hajlandóságot mutattak a katolikus hit befogadására. Térden állva kérték, hogy vezessük őket az Üdvösség útjára, mikor eljöttek hozzám imádkozni. Azonban mi Urunk utasítására Konstantinápolyba igyekeztünk – mindezt Kitűnőséged is tudja –, nem állhattunk meg. Tehát emiatt írok Kitűnőségednek, hogy adjon nekem teljes körű szokásos misszionáriusi felhatalmazást. Nemcsak erre a városra [kérem az engedélyt], mert itt vannak egyháziak, hanem a többi városra és földre, itt a szomszédságában, ahol köztudomásúlag hiány van [szerzetesekből]. Nagy buzgalommal kérem Kiválóságodat, hogy járjon közben a Szent Kongregációnál, hogy megkapjam ezt a felhatalmazást. Ne adjon nekem semmilyen segítséget, vagy nagy költséget a Szent Kongregáció. Legyen Kiválóságod nyugodt, és adjon kérésemre választ, az idő rövidsége miatt elég, ha Kitűnőséged elküldi a levelet a római rendházunkba, hogy onnan küldjék el nekem. Ne servendo questo per altro, végül alázatos tisztelettel csókolom dicsőősegesen szent ruháját.” Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 401. (1640) f. 77 r–80 v. Közli még: Die Beziehungen. 169.

³¹ Érdekes összefüggés, hogy Bartolomeo de Monta Varchio maga kérte magyarországi missziós kinevezését, miután meghiúsult tervezett kongói missziós útja.

³² Guglielmo (Wilhelm) d'Oleggio da Speloncato Bécsben és Bruck an der Leithában szolgáló kapucinus szerzetes 1642-ben bejárta a Dunántúlt, egyedül a misszió kijelölt tagjai közül. Részletesebben: *Tóth István György*: Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon. In: Századok, 2001/4. 819–870.

³³ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Memoriali. 402. (1641.) f. 167. r. Közli még Die Beziehungen. 170–171.

³⁴ Avis rendi János (1385–1433) portugál uralkodó gyermeke, egyúttal a Krisztus-rend nagymestere, aki jövedelmeit a fenti iskola és a portugál flották felszerelésére fordította.

³⁵ Például Ca da Mosto, a híres velencei térképész is dolgozott neki.

³⁶ A portugál történetírás egy része, de különösen a két világháború között alkotó Jaime Cortesao élete végéig kitartott azon nézete mellett, hogy a portugálok már jóval 1500 előtt is tudtak Amerika létezéséről, ezért került Cabral jelentésébe a „descobrimento” (felfedezés) szó helyett az „achamento” (megtalálás) kifejezés.

³⁷ A korai forrásokban így nevezték Brazíliát.

³⁸ Diogo Cao (1440–1485) portugál nemes egyike a kor híres hajósainak és felfedezőinek.

³⁹ A korabeli portugál hajóutak megszervezésére lásd *Francisco Contento Domingues–Inácio Guerreiro*: Fedélteti élet az „indiai út” hajóin. Lisszabon, én. Kéziratban.

⁴⁰ Erről a gyakorlatról bővebben: *Silva Tavares*: Diogo Cao. Lisboa, 1936.

⁴¹ 1587-ig Kongóban a Nzinga törzs adja az uralkodót, 1587–1661 között a Nsundi-a-Nvemba, majd 1665-ig a Nelaza törzs. *Helio Felgas*: História do Congo portugues. Carmona, 1958.

⁴² 1491-ben indult misszió először, majd 1508-ban 13 fővel és 1521-ben 4 fővel. História da Igreja em Portugal. Szerk. Damiao Peres. Porto–Lisboa, 1968. A ferences missziókról Cavazzi tesz említést. Cavazzi: i. m. II. kötet 237–240.

⁴³ A spanyol királyok számára éppen elég gondot okozott a spanyol gyarmatok igazgatása, valamint az angol kalózok, illetve a török flotta elleni harc.

⁴⁴ Az angolai kormányzó, Salvador Correa de Sa Benevides által II. Garcia kongói uralkodóhoz küldött béketerv pontjai a következők voltak: „A kongói király nem engedi meg, hogy Jinga királynő [Angola Királyság] alattvalói, kasztíliaiak, vagy hollandok éljenek, vagy átutazzanak a királyságában, ha ilyesmiről

értesül, tájékoztatja a portugálokat. 1) A Kongóban élő kapucinus atyák Rómával csak Portugálián és Angolán keresztül léphetnek kapcsolatba. 2) Ha a portugálok ellenségeikkel szemben segítséget kérnek a kongói uralkodótól, ő köteles megadni azt. 3) A kongói király egyik fiát, vagy előkelőinek valamelyik gyermekét Angolába küldi. 4) Angolában fog élni a kongói uralkodó követe. 5) Az angolai kormányzó segítséget nyújt a kongói királynak, ha alattvalói felkelést indítanak ellene, kivéve, ha Sonho hercege teszi ezt. 6) Nem engedí Kongó királya, hogy kikötőiben a portugálok ellenségei behajózhassanak, különösen a kasztíliaiak és a hollandok, hacsak nincs engedélyük. 7) A béke pontjai nem terjednek ki arra a három nemesre, akik a hollandok oldalán küzdöttek a massanganói portugál csapatok ellen. 8) A kongói uralkodó köteles megtéríteni a portugálok kárát, melyet azután szenvedtek el, hogy a hollandok elfoglalták Luandát. A kártérítés kiterjed az elmenekült és elhunyt rabszolgákra, valamint az itt tárolt 1500 rakomány szőttesre is. 9) Azok a portugál kereskedők, akik az ország belsejébe utaznak, nem kötelesek megfizetni a folyókon való átkelés vámját, amit mindenki másnak fizetni kell. 10) A kongói uralkodó köteles a portugálok rendelkezésére bocsátani a Zaire folyó torkolatában egy erődépítésre alkalmas helyet, hogy meg tudják akadályozni az ellenséges hajók behatolását. 11) A kongói király átadja a portugál korona számára azokat a hegyeket, melyek aranyat és ezüstöt tartalmaznak. 12) Kongó királya, valamint a királyság előkelői, Bamba hercege teljes ünnepélyességgel fogadja, hogy a békefeltételeket megtartja. Ha ennek ellenkezője történik, akkor száműzi őt a királyságból, fennhatóságát – melyet a mi királyunk fegyvereinek segítségével nyert el – elveszíti és átruházza népének más tagjára. Aki megkapja a királyságot, annak el kell fogadnia azt, hogy ezt a királyságot a mi fegyvereink szabadították fel, nem utasíthatja vissza a békemegállapodás pontjait, és nem foglalhatja el a királyi trónt, ha nem fizeti meg az adóját a portugáloknak. 13) A kongói uralkodó lemond a Dande folyótól délre eső területekről, melyeket korábban birtokolt, ezekről a területekről Őfelsége – övja Isten – majd kinyilvánítja szándékát, miután majd vissza fogja szerezni ezeket a területeket az ellenségtől. 14) A mai naptól számítva két hónapra fegyverszünetet kötünk. Ez idő alatt a kongói király követei megkapják a békemegállapodás pontjait, és megvalósulhatnak az abban foglaltak. Közli: Paiva Manso: História do Congo. 200–202. (doc. CXXII.)

⁴⁵ IV. János levele a kongói uralkodóhoz. Arquivo Historico Ultramarino Angola caixa 3., Arquivo Torre de Tombo Ms. 170. F. 374. Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 80.

⁴⁶ Silva Rego: A reconquista de Luanda em 1648. Lisboa, 1964.

⁴⁷ Paiva Manso: Historia do Congo. 188–189. (doc. CXIII.)

⁴⁸ Város, vár és kolostor Lisszabontól északkeletre.

⁴⁹ Érdekes adalék a kor egyháztörténetéhez, hogy I. Afonso kongói király gyermeke, Dom Henrique (1495–1531) az első utcai (címzetes) püspök.

⁵⁰ Sao Paulo de Luandát Angola első kormányzója, Paulo Dias de Novais alapította 1575-ben. Ő maga 1589-ig, haláláig volt a terület kormányzója.

⁵¹ Kongó-angolai püspökök: Miguel Rangel (1596–1602), António de Sao Estevao (1604–1608), Manuel Baptista Soares (1609–1620), Simao de Mascarenhas (1621–1624), Francisco do Soveral (1627–1642). *Gabriel Nunes*: Angola – Cinco seculos de cristianismo. Queluz, 1978.

⁵² Ezt Spanyolország és vele együtt a pápai állam csak 1668-ban ismerte el.

⁵³ Kongó-Angola: 1642–1671, Sao Tome: 1646–1674, Lisszabon: 1643–1670, Coimbra: 1646–1668, Porto: 1639–1671, Évora: 1643–1671, Braga: 1641–1671, Goa: 1652–1671, Cabo Verde: 1646–1674, Macau: 1623–1671, Baia de Todos os Santos 1649–1669. *Antonio Brasio*: Tricentenario da missao do Congo. In: História e missiologia. Luanda, 1973. 393–403.

⁵⁴ Közismert volt például VIII. Orbán pápa francia orientációja.

⁵⁵ Közli: Paiva Manso: História do Congo. 169. (doc. XCIX.)

⁵⁶ 1654-ben Cortonát kinevezik a matambai misszióba.

⁵⁷ *Antonio Brasio*: Tricentenario da missao do Congo. 393–403.

⁵⁸ Közli: Paiva Manso: Historia do Congo. 226–227. (doc. CXXXIII.)

⁵⁹ Közli: Paiva Manso: Historia do Congo. 231–232.

⁶⁰ Puskás: i. m. 50.

⁶¹ A névsort közli *Francisco Faria e Leite*: Glorioso tricentenario o capuchinho Jorge de Geel morto pela Fé em terras do Congo. In: Portugal em Africa, no. 56, Lisboa 1953.

⁶² Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 45. oldalán. Eredeti Hitterjesztési Kongegáció levéltra Scritt. Rif. Vol. 249, f. 159.

⁶³ Az utazásról Francisco de Roma írt jelentést 1651. Július 4-én Pindában. Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. f. 165., f. 178–179. Közli még *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 46–50.

⁶⁴ A Rómában kelt dekrétum szövege Paiva Manso: Historia do Congo. 200.

⁶⁵ A kongói király csak a család tagjai közül kerülhetett ki: lehetett fiú, unokatestvér vagy unoka. Három személynek van döntő beleszólása a királyon kívül a jelölt kiválasztásába. Mbata és Sonho hercegének,

valamint Kongó szakrális vezetőjének (Mani Efunda, vagy Mani Cabunda). Magára a titkos megbeszélésre a főszékesegyházban (Se) kerül sor, a népek pedig a főtéren (terreiro) hirdetik ki a választás eredményét.

⁶⁶ Veas Kasztfliában lépett be a kapucinusok közé. 1648-ban érkezett Kongóba. Kitűnően beszélt a kikongót. 1653-ban halt meg Pempa tartományban.

⁶⁷ Ezt a jövendölést Cavazzi leírása tartalmazza. Egyébként valóban így történt, mert fia, I. Antonio a portugálokkal vívott ambuila vesztés csatában esett el 1665-ben. *Cavazzi*: i. m.

⁶⁸ Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni Cavazzi munkájának propagandaszemponjtait sem egy ilyen, a Biblia egyes eseményeivel rokon vonást mutató történet esetében.

⁶⁹ *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 305–310., *Arquivo de Montughi*: Ragguagli del Congo. Lisszabon, 1962. 123–128.

⁷⁰ A rendelet szövege *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XI. kötet 297. Forrás: *Michael a Tuggio*: Bullarium Capucinatorum. VII. kötet 199.

⁷¹ Arquivi Historico Ultramarino, Angola, caixa 6.

⁷² Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 207. rv. Die Beziehungen. 233–234.

⁷³ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 237. rv. Die Beziehungen. 235–236.

⁷⁴ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 238–241. rv. Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 66–72.

⁷⁵ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 258. autografo. Die Beziehungen. 236–239., *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 97–100.

⁷⁶ Természetesen ez költői túlzás, hiszen missziós tevékenység folyt ebben az időben a Matamba Királyságban, Beninben, Sao Tomén és általában a Guineai-öbölben, hogy csak a fontosabbakat említsük.

⁷⁷ 1653 novemberében indult az utolsó olyan expedíció, mely Spanyolországon keresztül érkezett Luandába. Bernardin atya értesülésével szemben nem küldték vissza őket, hiszen ezzel a csoporttal érkezett a későbbi krónikás, Cavazzi is. A Propaganda Fide 1654 augusztusában kelt rendelkezése akceptálta a portugál igényeket, és ettől az időponttól kezdve a missziók valóban Portugálián keresztül érkeztek.

⁷⁸ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 245. rv. Die Beziehungen. 239–240.

⁷⁹ *Cavazzi*: i. m. IV. könyv 30.

⁸⁰ Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 407. r. Közli: Kapucinus Tartományi Értesítő, 1948. 14.

⁸¹ *Duarte Lopes*: Relacao do reino do Congo. Lisboa, 1989. I. könyv 51.

⁸² A Loangóról szóló különböző korabeli leírásokról áttekintést ad: *Olga Tomanovszkaja*: Loango v XVII.–XVIII. vekov. In: Africana. Afrikanszkij etnograficszkij szbornyik. Új sorozat 105. szám. Leningrád, 1978. 103–132.

⁸³ Közli *Luciano Cordeiro*: Viagens exploracoes e conquistas dos portugueses do Mino ao Cabo Negro 1574–1620. Lisszabon, 1881. 32–33. Cordeiro az Arquivo de Ajuda anyagából válogatta.

⁸⁴ Cavazzi szerint az itteni portugál rezidensről van szó.

⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy elsőszülött fiát az utódlási kérdés miatt nem engedte ki az országból.

⁸⁶ *Cavazzi*: i. m. IV. könyv 31.

⁸⁷ *Cavazzi*: i. m. II. könyv 124.

⁸⁸ Közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 446–448. Ezt a levelet Cavazzi is közli. *Cavazzi*: i. m. 564–566.

⁸⁹ Sonho fővárosában.

⁹⁰ A kapucinusok kongói előjárója, Antonio Romano 1663 nyarán halt meg. Július 2-án Paiva levelet ír a Propaganda Fidéhez, melyben kéri, hogy nevezzenek ki új vezetőt, addig ő veszi át a misszió vezetését. A levelet közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 443–444.

⁹¹ A loangói uralkodó is luzitán kortársa, I. Afonso portugál király (1661–1667) nevét kapta. I. Afonsóként uralkodott tovább.

⁹² *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 451–452. Eredeti: Hitterjesztési Kongregáció Levéltára, Scritt. Rif. 250. f. 456. rv. Közli még Die Beziehungen. 240–241.

⁹³ Valószínűleg ez a betegség már elkísérte haláláig.

⁹⁴ Bernardino Hungaro érkezése óta mindössze két kapucinuscsoport érkezett. Az első (11 fő) 1654. november 11-én Antonio de Gaeta vezetésével, a második (6 fő) 1662 januárjában.

⁹⁵ Az ilyen jellegű rémhírek sajnos sok esetben igaznak bizonyultak.

⁹⁶ *Cavazzi*: i. m. IV. könyv 33.

⁹⁷ *Cavazzi*: i. m. IV. könyv 35.

⁹⁸ *Cavazzi*: i. m. 567., valamint közli *Brasio*: Monumenta Missionaria Africana. XII. kötet 461–462.

⁹⁹ *Cavazzi*: i. m. IV. könyv 35.

¹⁰⁰ Puskás Béla szerint az utolsó kenetet is feladja. *Puskás*: i. m. 52.

¹⁰¹ Halála időpontjával kapcsolatban Cavazzi művét tekinthetjük mérvadónak. (Cavazzi: i. m. 569.) Érdekes adalék, hogy a Kapucinus Tartományi Értesítőben Jácint atya említést tesz arról, hogy a római rendtartomány halottaskönyvében 1655-ös dátum szerepel. Ez azonban mindenképpen elírás.

¹⁰² Cavazzi: i. m. IV. könyv 35.

¹⁰³ Előtte már csak 1667-ben érkeztek újabb kapucinusok Lisszabonból (11 fő).

¹⁰⁴ 1948-tól működik ismét kapucinus misszió Angolában.

¹⁰⁵ Erre vonatkozóan: *Helio Esteves Felgas: História do Congo portugues. Carmona, 1958.*

KONZERVATÍV ÉS „KONZERVATÍV” – A FOGALOMKÉPZÉS HELYZETÉRŐL ÉS KIHÍVÁSAIRÓL

„A k[onzervativizmus] programja a különböző országokban a különböző viszonyok szerint nagyon különböző.”¹

Az első világháború előtti magyar és német konzervativizmus összehasonlítása során mind a két ország eltérő politikai struktúráival és pártpolitikai rendszerével, mind pedig különböző gazdasági, társadalmi és művelődésbeli adottságaikkal számolni kell. A politikai áramlat vizsgálatakor azonban az eddigi megközelítésekben és feldolgozásokban uralkodó sajtóságos tudományos hagyományokat is figyelembe kell venni mind a két esetben. A gondolkodás érthető módon mindig az adott ország fejlődésének tapasztalati horizontjából indult ki, és ugyanakkor a nemzeti történelemértelmezés és történetírás specifikus hagyományaira és kérdésfelvetéseire tekint ki. A hajdani konfliktusok – leszűrődve a történetírás kérdésfelvetéseibe, témaválasztásaiba, feltételezéseibe és narratíváiba – így végül koncepcionálisan mutatják hatásukat. Ezenkívül a „hosszú 19. század” kortársai által is, és az őket értelmező kutatók által is gyakran tett kitekintés más, főleg az európai országok viszonyaira az ott megszokott kérdésfelvetésekből indul ki, és az ottani helyzet alapján jelöli meg vizsgálatának konkrétabb tárgyát. A német példa magyar recepciójában és elemzésében, illetve annak a német történetírásban való feldolgozásában mindez érdekes hangsúlyeltolódásokat eredményez.

A német és a magyar eset perspektivikus összehasonlításának tehát ezeket a módszertani kihívásokat is tudatosítania kell. Hogy az eredmény túlmutasson azon a józan summázaton, amit fent némi iróniával és ugyanakkor önfigyelmeztetésnek egy ismert lexikonból idéztünk, tanácsos az első lépésben egy konkrét esetre, egy szűkebb problémára tekinteni. Elsősorban ezzel a szándékkal íródott meg a következő áttekintés. Szélesebb háttere egy, a berlini Humboldt Egyetemen és a Miskolci Egyetemen közösen folytatott, a DFG és a MÖB által támogatott kutatási projekt, amely a magyar és a német első világháború előtti konzervativizmus politikai mobilizációs képességét vizsgálja. A kutatás első szakaszában főleg egy ilyen összehasonlítás lehetőségeit és problémáit elemzi, egyebek mellett a két konzervativizmus önértelmezését, illetve a történetírásban képviselt fogalmi meghatározását.² A következő lapokon tehát a konzervativizmus fogalmi meghatározásának változataival és módszertani kihívásaival foglalkozunk annak fényében, ezek miként figyelhetők meg az újabb németországi történetírásban. Egyebek mellett nagyobb terjedelemben bemutatunk egy módszertani következetességében érdekes, ugyanakkor sokat vitatott modellt.

A németországi kutatás helyzete – időrendi álláspontok és hozzájuk kapcsolódó tartami problémák

A német konzervativizmussal foglalkozó irodalom összességében viszonylag gazdag és széles körű.³ Mind eszmetörténeti vagy politikatörténeti szemszögből, mind párttörténeti megközelítésben, mind egyetemes áttekintésekben, mind egyes szakaszokra lebontva, egyes képviselőire vagy áramlataira koncentrálna számos feldolgozás áll

rendelkezésre. Ezek jelentős része az utóbbi évtizedek termése. Emellett a választások elemzése, a pártok egészének politikai támogatottságát és vonzerejét vizsgáló történeti kutatások is fontos eredményeket nyújtanak a konzervativizmusról.⁴ A pártrendszer tárgyalása általános vagy társadalomtörténeti szintézisekben – ezek eltérő hangsúlyai és értékelései mellett – szintén lehetőséget nyújt gondolatébresztő megfigyelésekre.⁵ A szakirodalom – viszonylag gazdag volta ellenére is – azonban egyes aspektusokban hiányokat mutat, csak bizonyos szakaszokra és kérdésekre koncentrálnál, másokat elhanyagol.⁶ A sok egyes gondolkodókkal vagy konzervatív politikusokkal foglalkozó mű mellett például az olyan áttekintés, amely a politikai pártok fejlődését nemcsak összegzi, hanem eszmei forrásaikkal, a korabeli konzervatív gondolkodással egyetemben mutatja be.⁷ A konzervativizmus tartalmi, fogalmi meghatározása sincsen lezárva.

Az egyik kérdés, amiben eltér a kutatók véleménye, maga a jelenség időrendi kerete, a konzervativizmus kialakulásának és továbbélésének a kérdése. A kezdet meghatározása nyilván a kialakulás körülményeit és okait, és ezzel az áramlat alapvető jellegét is érinti. Az időtartam értelmezésével változik azoknak a jelenségeknek a köre, amelyeknek elemei állandó meghatározásra szorulnak. Szintúgy változtak a társadalmi-strukturális és alkotmányos viszonyok, amelyek az idők folyamán a cselekvési előfeltételeit meghatározták, s amelyekre a konzervativizmus politikai választ adott, illetve amelyeken belül politikai érdeket fogalmazott meg.

Maga a konzervativizmus kifejezés közismerten egy nagy korszakforduló terméke. Története egyébként pikáns.⁸ A „conservateur/conservatrice” kifejezés eredetileg azokra vonatkozott, akik a forradalom vívmányait meg akarták őrizni – azoknak visszavétele ellenében, de a forradalom radikalizálásával szemben is. Ezután a szó a 19. század elején majd olyan politikai áramlatokra szállt át, amelyeket mi mai mindennapi értelemben is konzervatívnak tekintenénk. A Chateaubriand-féle „Le Conservateur” című folyóirat 1818–1820 között például a rojalisták fóruma volt. Németországban a fogalmat csak az 1830-as években kezdték politikai irányzatok megjelölésére használni. Az önmegjelölés, illetve az elhatárolóan is használt megnevezés kialakulásának a kései időpontja még nem mond semmit a dolog esetleges hosszú előéletéről, de már utal a viszonylatrendszer mélyreható átalakulására, amelyen belül egy saját magát eredetileg másfelé és ezért másképpen meghatározó álláspont, illetve részleteiben eltérő álláspontok végül egy új elnevezés alatt közös nevezőt kaptak.⁹

A régebbi német irodalom a konzervativizmus kezdetét gyakran a francia forradalom körüli időkre teszi. Ez a felfogás több lexikon idevágó szócikkét is meghatározta, és messzemenően még mindig közmegegyezésnek, vagy legalábbis széles körben elterjedt felfogásnak tekinthető.¹⁰ Eszerint azzal a felfordulással szemben, amit a francia forradalom a politikai életben és a társadalom struktúráikban jelentett, az akkor kialakuló konzervativizmus a hosszan, hagyományosan kialakult berendezkedések és intézmények jogát hangsúlyozza, a történeti kontinuitással érvel, egyházi tekintéllyel, királyi legitimitással, és a régi rendi rendszer mellett foglal állást. Határkönek – ha nem maga a forradalom mint korszakhatár szolgál magyarázatul – különösen Edmund Burke reflexióit szokták tekinteni.¹¹ Az egyes időszakaszokra orientált vizsgálatok ezt a megközelítést legalább nem vonják kérdésbe, sőt a konzervatív áramlatok összetettségét és belső ellentmondásosságát nézve a német politikai élet különös feltételrendszerében, egy hosszú kialakulási szakaszra fordítják figyelmüket. Példa erre az újabb irodalomban az 1983-as Fischer- emlékkönyv.¹² Ez az összeállítás gyakorlatilag a 19. század elejétől kezdi bemutatni a konzervatív jelenségek sorát.

Különösen érdekes a kezdet kérdését tekintve Barbara Vogel érvelése a korai 19. század tisztviselői konzervativizmusáról. A 19. század elején liberális és konzervatív érvek és gondolatok egyes politikai áramlatokban és tisztviselői csoportosulásokban – sőt ezek egyes képviselőinél egy személyben is – egymás mellett találhatóak. A szerző szerint éppen ezt a jelenséget, éppen az érvek és a gondolatrendszer kikristályosodását kellene jobban megvizsgálni az egész Vormärz politikátörténetére vonatkozóan.¹³

Ennek az időkeretnek bizonyos kibővítését, bár még nem alapvető megkérdőjelezését jelenti a konzervatív gondolatok felfedezése már a francia forradalom előtti időkben. Ha a konzervativizmust nem elsősorban politikai áramlatként tekintik, hanem szélesebb értelemben, „egyben teológiai, bölcsészeti és társadalmi-gazdasági pozícióként” értelmezik, kezdetei már a 18. század második felében jelentkeztek.¹⁴ Az ilyen kezdeteket Klaus Epstein már az 1770-es évek Németországában is felfedezte, vagy Fritz Valjavec a felvilágosodás ellen megfogalmazott kritikában.¹⁵ A forradalom idején a jelenségek véglegesen elnyerik politikai jellegüket. Ez az értelmezés Mannheim régebbi, a „tradicionalizmus” és a tulajdonképpeni „konzervativizmus” közti megkülönböztetésével is összhangba hozható, mivel egy eredeti – tradicionális, a hagyomány láthatárán belül élő – magatartás reflexív vá válására utalhat.¹⁶ Ez a megközelítés viszonylag gyorsan szintézisekben is megjelent. Jó példák erre Wilhelm Ribhegge és Axel Schildt a németországi konzervatív politika egészét a jelenig áttekintő művei.¹⁷ Ezek gyakorlatilag az 1770-es években kezdik meg a konzervativizmus bemutatását. A 18. század mélyreható társadalmi és kulturális átalakulása tehát a konzervativizmus kialakulását ösztönzi, amely viszont ellenreakció a kezdődő átalakulásra a maga szerteágazó manifesztációival: egyszerre konfrontációban a felvilágosodással, valamint a kiépülő abszolutista rendszerek működésével és legitimációs ideológiájával.¹⁸

Ha nem a 18. századi átalakulásból, illetve eszmei téren a felvilágosodással való konfrontációból, hanem a szélesebb értelemben az utóbbit is magában foglaló újkori racionalizmussal való szembenállásból származtatják a konzervatív gondolkodás eredetét, akkor kezdetei még messzebbre nyúlnak vissza.¹⁹ Ez nem tévesztendő össze a maguk a konzervativizmus képviselői által néha szóba hozott „konzervatív világvonal”-l, ami az antikvitás óta egy örök konzervatív magatartás és elviség példáit véli felfedezni.²⁰ Arról van szó, hogy a racionalizmussal szembeni érvek, illetve az általa kétségbe vont világot legitimáló eszmék már a kései 18. század vitái előtt is megfogalmazódtak.²¹ Ennek egyik leghatározottabb képviselője Panajotis Kondylis, akinek 1986-os terjedelmes tanulmánya e nézet – ha nem is elfogadtatását, de – megismertetését nagymértékben elősegítette.²² Mind a régebbi, mind a 18. század végi konzervativizmusra nézve azonban, főleg német viszonylatban, érvényes Hans-Christoph Kraus, a téma egyik legjobb ismerőjének a megállapítása, ami szerint az 1789 előtti konzervativizmus kutatása „még mindig gyerekcipőben jár”.²³

Hasonlóan, és szintén az eltérő tartalmi értelmezésének alapján a konzervativizmus tartamáról, illetve végéről sem egyeznek meg a felfogások. Markáns álláspont e tekintetben Kondylisé, aki kereken azt állapítja meg, hogy a konzervativizmus „a tulajdonképpeni értelmében”, mint a weberi értelemben vett, hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája a 19. század második felében végét éli. Ebben az értelemben a konzervativizmus meg is szűnik. A késő 19. század óta már csak bizonyos konzervatív gondolati örökségről lehet szerinte beszélni.²⁴ Ez az álláspont azonban inkább csak kivétel a szakirodalomban. Hans-Christoph Kraus is, aki az első tézist a korai kezdetről osztja, a másodikat – a definiált végéről – már nem

vallja. „A második tézis belátható okokból nem tarthatta fenn magát; egy politikai eszme egy szigorúan körülhatárolható hordozóréteggel való túlságosan szoros összekapcsolása olyan koncepciónak bizonyult, amely a történeti realitásnak nem felelt meg a szükséges mértékben.”²⁵ (Az elutasítás egy átértelmezéssel is összekapcsolódik, amire majd még visszatérünk.)

Az idézett felfogás azonban messzemenően uralja a terepet. A német konzervativizmust legalább a két világháború közötti időkig, de általában a Német Szövetségi Köztársaság kezdeti időszakáig, vagy akár még a jelenig is vizsgálni szokták. Inkább a kutatási terület időhatáraitól függ, ki meddig megy el egy áttekintésben. Példa erre ismét Ribhegge vagy Schildt, akik már említett műveikben az NSZK korai időszakáig mennek el,²⁶ vagy a Kraus által szerkesztett, nagyon érdekes életrajzgyűjtemény.²⁷ Ebben a bemutatottak sora – nem meglepő módon – Ernst Ludwig von Gerlachhal, Joseph-Maria von Radowitzcel és Friedrich Julius Stahllal kezdődik, és Otto von Manteuffelen és Otto von Helldorf-Bedrán át nemcsak Carl Friedrich Goerdelerhez és Ewald von Kleist-Schmenzienhez jut el, hanem Hermann Ehlers és Hans-Joachim von Merkatz példáján keresztül az 1945 utáni politikusokig. A politikatörténet mellett a politikai szociológia is osztja hallgatólagosan ezt az időrendi keretet. Frank Bösch nemrég megjelent kötetében már a címben is kijelöli nemcsak az időkeretet illető felfogását, hanem az alapvető tartalmi kontinuitás gondolatát is: „A konzervatív miliő. Egyesületi kultúra és helyi szervezési stratégiák a kelet- és nyugat-német régiókban 1900–1960.”²⁸

Az időkeret ilyen meghatározása azt jelenti, hogy a konzervativizmus esetében egy meglehetősen hosszú időtartalmú jelenséggel van dolgunk. Legkésőbb a 18. század végén kezdődik, de tulajdonképpen, legalábbis az előzményekben, vagy egy első fázisban, már a kora újkorban is, és nagy alakváltozásai ellenére napjainkig tart. Ismeretes, hogy az európai társadalom e három és fél vagy öt évszázad alatt elég hatalmas változásokon ment keresztül. Maguk a politikai rendszerek is alapvetően megváltoztak. Már absztrak szempontok alapján is feltételezhető, hogy témák, tézisek, követelések és talán érvelések is megváltoztak ez idő alatt. Kézenfekvő tehát a kérdés: mi az, ami közös ebben a hosszan tartó, kontinuus konzervativizmusban.

Hogy a korai német konzervativizmus egyik kutatóját idézzem: „A konzervativizmuskutatás abban a dilemmában van, hogy a konzervativizmust egyrészt mint politikai, pártpolitikailag is ható irányzatként fogja fel, ami az idők folyamán bár változik, de bizonyos, a történeti változásokat túlélő pozíciót jelent, és másrészt viszont mint a porosz lovagság ideológiáját. Az első definíciós megközelítés értékek, normák és mentalitásbeli minták katalógusát igyekszik összeállítani, ami végül ahhoz vezet, hogy konzervativizmust bárhol fel lehet fedezni, például a Szovjetunió Kommunista Pártjában is, vagy a »zöldek« és »alternatívok« között is.”²⁹

Szélsőséges esetben a konzervativizmus – ugyanúgy, mint az egykor ellenpólusának tekintett liberalizmus is – tényleg alapvető emberi magatartássá válik. A konzervativizmus és a liberalizmus eszerint két „gondolkodásmód”. Szemléletes példa erre az 1980-ban elhunyt Hans-Joachim Schöps felfogása, amelyből, direktége miatt, érdemes hosszabb szemelvényt bemutatni: „A liberális ember optimistább, hisz a világ jövőjében, a célok elérésében, az emberek értelmében és jóakaratában, hogy ezeket eléri. Ezért az ésszerű haladás mellett foglal állást, hiszen jó véleménye van az emberről. A konzervatív ember ezzel szemben nem hisz az emberben. (...) Vele szemben az államot és az állami rendet állítja fel, mivel az ember, ha magára van hagyva, nem éppen ésszerűen alakítaná a világot, vagy nem a világ célja felé haladna,

hanem éppen ellenkezőleg: elpusztítaná a világot. Emiatt egy erős államot, erős állami renddel, kíván magának, amelyik biztosítja a teremtés világát, és védi az embert saját maga ellen. (...)

A liberális és konzervatív történeti tudat egymás mellett [áll]. (...) Itt az észbe és az emberek jóakaratába vetett hit – ott az ész kétségbevonása és a legmélyebb pesszimizmus található a jóakaratot illetően. Itt az akarat arra, hogy az emberi egyéni szabadság minden állami és a rendből fakadó korlátozását visszaszorítsák, és minimumra csökkentsék – ott a szociális intézmények továbbfejlesztése és a bátorság a kísérletezéshez [sic!]. Ott [a konzervativizmus oldalán] az erős állam és a szilárd, az embernek határokat szabó intézmények ajánlása, hogy az ember önpusztítása és a teremtés pusztulása ellen lépjenek fel. Itt [a liberalizmus oldalán] a kívánság az állam korlátozására és leépítésére, hogy az majd a társadalomban oldódjon fel, vagy a kultúrnemzet részévé redukálódjon.³⁰

Ebben az esetben nyilván valóban két antropológiai alapfelfogásra vezethetők vissza a szembenálló irányzatok. Ebből, úgy látszik, főleg az állammal, illetve a társadalmi együttélés szabályozásával kapcsolatban két eltérő rendszer látszik kirajzolódni. De akkor miként értelmezzük a „reálisan létező” szocializmus szintén erős államát? Ugyanakkor nem minden, ami az idézett részlet szerint konzervatívnak számított, a magukat konzervatívnak tekintő 1945 utáni (nyugat)német pártok felfogása is egyben. Schöps lát az állam kiépítésében konzervatív kísérletet is, ami számára elvi jelentőségű (az 1950-as évek CDU-jának egyik választási szlogenje ugyanakkor az is volt, hogy „Keine Experimente!” – azaz „Semmi kísérletezés!”)

Más kutatók ezért ezzel szemben Karl Mannheim megközelítésében látnak kiutat,³¹ ahogyan ő azt a „Das konservative Denken” című, heidelbergi habilitációjában kifejtette. Mannheim megkülönböztette a tradicionális gondolkodást vagy „tradicionelizmust” – mint alapvető emberi hajlamot – és a konzervativizmus konkrét politikai képződményét.³² Az utóbbi szerinte a felvilágosodással szembeni gondolkodásbeli és politikai reakció, és társadalmilag a nemesség ideológiája. Mannheim azonban lényegében a korai 19. század konzervativizmusát, illetve annak kialakulását kutatta. Így a modern kor felé haladva egyre kevésbé vehető át közvetlenül a megoldása: vajon meddig tart az eredetileg – vagy csakis – a nemességhez kötődő konzervatív áramlat?

Vogel ezért is javasolja azt, hogy – Mannheimet követve – „mind a konzervatív, mind a liberális magatartást konkrétan az adott kor »strukturális problémái«-hoz viszonyítva kell meghatározni”.³³ Ez a Vormärz és a közvetlenül 1848-at követő ellenforradalmi időkre (Reaktionszeitra) vonatkozóan nyilván eredményes, egészen addig, amíg a jelenséget nem akarjuk Poroszországon túl, azaz a junkerek körén túl vizsgálni. De problematikussá válik, ha a későbbi korok legfontosabb strukturális problémáit figyelembe véve akarjuk felhasználni. Lényegében azért, mert a modell – történetelméleti, illetve társadalomelméleti alapjait nézve – hallgatólagosan egy fejlődési modelltől, egy haladás-konceptióból indul ki, és annak feladásával – azaz ha már nem tudjuk, mi a fejlődés iránya, illetve van-e ilyen – a két álláspont analitikus elválasztása és szembesítése egymással problematikussá válik. Ha azonban egy történeti vizsgálatban abból indulunk ki, amit az azóta lezajlott fejleményekről már tudni lehet – ami meghaladja az egykori kortársak tudáshorizontját –, a javaslat hasznos szempontokat adhat a kezünkbe.

Kísérlet az antropológiai csapda és a tartalmi kiüresedés kikerülésére

Inkább tartalmi támpontot, amit ugyanakkor megszívlelendő tanácsként is lehet értelmezni, találunk Göhlernél. Ő kerülni próbálja az „antropológiai” csapdát, és azt is, hogy végső soron egy államfelfogás váljon a konzervatív gondolkodás magjává. Kerülni ugyanakkor azt is, hogy a konzervativizmust egyszerűen szó szerint, a „conservare” értelmében definiálja, és így egy tartalmilag teljesen nyitott meghatározáshoz jusson el, amin belül a voluntarizmus tárgyává válik, mi az, amit érdemes megőrizni. Göhler ehelyett öt tartalmi komplexumban, ismérven próbálja megjelölni mindazt, ami a változó, fejlődő, környezetével szemben újra és újra állást foglaló konzervativizmust jellemzi. Megjegyzi, hogy ezek egyike sem ad önmagában elégséges támpontot a konzervatív álláspont jellemzésére, illetve más eszmerendszerektől és felfogásoktól, nevezetesen a liberális állásponttól való megkülönböztetésére. „Egyes elemei, magukban véve, más pozíciókban is megtalálhatók, összességükben azonban (...) elsősorban a konzervatív gondolkodásra jellemzők.” Főképpen a 19. századra vonatkozóan fogalmazza meg ezeket az ismérveket, amelyek „együttesen egy specifikus gondolkodásbeli magatartást jelölnek”.³⁴ Ez a szűkítés azért is tűnhet kézenfekvőnek, mivel a definíciós kísérletet egy 19. századról szóló könyvben teszi meg – ugyanakkor maga a tartalmi megjelölés mutatja, hogy nehéz is lenne így egy még általánosabb meghatározáshoz jutni. Ismérvei a konzervatív gondolkodás 1) történetiségére, 2) konkrétságára, 3) hierarchikus voltára, 4) vallásos voltára, valamint 5) szkepticizmusára a modernizációval szemben utalnak.

„1) A konzervatív gondolkodás történeti. Az emberi együttélés rendje nem egyszeri, fix kritériumok szerint és lehetőleg a jelenben megoldandó feladat, hanem a történelem folyásában áll, nemzedékek, uralkodási elvek és társadalmi struktúrák egymást követésében, amelyek hosszú távon fejlődtek ki, és amelyeket értelemmel bírónak kell elismerni, míg ennek ellenkezőjét nem bizonyítják, s nem fordítva. (...) 2) A konzervatív gondolkodás konkrét. A társadalom és az állam felépítését illető absztrakt, mechanikus konstrukciós elvek helyett egy élő, magában sokféleképpen tagolt természetből indul ki. Mértéke nem az egyén, az azt megillető jogok általánosításaként, hanem az ember szerves összefüggésekben létezik, amelyek természetes különbségekből és a társadalomban való tevékenységének a fajtájából adódnak. Az egység, amiből minden társadalmi rend kiindul, a nép. (...) Az egyén szabadsága nem az általános választási lehetőségek biztosításában áll, hanem a kibontakozásban a megadott egészen belül. 3) A konzervatív gondolkodás hierarchikus. (...) A népszuverenitás liberális elvével szemben (...) áll a monarchikus elv. Az uralom mindenekelőtt személyes uralom, amit személyfeletti normák és vezérelvek körülhatárolnak, de valójában nem vonható kétségbe. 4) A konzervatív gondolkodás vallásos. Az uralom Istentől való, és a vallás az emberi együttélés rendjének legitimálása, valamint a politikai kultúra azon tényezője, amelyik erkölcsökben és szokásokban a társadalmi egységet a maga tagolt sokféleségében és az uralkodóval való politikai egységében garantálja. A vallás és hierarchikus szervezeti formái, az egyház (...) a konzervatív gondolat alappillérei. 5) Végül a konzervatív gondolkodás szkepticus a modernizációval is. Bár a magántulajdont, mint az egyéni kibontakozási lehetőséget, feltételek nélkül elfogadja, a munka módját és szervezését illetően visszafelé tájékozódik a rendi-feudális termelési módokban [sic! Produktionsweisen]. A kapitalista piacgazdasággal és versenytársadalommal szemben, ahogyan az először a brit nemzetgazdaság gazdaságban megjelent, a kézművességre, a kereskedelemre, a hagyományos érte-

lemben vett mezőgazdaságra tekint. Összekapcsolódhat ezzel az iparosodás és a kapitalista gazdálkodás térnyerését kísérő negatív jelenségek élesebb felismerése. Az elszegényedés, a nyomor és az elidegenedés [szerinte] nemcsak átmeneti és kiküszöbölhető jelenségek, és ezeket nemcsak a társadalmi modernizáció egyébként kikerülhetetlen kísérő jelenségeinek értelmezi, hanem egyre inkább válságjeleknek, amelyek alapjaiban kétségbe vonják az erkölcsi világrend létét.”³⁵

A 19. századra nézve ez a modell nem más, mint olyan megközelítésnek az alkalmazása, amely a bizonyos strukturális problémákra adott válaszokat vizsgálja. De Göhler szerint is a konzervativizmus messze túléli a 19. századot, s a későbbi időkre nézve felsorolt ismérvei már csak általánosabb értelemben helytállóak, ha egyáltalán alkalmazhatók. A szerző magyarázatot ad viszont a konzervativizmus hosszú életére. Szerinte arról van szó, hogy a gondolkodás hordozója megváltozik az idők folyamán. Ami először a nemesség ideológiájaként fogalmazódik meg, a 19. század végén a polgárság is átveszi, amely akkor szintén konzervatívva válik. Ezzel viszont a konzervatív gondolkodás egyes tartalmi is megváltoznak. „A 18. és a 19. században, főleg a 19. század első felében, a konzervativizmus egy »anti-magatartás«, különösen a nemesség köreiből: egyrészt a fejedelmi abszolutizmus ellen irányul, amely ki akarja építeni uralmát a kora újkori államban. Másrészt a liberalizmus ellen irányul, annak a népszuverenitás forradalminak tűnő elvével és a gazdasági aktivitás felszabadítását, illetve a fennálló, rendi korlátok lebontását célzó törekvéseivel szemben. Az első esetben a konzervativizmus a korona abszolutista igényeivel szemben koalícióban áll a liberális polgársággal, a második esetben a koronával köt szövetséget a liberális polgárság és az állami bürokrácia liberális részei ellen. (...) A 19–20. század fordulóján, majd az első világháború után véglegesen és messzemenően érvényesült a polgárság a maga liberális elveivel, sőt néha a konzervatívokkal kötött koalícióban. Ezzel megváltozik a konzervativizmus társadalmi hordozórétege: az arrivált polgárság egyre inkább konzervatívva válik, és csatlakozik hozzá a kispolgárság is, amelynek szintén van vagy lehet veszténivalója. Ily módon a két világháború közötti konzervativizmus – ott, ahol különösen dinamikus – sajtóságos fordulatot vesz. Mivel a liberális és részben szocialista elvek az első világháború után uralkodóvá váltak, az így létrejött társadalmi és politikai rendet nem érdemes fenntartani. Ehelyett vissza kell nyúlni az állami és népi közösség bevált elveire. (...) Az újraindulás e konzervatív hangulata a »konzervatív forradalom« látszólag paradox kifejezésével illeti magát.”³⁶

Ahogy Göhler is mondja, a második világháború után a konstelláció még bonyolultabb, a kutatásnak még kevésbé sikerült megjelölni a konzervativizmus társadalmi bázisát vagy általános ismérveit. Most „neokonzervativizmusról” beszélnek inkább, amely vagy az erős államot, vagy egy technokrata konzervativizmust, vagy pedig egy „értékkonzervativizmust” állít programja középpontjába. (Az utóbbi a természet megőrzése céljával környezetvédelmi, általában inkább „alternatívnak” tartott nézeteket is vállalhat.)³⁷

Az eddigieket előzetesen összegezve: a konzervativizmus alakulását illetően eltérnek a vélemények, bár újabban általában a 18. századi kezdet feltételezéséből indulnak ki. Emellett egyes kutatók korábbi kezdetekre vagy előzményekre is utalnak. Általában megegyezés van a tekintetben, hogy konzervativizmus a 19. század végét követően is létezik, egészen napjainkig. Mindezek az időrendileg különböző meghatározások tartalmilag is némileg eltérő felfogásokat jelentenek. A meghatározások további szempontjaik, megközelítésük alapján különböztethetők meg. A definíciók

egy csoportja a konzervativizmust alapvető emberi magatartás értelmében fogja fel, vagy emberi alapadottságokra vezeti vissza, amelyeket elismerve a konzervatív magatartás kialakul. Több meghatározás ellenfeleitől különbözteti meg a konzervativizmust, mind a kezdetét, mind a lényegét ily módon magyarázva. Ezzel ugyanakkor vagy szellemi áramlatként, vagy pedig más, szemben álló társadalmi erőkhöz viszonyítva definiálja azt. Esetleg külön kiemelnek egy konkrét ellentétes koncepciót, amivel szemben a konzervativizmus megfogalmazódik (például a népszuverenitás koncepcióját). A konzervatív gondolkodást körülíró elméletek középpontjában a „megőrzés” áll, elsősorban kiválasztott intézmények, illetve bizonyos javak és eszmék fenntartása. Ezek esetleg néhány tényezőre, például az államfelfogásra, az erős állam preferenciájára redukálhatók. Az ilyen megközelítések leginkább a konkrét történeti konzervativizmus sokféle álláspontjával és konkrét programjával szembeülnek.

Amennyiben az ezek az eszmék mögött álló, ezeket képviselő társadalmi erőket, valamint ezek szociológiai értelemben vett hordozóit keresik a kutatók, történetileg először a nemességben, majd pedig a polgárságban, sőt a kispolgárságban találják meg. A társadalmi hordozók felsorolása – ahogyan ezek különböző művekben, különböző időszakaszokra vonatkozóan, egyszerre vagy egymást kiegészítve szerepelnek – elfedi azt a problémát, hogy a konzervativizmus képviselői nem minden esetben szükségszerűen azonosak. Enumeratív kezelésük továbbá kikerüli azt a problémát, hogy egy hosszú távú, össztársadalmi folyamatokat belső dinamikájukban elemző értelmezés szerint azonosított érdekcsoport – aminek érdekképviselője ezen az absztrakciós szinten felfedezhető a vizsgált ideológiában – gyakran lényegesen kisebb, mint támogatóinak tábora, hallgatólágos elfogadóinak köre egy adott pillanatban. Az elemzés, ha ezt komolyan veszi, visszatérni kényszerül arra a Max Weber-i belátásra, hogy bár „érdekek” mozgatják a világot, a váltókat a „világképek” állítják azokon a pályákon, amelyeken az emberek anyagi és eszmei érdekeiket definiálják. A világképekben azonban, túl a közvetlenül gazdaságilag értelmezett anyagi érdeken, a különböző konzervatív modelleknek is nagy gravitációs ereje volt.

Mind az antropológiai, mind a történeti-szociológiai modell, de a „helyzetspecifikus” megközelítés is csupán egyes magyarázatra szoruló jelenségeket tisztáz, csak bizonyos módszertani problémákat küszöböl ki. Mindegyik megközelítésnek sajátos deficitje is van, sajátos ellentmondásokat mutat fel.³⁸ Részben ezek jelzésére, valamint a kései konzervativizmus egyes vonásainak a megvilágítására a következőkben egy különösen következetes modellt mutatunk be részletesebben. Panajotis Kondylis műve megjelenése óta – ha nem is talált általános elfogadásra – tartósan vitákat váltott ki, s továbbá igazodási pontul szolgál a definiálás kísérleteiben.

Kondylis javaslata egy újszerű fogalomalkotásra

Ha megnézzük a modern, 20. századi vagy második világháború utáni konzervativizmus gondolatait, programjait és kórkritikáját, akkor nem lehet nem észrevenni, hogy ezek csak a címkékben egyeznek meg azzal, amit a 19. század eleji konzervativizmus képviselt. Alig van ennek a kései konzervativizmusnak olyan képviselője, aki az állam és társadalom szétválasztását, a törvény előtti egyenlőséget vagy az emberi jogokat kétségbe vonná, azaz a 19. század eleji konzervativizmus céljaival azonosulna. A rend, hierarchia, hagyomány, vallás stb. kulcsszavai konkrét tartalmukat nézve

nagy változáson mentek keresztül.³⁹ Sőt, közelebbről nézve sok alapfeltevés ebben a kései vagy „mai” konzervativizmusban tulajdonképpen óliberális elvekkel egyezik meg. Ha viszont a konzervativizmus alakulását, illetve 19. századi tartalmát a liberalizmussal való szembenállásával és az azzal szembeni fellépésével magyarázzák, kérdéses, mennyire érdemes egy fogalomba sűríteni ennyire sokrétű és ellentétes értelmezéseket.

Kondylis ebben bizonyítékát látja annak, hogy a konzervativizmus a 19. század második felében véget ért. Mindaz, ami ma annak örökségére hivatkozik, és a 19. századi konzervativizmus egyes kulcsszavait teszi magáévá, nem konzervativizmus a szó szoros értelmében, legfeljebb önmeghatározása folytán, idézőjeles „konzervativizmus”. Az ilyen önmegnevezés alapján azonban éppúgy nem lenne szabad kategóriákat képezni, hogyan a konzervativizmus ismérveit sem szabad levezetni azokból az elemekből, vagy átvenni azokat, amelyeket képviselői adnak meg önmeghatározásként. Kondylis szerint a konzervativizmus nem egy történeti vagy antropológiai állandó, hanem egy bizonyos korszakhoz és egy bizonyos szociológiai helyhez van kötve, és a korszak végével maga is eltűnik. Kondylis a konzervativizmust a „*societas civilis*” eszméihez és rendezési elveihez való viszonylatban definiálja.⁴⁰ Szűkebb értelemben a konzervativizmus az az „ideológiai és társadalompolitikai áramlat, amelynek a célja a *societas civilis* és felsőbb rétegei uralmi pozíciójának fenntartása volt”.⁴¹ Tehát a konzervativizmus a *societas civilis* ellenállását jelenti a maga felbomlásával, valamint „a mezőgazdaság primátusának ipar általi visszaszorításával” szemben.

Ugyanakkor az uralkodó nemesség ideológiája – azaz pontosabban a weberi értelemben hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája – az ebben az értelemben vett nemesség végével megszűnik. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a nemesség világnézetével van dolgunk, hanem annak a nemességnek az ideológiájával, amely uralkodik, és pedig „hagyományosan”, amely uralmi legitimitációja tehát a hagyományból származik, és születési előjogokra hivatkozik, rendi állására, nem pedig választásokra, szakmai kvalifikációkra (még karizmára sem). Félreértés tehát a nemesség – mint bizonyos címet hordozó, származási tudatot ápoló rétegnek – továbbélése alapján örök konzervativizmust feltételezni.

Van ennek a meghatározásnak még egy fontos momentuma. A *societas civilis* képviselőiben, annak védelmére és fenntartására alakul ki – azaz nem elsősorban valami más ellen. Világnézeti tartalma, alapvető eszméi eszerint abból, annak tartalmából és szükségletből adódnak. Tehát nem egyszerűen reakció, legkevésbé sem csak a 19. századi liberalizmus kiváltotta védekező reflex. Ehelyett a középkori legitimitációs elméletekben gyökerezik. Onnan indul, akkor is, ha a terminológia, a szövegvezetés az idők folyamán változik. „Világnézeti magja, de a *societas civilis* központi uralmi és legitimitációs ideológiájának számos lényeges eszméje is átmentődött abba a konzervatív elméletbe, ami feleletül keletkezett a felvilágosodásra és a forradalomra, és nemcsak marginálisan, hanem eszmei tengelyként, amely körül akkor a konzervatív gondolkodás forgott.”⁴² A *societas civilis* gondolatvilágát tehát csak fel kellett használni, s átfogalmazni az akkori igények szerint. Innen nézve a liberalizmus is reakció a konzervatív eszmékre, azaz a már meglévő uralmi ideológiával szemben. Avagy: mint pozíciók mindig ellenpozíciók *ellen*, vagyis egymással szemben fogalmazódtak meg. A *societas civilis* gondolatvilága, a népszuverenitás gondolata előtti állapot eszmeisége az, ami a konzervatív gondolkodás magját képezi. Nem pedig

azok a jellemzők, amelyek részben egy stílusra vagy habitusra vonatkoznak, vagy amelyeket maguk a konzervatívok is önmeghatározásként kiemelnek.

Az egyik ilyen ismerv a konzervativizmus állítólagos elméletellenessége. „Arról a felfogásról van szó, miszerint a konzervatívok a gondolkodásbeli konstrukciókat mint olyanokat utálnák, és csak az elméletieskedő ellenfelekkel szembeni vitákban nyúlnának maguk is az elmélethez. Ez a felfogás beleillik a saját természetes ösztöne szerint, a hagyományok erejében bízva, azoknak megfelelően élő és azon túl nem gondoló konzervatív képébe, a történeti tényekhez azonban alig van köze.”⁴³ Azonban a forradalom és abszolutizmus előtti időnek is, mint minden uralmi rendszernek, megvolt a maga legitimációs ideológiája. A kifejezések, a terminológia változása csak takarja a kontinuitást, főleg az olyan modern kori kutatók előtt, akik a középkori gondolatvilág örökségét nem ismerik. Fokozza ezt a benyomást az 1800 körül nyelvi-formai tekintetben megfigyelhető változás: „Hiszen az 1800 körüli vagy utáni időszak konzervatívjai gyakran a felvilágosodás nyomása alatt – aminek gyakran tudatosan vagy tudatlanul is a tanítványai voltak – elfordultak a *societas civilis* hagyományos, nagyrészt a skolasztika által formált szókinésétől és fogalmi fegyvertáratól, hogy mostantól ellenségeik új, szekularizált és lényegesen direkter nyelvvel éljenek. Formának és tartalomnak ez az ellentéte a kései konzervativizmusban valóban a dekadencia jele, és a közeledő végleges hanyatlás ómenje, bár egy modernizációs kísérlet keretében jön létre. Ezen az ellentétén túl azonban a gondolkodásbeli struktúrák makacs tartósságára is figyelni kell, hogy a konzervatív gondolkodás időbeli kibontakozását a maga valódi tartósságában és kibontakozásában lehessen követni a történeti időben.”⁴⁴

Az önmeghatározás más elemei hasonló típusú félreértések, illetve félremagyarázások és egyfajta történeti kosztümválogatás eredményei. Különösen ilyen a tapasztalatnak a hangsúlyozása, a konkrétnek az előtérbe helyezése, a konkrétumból való kiindulás. Ezeket az elemeket kisebb-nagyobb terjedelemben a szakirodalomban is meg lehet találni, további tartalmi töltésekkel együtt. A fent idézett definíciós kísérlet esetében is azonban, az időben előrehaladva, különösen a 20. századba érkezve, ellentmondásokba torkolltak. Ismeretelméletileg az empirikus és az absztrakt ilyen jellegű szembeállítása problematikus. Maga a szembeállítás, az absztrakció és annak definiálása, illetve körülhatárolása, mi a konkrét, egy adott valóságfelfogáson alapul. Ezt itt nem szükséges tovább részletezni. Az a konzervatív alaptétel viszont, hogy egy „egészséges” politikának a fennálló reális viszonyokból kell kiindulnia, logikailag üres. Minden politika – még a forradalmi is – a reális viszonyokból kell, hogy kiinduljon, ha sikeres akar lenni. Kondylisszel: „Ha tehát a konzervatívok megállapítják ezt az úgynevezett alapelvet, akkor ezt nem szó szerint veszik, hanem hallgatólagosan bizonyos normatív implikációkkal terhelik, és ezen a kerülő úton próbálnak a fennálló viszonyok és gyakorlati lehetőségek mérlegelése (politikai) parancsának és az adott valóság respektálása (morális) parancsának eleget tenni, és ezen az úton a józan realizmus előnyét egy bizonyos, tudniillik a saját politikájuknak tulajdonítani.”⁴⁵ Azaz itt egy bizonyos politikai cél követése a realizmussal magával keveredik össze.

Hasonló jellegű a hagyomány hangsúlyozása is. Hiszen: minek a hagyománya, milyen hagyomány? Kondylis e helyen az azóta oly nagy sikert aratott „Invention of Tradition” című könyvre utal, amelyben Eric Hobsbawm, Terrence Ranger és mások különböző hagyományok céltudatosan – vagy tudatosan is, spontánul is – folyó kialakítását, kialakulását mutatták be. Szerinte itt hatalmi kérdések takargatásáról van szó, amelyek a „hagyomány” magában üres formulájában rejle-

nek.⁴⁶ Ugyanez áll a rendpártiságra is, ami éppen nem általában véve a rendet, hanem egy bizonyos rendet kíván fenntartani vagy visszaállítani. A szűkebb értelemben vett konzervatív rendpártiság tartalma a *societas civilis* szabályrendszere és annak fenntartása, azaz éppen nem a modern erős állam, hanem a rendi uralom. német kifejezéssel élve: a Geburtsstände rendszerének fenntartása. Ami a társadalmi folyamatban konkrétan eltérő álláspontokat jelenthet, amelyek adott körülmények között megvalósíthatónak tűnhettek.

Éppen e miatt a specifikus tartalma miatt, a régebbi eredete miatt, nem elég a konzervativizmust a liberalizmusra adott reakcióként, de még a felvilágosodásra való reakcióként sem értelmezni. „Ha a konzervatívok a felvilágosodás ellen fordultak, akkor az azért történt, mert többé-kevésbé tisztában voltak azzal, amit szembe akartak állítani a felvilágosodással; és azzal tisztában voltak, mert elméletileg a *societas civilis* hagyományos, bár modernizált világnézeti és társadalomfilozófiai gondolatkincsére támaszkodhattak... [azonban] maga a felvilágosodás sem volt új kezdet; sokkal inkább az egyik szakasza volt az akkor már megérett újkori racionalizmus fejlődésének, amely a 18. században csupán bizonyos, magában eredetileg meglévő tendenciákat bontakoztatott ki nagyobb, teljesebb mértékben.”⁴⁷

A konkrét ütközőpont, az első konfliktus kiváltója, illetve a szembeállítás tudatosulásának az alkalma nem annyira a modern racionalizmus ma oly fontosnak tartott természettudományi felfedezései és új tézisei voltak. Nem az ontológia vagy a kozmológia. A tudatos strukturális konfliktus akkor alakult ki, akkor jött létre, amikor a *societas civilis* eszmeisége és a kialakuló modern szuverenitástan ütközött össze, amely folyamat a 16. században vette kezdetét. Mind a két jogi felfogás a társadalmi és a szellemi élet egészét érintette, és sokoldalú világnézeti perspektívákkal kapcsolódott össze.

A francia forradalom azért jelöl korszakhatárt ebben a fejlődésben, mert akkor az abszolutizmus elleni harc a liberalizmus ellenfeleivel, a liberális forradalom elleni harccal egészült ki. De a francia forradalom csupán korszakhatár egy régebben indult jelenség történetében, egy koherens történetben, mert a konzervativizmus által felhozott érvek és óhajtott célok alapjukban azonosak maradtak. Ez az oka annak, hogy a konzervatívok már tudtak az abszolutizmus és a forradalom belső összefüggéséről. Emiatt vádolták meg az előbbi, hogy feloldja a *societas civilis*-t, tehát a hagyományos jogfelfogást. Hogy szétválasztja az államot és a társadalmat, a vallást, illetve az erkölcsöt és a politikát; a magánéletet és a nyilvánosságot, hogy így a kollektívumot és az ezzel kapcsolatos uralkodási és életformákat az egyén javára bontja szét stb. Az abszolutizmus – mint ennek a modern szuverenitáselméletnek és -gyakorlatnak az első képviselője – már megtette a maga kísérletét a társadalom feletti uralkodásra, még akkor is, ha félúton megállt. A liberalizmus ennek radikálisabb változatát testesítette meg. A konzervatív érvelés állandó volta tehát – Kondylis szerint – az ellene, illetve a *societas civilis* ellen fellépő erők folyamatos jelenlétéből következik.⁴⁸ Ennek keretében még a már említett, 1800 körül megfigyelhető terminológiai változás is igazolható.⁴⁹

Így viszont, ha nemcsak az eszmetörténeti fejlődést elemezzük, hanem annak társadalomtörténeti keretét is vizsgáljuk, a konzekvencia az, hogy a konzervativizmus története messzemenően az uralkodó nemesség története. Annak – mint hagyományosan uralkodó réteg – végével együtt maga is eltűnik társadalmilag releváns jelenségként és politikai erőként. A két nagy szakasz, amit politikatörténetileg a francia forradalom választ szét, társadalomtörténeti tekintetben a nemesség újkori történetének két

szakasza is: azon harcainak története, amelyeket egymás után, majd párhuzamosan a modern állam és a modern ipar ellen vívott. A nemességnek ezekben a harcokban rövid és hosszú távú céljai voltak, valamint aktuális politikai és polemikus igényei. Mindezek befolyásolták azon gondolati konstrukciók kialakulását, amelyek ebben a harcban bevetésre kerültek, illetve megfogalmazódtak. Világnézet és vallomás, taktikus nyilatkozatok és célszerű állítások keverednek tehát különböző arányokban. A konzervatív gondolkodásban, illetve még inkább a konzervatív programokban fellelhető következetlenségek és kétértelműségek, amelyeket sok helyen észre lehet venni, erre mennek vissza. Kondylis feltételezése szerint ezek csak a hely és idő szerinti konkrét helyzetből értelmezhetők.

Általában azonban azt lehet megállapítani, hogy a nemesség, az abszolutizmus és a modern állam alapvető elvetése mellett, bizonyos mértékben mégis kibékült azzal. Oly mértékben békült ki, amennyire képesnek hitte magát, hogy azt a saját céljaira, illetve a saját ellenségei ellen is fel tudja használni. Ezt a vélekedést még erősítette az a tény, hogy a kialakuló modern állam apparátusában, amelyik még csak lassan vált el a *societas civilis*-től, ő vette be a legfontosabb posztokat. A gazdasági tevékenységekkel is hasonlóképpen kibékült a nemesség – amelyek logikájukkal, önállósult működésükkel hosszú távon a *societas civilis*-t kellett, hogy aláássák –, amennyiben úgy tűnt, hogy az a közvetlen érdekét szolgálja (országoként és időnként változó mértékben). Ez az ambivalens viszony a modern államhoz és a modern gazdasághoz nyomot hagyott a konzervatív gondolkodásban is, különösen annak kései szakaszában. Épp emiatt is vizsgálata nem szorítkozhat csupán eszmetörténeti rekonstrukciókra, hanem ki kell terjednie lényeges társadalomtörténeti folyamatokra is.

„Konzervativizmus” a konzervativizmus hanyatlásán túl

A konzervativizmusnak az a meghatározása, amelyet Kondylis kifejtetett, tehát beszűkítve azt a kései 19. századig tartó időre, messzemenően konzisztens. Ugyanakkor a problémával szembesít, hogy bizonyos későbbi, magukat konzervatívnek nevező álláspontok nem lehetnek olyanok a szó tulajdonképpeni értelmében. Viszonyukat a konzervativizmushoz ezért másképpen kell meghatározni. Már utaltunk azokra a strukturális hasonlóságokra, amelyeket a tudatosan választott önmegjelölés és a régiek örökségére való utalások mellett a modern „konzervativizmus” és az óliberális álláspontok között fennállnak. Kondylis modellje épp e fenotipikus hasonlóság magyarázatára vállalkozik. Szerinte a liberális gondolatok konzekvens továbbfejlesztése termelte ki azokat az elveket és gyakorlati politikai intézkedéseket, amelyek fényében azok, akik ezen az úton nem mentek végig, óliberális álláspontjuknál fogva később már „konzervatívnek” látszanak. Az által, hogy egy bizonyos ponton túl a liberalizmusban rejlő vagy belőle kifejthető követeléseket nem akarják vállalni, egyfajta hasonlóság keletkezik a tulajdonképpeni konzervativizmussal: ugyanaz az ellenfelük, bár később és más alakban. (Még ők maguk – az idézőjeles „konzervatívok” – is összetéveszthetik ezt a két pozíciót, és a címkét is vállalhatják.) A szociális liberalizmussal szemben szintén hosszabb távú, létjogosultságot biztosító hagyományt keresve, a konzervatívoktól próbálják gondolataikat kölcsönözni, konstruálni, emellett a konzervativizmus örökségére hivatkoznak. A hasonlóságok azonban felületi jelenségekre terjednek ki.

Kondylis fejlődési modelljében a késő 18. és a 19. század liberalizmusa az akkori konzervativizmussal szemben határozta meg pozícióit, de figyelmen kívül hagyta, hogy ez az elhatárolódás egy még messzemenően rendi vagy rendi vonásokat mutató társadalmon belül történik. Ezen a talajon alakult ki és érett meg. Implicite tehát az ebben a rendies társadalomban fennálló különbségekből és hierarchiákból indult ki, ezek hallgatólagosan működési feltételeihez tartoztak.⁵⁰ Az egyének egyenlősége és szabadsága – más szóval – azoknak az egyenlőségét és szabadságát jelenti, akik bizonyos elvárásoknak megfelelnek. Nem minden ember, nem minden egyes személy egyenlőségéről van szó. A liberalizmus először jogi egyenlőséget követel, ez felel meg képviselői céljainak is. A jogi egyenlőség mellett párhuzamosan megfigyelhető egyenlőtlenségeket, a vagyoni egyenlőtlenséget, a műveltségbelit, és persze a nemek szerintiét is, hallgatólagosan tudomásul veszi. Egyes egyenlőtlenségek idealizáltan beleépültek kulturális modelljébe, a „polgáriság” kultúrájába: ez különösen a nemek szerepeire, a családmmodellre stb. vonatkozik. Mások esetleg távolabbi perspektívában kiküszöbölhetőnek tűnhettek. A liberális elvek szerint elképzelt leendő világban, ebben az ésszerű univerzumban, van remény arra, hogy majd mindenki gyarapodhat. A gondolatrendszer gyakran úgyis egy fejlődési modellel, egy evolúciós modellel kapcsolódott össze.

Ha a liberalizmus viszont az emberek egyenlőségéről vallott nézeteit maradéktalanul meg akarja valósítani, ha nemcsak a gazdasági jogot kívánja mindenkinek biztosítani, hanem ezt a kiteljesedést tágabb értelemben, mint az egyéni autonómia kibontakozását is értelmezi – akkor el kell fogadnia azt a nézetet, hogy a körülményeket, anyagi helyzetüket nézve különböző emberek számára az ahhoz szükséges anyagi feltételeket is meg kell adni. Az egyének jogi egyenlősége tehát az egyenlőség megvalósításának anyagi feltételeivel is kiegészül. Ezeknek a feltételeknek a biztosításához a továbbhaladó, ezt a logikát megvalósító liberalizmusnak azonban szüksége lesz az államra, amelyik egyedül képes, hogy a szükséges újraelosztást végrehajtsa, és amely ezért újra, erősen beavatkozik az állampolgárok életébe. Kialakul a modern bürokratikus állam, ami az egyének anyagi jogait garantálja. Ez azt jelenti, hogy az állam és társadalom szétválasztását bizonyos mértékben újra fel kell adni.

Az ellentmondás a liberalizmus régi – azaz szabadság az állammal szemben, védekezés annak beavatkozásaival szemben – és új céljai között Kondylis érvelése szerint kettéhasítja a liberalizmust. Az eredeti liberális gondolkodás azon képviselői, akik nem hajlandók végigmenni az egyenlőség anyagi feltételeinek megteremtéséhez vezető úton, idézőjelben „konzervatívok” lesznek. Alaptételeik az óliberálisokéira hasonlítanak. A szociális liberalizmus viszont azzal foglalkozik, hogy megteremtse az anyagi egyenlőség feltételeit. Ezzel az államhoz való viszonyát változtatja meg. Ebben a modellben helyezkednek el az újabb (idézőjelben) „konzervatív” és a régi konzervatív gondolatok felületes hasonlóságai, illetve az előbbieket és a régi liberalizmus közti strukturális kapcsolatokat. Ugyanakkor ebben a formálisan azonos hivatkozási pontok egybeesését is meg lehet figyelni.

Befejezésül és illusztrációképpen mindezt érdemes a vallás példáján illusztrálni. A vallás, a konzervatív gondolkodás vallásos volta az egyik előbb bemutatott definíciós kísérlet lényegi vonásához tartozott. Más szerzőknél is gyakran visszatér központi szerepe egy bizonyos konzervatív magatartás jellemzőjeként (pl. a hierarchikus, konkrét gondolkodás és a hagyománypártiság kísérletében). A vallás azért is tűnhet elég stabil gondolati elemnek, mert az európai országokban, és különösen a magukat konzervatívnak vallókban, az egyházi kötődések, a felekezeti arculat és

ezeknek az egyházaknak a hitvallásai nem változtak meg alapvetően, és így állandó viszonyulási pontot látszanak nyújtani. Kondylis szerint azonban a mai vallásosság sem ugyanaz, mint a tulajdonképpeni, a 19. századi konzervatívok vallásossága. A vallás különböző és eltérő módon fontos funkciót tölt be a két korszakban. „Ha a történeti konzervativizmus számára a kereszténység elsősorban a társadalmi hierarchiákat szankcionáló vagy megtestesítő és a bűnös-anarchikus egyéniséget fegyelmező egyház alakjában jelent meg, akkor a neoliberais »konzervatívok« kereszténysége az egyéniségre vonatkozik, perszonalista; egy olyan szubjektum belső hitét és támaszt jelent, amelyik a szabad piacgazdaságban saját felelősségére dönt, cselekszik és helytáll.”⁵¹

Azaz a kereszténység – a hit és az egyházhoz való tartozás – az első esetben egy fennálló hierarchia legitimációját adta. Egyenlőtlenségeket szankcionált, az ezekből való kitörés vágyát tartotta kordában. Fontos volt maga az egyház mint intézmény, amely főleg a katolikus esetében a maga hierarchiájával szintén tükrözte a földi hatalmi rendszert és egyenlőtlenséget, de ugyanakkor más, lelki egyenlőséget hirdetett. A másik esetben, a modern, idézőjeles „konzervativizmus” esetében belső támaszt kell, hogy kapjon az egyén, amelyik egyébként teljesen magára van hagyva. És tovább erről az új „konzervatív” vallásosságról: „A vallásos értékek szférájába való fordulás itt a fogyasztói tömegetársadalom materialista-ökonomista gondolkodásától és viselkedésétől való elfordulást akar elindítani és megszüldíteni úgy, hogy az eltömegesedést és a jóléti államot azoknak ideológiái alapjaiban találhatja el; egy ilyen szellemi képességekkel rendelkező személyiség sem eltömegesíteni, sem elidegeníteni nem hagyja magát, ezenkívül belső távolságtartása a felületes, az elkényeztetett fogyasztói igényeken nyugvó gondolkodástól kötelességtudóbb munkát és a fennálló intézményekhez való pozitívabb viszonyt is magában hordoz. Ha ezek az eszmei feltételek összességükben megvannak, akkor mindenki, aki kereszténysége alapján konzervatívnak tartja magát, ugyanolyan jó liberálisnak is nevezhető, mert a keresztény magatartás lényege szerint szabadságpárti és perszonalista, ezzel szemben a konzervativizmus gyakran a reakcióval és a tekintélyelvűséggel kötött szövetséget. (...) Épp ez az elpolgáriásodás – ami ellentétben áll a történeti konzervativizmussal –, azaz a kereszténység perszonalizálása és individualizálása eredményezi, hogy a »Nyugat keresztény hagyományának« felhasználását célzó neoliberais kísérletek nem találjanak katolikus rokonszenvre.”⁵²

Hasonló a helyzet az emberek természetes egyenlőtlenségével is, egy olyan nézettel, amely szintén mai „konzervatív” tézisnek számít. Látszatra ismét egy régi konzervatív axiómáról van szó – közelebről nézve azonban másról, más keretek között. Ma az egyenlőtlenség emlegetése arra vonatkozik, hogy el kell fogadni azt az egyenlőtlenséget, amely nagyobb tehetség vagy jobb teljesítmény alapján alakul ki. Nem pedig azt, amely bizonyos embercsoportozás való biológiai tartozással jár együtt, vagy amelyet az ősök tetteire való hivatkozás legitimál. A tehetség vagy teljesítmény különbözőségekből fakadó egyenlőtlenséget is az emberek természetes egyenlőtlenségé egy példájának lehetne tartani, mégis van egy alapvető különbség e között az egyenlőtlenség és az örökletes egyenlőtlenség között, amire a történeti konzervativizmus hivatkozik. A tehetséghez és teljesítményhez kötődő egyenlőtlenség nem jelenti szükségszerűen egy bizonyos társadalmi csoport uralkodását. Nem vezethető le belőle egy állandó uralmi legitimáció, már azért sem, mert a tehetség és a teljesítmény mindig konkrét, véges élettartamú egyénekhez kötődik. Kondylis odáig megy, hogy az érvt – az egyenlőtlenség hangoztatását – a mai „konzervativizmus” esetében

ellenfele érvelésére vezeti vissza (a másik oldal az egyenlőséget hangoztatja). Amíg az ragaszkodik az érvéhez, addig marad az ellenérv is – némi gondolkodásbeli el-
lentmondás és inkonzisztencia mellett, ami például a párhuzamosan vállalt keresztény örökségből is adódik.

A liberális mag és a konzervatív burok közötti konfliktusokból még több is észlelhető az idézőjeles „konzervatív” érvelésekben. A mindent fogyasztó és ezért mindenfelé permisszív tömegtársadalom elutasítása például egy ilyen pont. Maga az elutasított folyamat végső soron a gazdasági individualizmus következménye, amit viszont ez a modern „konzervativizmus” nem akar megszüntetni vagy megkérdőjelezni. A probléma azért is fontos, mert ezen a területen, a fogyasztás területén az állam újraelosztó szerepe is érezhető. Ami esélyegyenlőség-teremtés céljából, az egyéni autonómia kibontakozása segítésére és lehetővé tételére állami beavatkozás útján történik az újraelosztás területén, annak eredményei a fogyasztás területén – vagy ezen a területen is – érvényesülnek. A kritika tehát nem tisztán kultúrkritikai, hanem az állam beavatkozását, illetve annak mértékét is illeti. A modern „konzervativizmus” a gazdasági individualizmust, mint elvet, továbbra is fenntartva, annak következményeivel, a korlátlan tömegfogyasztással, az értékek nivellálásával szemben, értékekre és erkölcsi mértékre hivatkozik. Azok azonban a maga tulajdonképpeni elveiből nem vezethetők le – hiszen ott liberális elvek rejtőzködnek –, hanem csupán az adott politikai szituáció igényei szerint definiálhatók.

Megjegyzések a történeti kutatás szemszögéből

Kondylis konzervativizmus-fogalmának tagadhatatlan előnye, hogy az – egyébként sok, nagyon tág értelmezésben megtalálható – ellentmondásokat kiküszöböli. A történettudományban azonban nem valószínű, hogy általános elfogadásra fog találni. Már azért sem, mert nehéz úgy fogalmat alkotni egy politikai jelenségről, ha annak részei közben teljesen ellentmondó megjelöléseket használnak önmagukra. Magyarán, ma is vannak, akik konzervatívnak tekintik magukat, és már emiatt is aligha kerül majd sor a róluk folyó diskurzusban más terminológia alkalmazására. A mű mellesleg sokat mond a modern, 19. század utáni liberalizmus alakváltozásáról, belső megosztottságáról. Éppúgy tanulságosak a régi és új konzervativizmus (illetve „konzervativizmus”) közti – a látszólagos párhuzamok ellenére fennálló – különbségről elmondottak. Ily módon tagadhatatlan heurisztikus érdeme van.

Azonban, a terminológiai kihíváson túl, maga a modell és fogalmi definíciója – párosulva a történeti folyamat lényegre törő elemzésével – a saját területén is bizonyos problémákat vet fel. A régi konzervativizmust illetően ott konkrétan vitathatók a tézisei, ahol a modellben rejlő funkcionális magyarázat túlságosan előtérbe lép. Nem olyan egyértelmű és könnyű tudni, mi „jó” egy adott pillanatban egy társadalmi képződménynek – végső soron viszont ezen áll vagy bukik az érvelés. Tulajdonképpen a szerző maga is nyilatkozik erről, amikor – ahogyan említettük – a 19. századi konzervativizmus bizonyos kétértelműségére utal, ami szerinte annak bonyolult szövetségi helyzetéből fakadt.⁵³ Emellett a német, különösen a porosz konzervativizmus hordozórétegei a 19. század első felében is összetettebbek, mint azt a nemességre való utalás – az uralkodó réteg értelmében is – sejteti.⁵⁴ Tisztviselőket és polgárokat is magába foglalt. Továbbá magyarázatra szorul a később megfigyelhető konzervatív eszmék nevében mobilizálható tábor viszonylag összetett jelege, ami ebből a megközelítésből nehezen fogható meg. Az érvelés másik implikációja, hogy vele a libera-

lizmus-fogalom jelentősen tágul. A konzervativizmus „hanyatlása” és „vége” után végül már csak magát túlhaladó, illetve magát félreértelmező „konzervatív” liberálisokkal lenne dolgunk, egy szintén átalakuló (vagy hanyatló?), 19. századi eredeteitől távolodó szocializmus mellett. Szemben a – nyilván felszíni – viszonyok lenyűgöző leegyszerűsítésével és tisztázásával, ez a történeti-szociológiai kutatásban nehezen lenne operacionalizálható.

Hasonlóan, egészen konkrétan nem tartható az, amely például a társadalompolitika instrumentális jellegét illeti. Túl rövid az érvelés, ami azt állítja: „Amikor a 19. század konzervatívjai a liberális individualizmus és a laissez faire ellen harcoltak, a földbirtok érdekében tettek, és azzal a feltétellel, hogy a »tulajdonelv« sérthetetlen maradjon. Munkásbarát intézkedésekre sürgették az államot, hogy az ipari tőke profitrátáját és ezzel gazdasági és szociális vonzerejét, ami a földbirtok számára tökehiányt és presztízvesztést jelentett, lehetőleg csökkentsék.”⁵⁵ Érvelésének kiinduló pontja ismét csak a régi és az új „konzervativizmus” alapvető különbsége. Hiszen így folytatja: „A 20. században, amikor a »konzervatívok« nolentes volentes az ipari tőkével társultak, annak szolgálatába is kellett, hogy állítsák erejük szerint az államot, és társadalompolitikájukat ennek megfelelően kellett kialakítaniuk – tudniillik a totalitárius ellenség fenntartására, és már nem mint akadályt az ipari polgárság útján. A két paternalizmus és állampelfogás jellege és célja tehát alapvetően különbözik egymástól, nem alkot társadalmi folytonosságot, hanem ehelyett egy ellentét két részét képezi.”⁵⁶ Azonban – bár az alapvető különbség ebben a történetfilozófiai, kicsit hegelianus modellben megint jól kirajzolódik – a történeti konzervativizmus ennek nem felel meg. (Ebben rejlik talán mai érdekessége is, kihívása a további kutatás számára.) A német esetben a munkásbarát javaslatok épp a konzervativizmus „tulajdonképpen” hordozóinál, a birtokos nemességnél nem találtak elfogadásra. Ugyanakkor megfogalmazóinak nem lehet feltétlenül ilyen versenyszabályozó szándékot tulajdonítani.

Ketteler püspök például tényleg az ipari települések helyzetén borzadt el, s ez motiválta fellépésében a poroszellenes, vagy inkább: a német egységet porosz és protestáns dominancia mellett megvalósító birodalmi irányzat elleni érzelmei mellett.⁵⁷ És személyes tapasztalata mellett volt egy elméleti alap, amiből meríthette érveit, elsősorban Aquinói Szent Tamás tulajdonfelfogásából.⁵⁸ Hasonlóképpen: Franz Baader – aki orvosként és természettudósként indult, bányászati problémákkal is foglalkozott, és a munkások rendi megszervezéséről elmélkedett – személyében nem vádolható a földtulajdon érdekképviseletével, sőt az ő tapasztalatai mögött részben még az alig fejlett ipar állt, az iparosodás előtti helyzet.⁵⁹ De akkor is, ha mindkettőjüket mint katolikusokat és Kettelert mint a Zentrum politikusát kizárjuk a „tulajdonképpen” német konzervativizmus soraiból, nem lehet nem észrevennünk, hogy éppen állandó szociálpolitikai javaslataik és terveik azt eredményezik, hogy publicisták és politikusok, mint Viktor Aimé Huber⁶⁰ vagy Hermann Wagener⁶¹ a porosz konzervatívok körében marginális helyzetbe kerültek. Az agráriusok a konzervatívok között ezekkel a gondolatokkal mit sem tudtak kezdeni. Lorenz von Stein szerintünk a konzervatív reform érdekében, illetve az óvatos társadalmi reform szakszerű kivitelezhetősége szemszögéből koncipiált művei, így elsősorban a francia szocialista mozgalmak története egyes szakaszai elé írt terjedelmes szociológiai-történeti elemzéseit alapján szintén nem vádolható junkerpártisággal vagy egyoldalú érdekpolitikával.⁶² Közvetlen hatása – azontúl, hogy a „szociális királyság”-ot mint új szövetségi alapot jól csengő kulcsszóként lehetett használni – persze mérsékelt is maradt. Bismarck a

maga szociálpolitikai törvényhozásával sem teljesen alkalmas példa Kondylis írása értelmében, mert, bár maga is földesúr és porosz nemes volt, politikai hivatalával a tősgyökeres konzervatívok körén kívül – vagy felettük – áll, és több irányzat pártjával kompromisszumot vállalva mindenekelőtt a birodalom politikai stabilizációjára (is) törekedett említett szociális törvényeivel.⁶³

Óvatosan fogalmazva: van némi különbség a cél, avagy a tudatos szándék és a politikai programokban, illetve tervezetekben betöltött funkciójuk között. Hosszú távon, működésükben és hatásukban azonban elképzelhető, hogy az ilyen munkásbarát intézkedések funkcióját meg lehet jelölni abban, amit Kondylis kiemelt: az ipar túlzott versenyelőnyeit célzó visszafogásban. Hogy ezek a társadalmi erők – amelyet a későbbi elemzők kiemel – tényleg így, ezeknek az érdekeknek a képviselőjében cselekedjenek, azt követeli meg előfeltételként, hogy ők maguk is valóban így lássák a viszonyokat. Hogy ezt megtudjuk, egész társadalom-koncepciójukat meg kell vizsgálnunk.

Jegyzetek

¹ A Pallas Nagy Lexikona. „Konzervatív” szócikk. Arcánium-CD.

² DAAD-MÖB „Magyar–német kutatócserék” 2004–2005. évi pályzata 14. szám. „Konzervative Entwürfe zur gesellschaftlichen Integration: Antiliberale Ideologien und ihre Mobilisierungspotentiale in Deutschland und Ungarn an der Wende zum 20. Jahrhundert – A társadalmi integráció konzervatív modelljei: Az antiliberalis ideológiák mozgósító ereje Németországban és Magyarországon a 19–20. század fordulóján”.

³ A kutatás állásáról kritikus áttekintést ad: Stand und Probleme der Erforschung des Konservatismus. Szerk. von Schrenck-Notzing, Caspar. Berlin, 2000; különösen: Kraus, Hans-Christoph: Stand und Probleme der Erforschung des deutschen Konservatismus bis 1890. Uo. 9–16.; Jordan, Volker: Stand und Probleme der Erforschung des protestantischen Frühkonservatismus. Uo. 27–42.; Dirsch, Felix: Katholischer Konservatismus – Literaturbericht und Versuch einer Typologie. Uo. 43–82. Lexikális tájékozódásra: von Schrenck-Notzing, Caspar: Lexikon des Konservatismus. Graz–Stuttgart, 1996. Más, inkább áttekintő jellegű, mint a kutatás állását bemutató műveket lásd a továbbiakban.

⁴ Fontos áttekintések, szintézisek, további irodalomra utalva: Rohe, Karl: Election, Parties and Political Traditions. New York 1990; valamint Uő: Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland. Kulturelle Grundlagen deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt a.M., 1992; Sperber, Jonathan: The Kaiser's Voters. Electors and Elections in Imperial Germany. Cambridge, 1997; Ritter, Gerhard A.: Die deutschen Parteien 1830–1914. Göttingen, 1985; Uő: Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs, 1871–1918. München, 1978; Deutsche Parteien vor 1918. Szerk. Ritter, G. A. Köln, 1973, ott különösen Nipperdey és Lepsius cikkei (Nipperdey, Thomas: Grundprobleme der deutschen Parteigeschichte im 19. Jahrhundert. 32–55.; Lepsius, Rainer M.: Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft. 56–80.)

⁵ Elsősorban Hans-Ulrich Wehler munka, uralkodás és kultúra köré csoportosított társadalomtörténeti szintézisére, valamint Nipperdey egyebek mellett a császári birodalom polgári fejlődését pozitívabban értékelő műveire, különösen a német történetére, valamint Heinrich August Winkler újabb, a jelenig kitékintő művére gondolunk (Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. I–III. München, 1987–1995; Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte 1866–1918. I–III. München, 1992; Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. I–II. München, 2000).

⁶ Ld. különösen Kraus: i. m. vagy Schildt, Axel: Konservatismus in Deutschland. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 1998. 19–20.

⁷ Újabb: Schildt: i. m. 1998; előbb: Ribhegge, Wilhelm: Konservative Politik in Deutschland. Von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. Darmstadt, 1989.

⁸ Vierhaus, Rudolf: „Konzervativ, Konservatismus”. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur geschichtlich-sozialen Sprache in Deutschland. Szerk. Brunner, Otto–Koselleck, Reinhard–Conze, Werner. III. Stuttgart, 1982. 531–565.

⁹ A korai, még formálódó konzervativizmus sokféle árnyalatához, ugyanakkor a Chateaubriand-féle vállalkozás némileg eltérő értelmezésével röviden ld.: Kaltenbunner, Gerd-Klaus: Der schwierige Konservatismus. In: Konservatismus in Europa. Szerk. Uő. Freiburg, 1972. 25–26.

¹⁰ Például Brockhaus 1970.

¹¹ *Burke, Edmund*: Reflexions on the Revolution in France. 1790. Németül: Betrachtungen über die französische Revolution. Ford. és átdolg. Gentz, Friedrich. 1–2. Berlin, 1793–1794.

¹² Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert (Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum). Szerk. *Stegmann, Dirk–Wendt, Bernd–Jürgen–Witt, Peter-Christian*. Bonn, 1983.

¹³ *Vogel, Barbara*: Beamtenkonservatismus. Sozial- und verfassungsgeschichtliche Voraussetzungen der Parteien in Preußen im frühen 19. Jahrhundert. In: *Deutscher Konservatismus*. i. m. 1983. 2–32.

¹⁴ *Greiffenhagen, Martin*: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. Frankfurt a.M., 1986³. 44.

¹⁵ *Valjavec, Fritz*: Die Anfänge des österreichischen Konservatismus. In: Festschrift für Karl Eder. Szerk. *Mezler-Andelberg, Helmut Jodok*. Innsbruck, 1959. 169.; *Epstein, Klaus*: The Genesis of German Conservatism. Princeton, New York, 1966. 23. Hasonló kutatásokról továbbá: *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 32–34. Egyesek e korai konzervativizmuson belül „rendi-feudális és abszolutista” irányzatokat különböztetnek meg (*Schildt*: i. m. 1998. 57.).

¹⁶ *Mannheim, Karl*: Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Szerk. Ketteler, David et al. Frankfurt (Suhrkamp), 1984; *Greiffenhagen*: i. m. 1986; *Lenk, Kurt*: *Deutscher Konservatismus*. Frankfurt a.M.–New York, 1989. különösen 13–22., 57.

¹⁷ *Ribhegge*: i. m. 1989. különösen 17–45.; *Schildt*: i. m. 1998. különösen 23–41. Hasonlóan: *Göhler, Gerhard*: Konservatismus im 19. Jahrhundert – ein Überblick. In: *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts*. I. Konservatismus. Szerk. *Heidenreich, Bernd*. Wiesbaden, 1999. 11–26.; vagy In: *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts*. Szerk. Uő. Berlin, 2002. 19–32.

¹⁸ *Schildt*: i. m. 1998. 6., *Göhler*: i. m. 2002. 22.

¹⁹ Pl. *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 33–34.

²⁰ *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 30–31., több példával.

²¹ Ebben az értelemben érvel újabban a magyar politikatörténet-írásban Kontler László is. *Kontler László*: Utószó. Konzervativizmus? In: *Konzervativizmus 1593–1872*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Uő. Budapest, 2000.

²² *Kondylis, Panajotis*: *Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart, 1986.

²³ *Kraus*: i. m. 2000. 9.

²⁴ *Kondylis*: i. m. 1986. pl. 27., 60., 507. stb.

²⁵ *Kraus*: i. m. 2000. 9–10.

²⁶ *Ribhegge*: i. m. 1989; *Schildt*: i. m. 1998.

²⁷ *Konservative Politiker in Deutschland. Eine Auswahl biographischer Porträts aus zwei Jahrhunderten*. Szerk. *Kraus, Hans-Christoph*. Berlin, 1995.

²⁸ *Bösch, Frank*: *Das konservative Milieu. Vereinskultur und lokale Sammlungspolitik in ost- und westdeutschen Regionen (1900–1960)*. Göttingen, 2002.

²⁹ *Vogel*: i. m. 1983. 2–3.

³⁰ *Schoeps, Hans–Joachim*: *Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit. IV. Die Formung politischer Ideen im 19. Jahrhundert*. Mainz, 1978. 264.

³¹ Pl. *Vogel*: i. m. 1983. 3.; *Göhler*: i. m. 30.

³² *Mannheim*: i. m. 1984.

³³ *Vogel*: i. m. 1983. 2.

³⁴ *Göhler*: i. m. 2002. 28–29.

³⁵ *Göhler*: i. m. 2002. 28–29.

³⁶ *Göhler*: i. m. 2002. 22.

³⁷ *Göhler*: i. m. 2002. 23.

³⁸ Az ilyen tipizálásról, részletesen egy „helyzetspecifikus” modellről ld. *Lenk*: i. m. 1989. 13–16.

³⁹ *Kondylis*: i. m. 1986. 37.

⁴⁰ A *societas civilis*ről: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Völlig neu bearb. Ausgabe des „Wörterbuchs der philosophischen Begriffe” von Rudolf Eisler). III. Szerk. *Joachim Ritter*. Basel–Stuttgart, 1974. „Gesellschaft”, szócikk, különösen 466–475.; valamint: *Historische Grundbegriffe*. i. m. II. „Gesellschaft, bürgerliche”, szócikk, különösen 738–742. Arisztotelészre épülve, az Augustinus-féle felfogást követve, a fogalom a *societas dei* és *societas terréna* közötti megkülönböztetésre épül. A modern értelemben vett „polgári” és politikai szféra, a *societas civilis* és a *societas politica* azonban nem válik el egymástól. A *societas civilis* a politikai alkotmánnyal rendelkező társadalom. Az esszéi konstrukció egy olyan társadalmi gyakorlatnak felel meg, amelyben a „társadalom”, a *societas civilis* alkotóelemei nem „emberek”, hanem háztartásfők, akik így már bizonyos elemi politikai jogokkal – a házbellek feletti uralommal – rendelkeznek. Ezek a szabad férfiak, a kézműves mestertől és a paraszti családától kezdve a földesúrig, alkotják a „societást”, szemben a „társadalommal”, annak mai, az egész lakosságot alkotó értelmében. A háztartásbellek tehát – gyerekek, nők, nem szabad emberek, nem önálló emberek – nem tagjai e társadalomnak. A

konstrukció – és a benne foglalt történeti gyakorlat – ugyanakkor bizonyos magyarázó erővel bír a konzervativizmus viszonylag széles vonzerejére, szemben egy benne csupán agrárius-nemes érdeket feltételező megközelítéssel.

⁴¹ *Kondylis*: i. m. 1986. 23.

⁴² *Kondylis*: i. m. 1986. 16.

⁴³ *Kondylis*: i. m. 1986. 16.

⁴⁴ *Kondylis*: i. m. 1986. 26.

⁴⁵ *Kondylis*: i. m. 1986. 20.

⁴⁶ *Kondylis*: i. m. 1986. 21. Ld. *Hobsbawm, Eric*: *Inventing Traditions*. In: *The Invention of Tradition*. Szerk. *Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence* [1983]. Cambridge, 1993. 1–14.

⁴⁷ *Kondylis*: i. m. 1986. 24.

⁴⁸ *Kondylis*: i. m. 1986. 25.

⁴⁹ *Kondylis*: i. m. 1986. 26.

⁵⁰ Erről az implicit rendi mintákról és korlátokról, az „első modernség” korlátainak értelmében: *Beck, Ulrich*: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M., 1986, különösen a II. rész. Továbbá itt érdemes a *societas civilis*ről mondottakra emlékeztetni, illetve a „polgári társadalom” modelljének lassú kialakulására utalni.

⁵¹ *Kondylis*: i. m. 1986. 37–38.

⁵² *Kondylis*: i. m. 1986. 38.

⁵³ *Kondylis*: i. m. 1986. 27.

⁵⁴ Vö. *Vogel*: i. m. 1983., általános áttekintésben: *Schildt*: i. m. 1998. 23–61.

⁵⁵ *Kondylis*: i. m. 1986. 49.

⁵⁶ *Kondylis*: i. m. 1986. 49.

⁵⁷ *Ketteler, Wilhelm Emmanuel*: *Die großen sozialen Fragen der Gegenwart. Predigten gehalten im Dome zu Mainz (1848)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. Szerk. *Munbauer, Johannes*. II. Kempten–München, 1911. 210–320.; *Die Arbeiterfrage und das Christentum (1864)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. i. m. III. 1–144. Magyarul: A munkások kérdése és a kereszténység. Ford. *Katinszky Gyula*. Eger, 1864. Egyéb korabeli politikai kérdésekről magyarul is: Szabadság, tekintély és egyház. Fejtegetések a jelenkor nagy feladatairól. Ford. *Katinszky Gyula*. Eger, 1863.

⁵⁸ *Bauer, Clemens*: *Wandlungen der sozialpolitischen Ideenwelt im deutschen Katholizismus des 19. Jahrhunderts*. In: *Sozialwissenschaftliche Sektion der Görres-Gesellschaft (Hg.): Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40jährigen Jubiläum der „Enzyklika Rerum novarum”*. Paderborn, 1931. 11–46.; *Nothelle-Wildfeuer, Ursula*: *Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877)*. In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 275–294.

⁵⁹ Baaderről újabban röviden: *Stammen, Theo*: *Franz von Baader (1765–1841)*. In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 245–274. Írásai: *von Baader, Franz*: *Schriften zur Gesellschaftsphilosophie*. Szerk. *Sauter, Johannes*. Jena, 1925. Ebben található híres írása is: *Über das dermalige Mißverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Classen der Sozietät...* (319–338.). Ld. továbbá: *Dirsch*: i. m. 2000.

⁶⁰ Huber szociálpolitikai gondolatvilágáról újabban: *Hindelang, Sabine*: *Konservatismus und soziale Frage*. Viktor Aimé Hubers Beitrag zum sozialkonservativen Denken im 19. Jahrhundert. Frankfurt a.M.–Bern–New York, 1983. A különböző helyeken megjelent írásait ld.: *V. A. Hubers* *ausgewählte Schriften über Sozialreform und Genossenschaftswesen*. Szerk. *Mundig, Karl*. Berlin, 1894.

⁶¹ Wagenerről újabban: *Kraus, Hans-Cristoph*: *Hermann Wagener (1815–1889)*. In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 171–224.; *Hornung, Klaus*: *Preußischer Konservatismus und soziale Frage – Hermann Wagener (1815–1889)*. In: *Konservative Politiker*. i. m. 1995. 157–184. Politikai programiratai: *Wagener, Hermann*: *Die kleine aber mächtige Partei – Nachtrag zu „Erlebtes” (Programmwurf für eine konservative Partei, 1855)*. Berlin, 1885. 5–14. Néhány más kisebb írását közli: *Saile, Wolfgang*: *Hermann Wagener und sein Verhältnis zu Bismarck. Ein Beitrag zur Geschichte des konservativen Sozialismus*. Tübingen, 1958; illetve *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867–1914*. Szerk. *Born, Karl Erich–Hennig, Hansjoachim–Tennstedt, Florian*. Stuttgart–Jena–New York, 1994. I/1. 276–281., 296–301.

⁶² *von Stein, Lorenz*: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. 1–3. Leipzig, 1850–1855. Újabb kiadások: Szerk. *G. Salomon*. München, 1921. illetve Darmstadt, 1959.

⁶³ Áttekintésben pl.: *Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. i. m. III. 907–915., 1086–1090.; illetve *Ritter, G. A.*: *Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1989; *Rosenberg, Hans*: *Große Depression und Bismarckzeit*. Berlin, 1967; *Tennstedt, F.*: *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. Göttingen, 1981; *Hentschel, Volker*: *Geschichte der deutschen Sozialpolitik*. Frankfurt a.M. 1983.

VRANGEL BÁRÓ A KRÍM FÉLSZIGETEN A POLGÁRHÁBORÚ IDEJÉN

Vrangel tábornok diktatúrája szerves folytatása volt Gyenyikin rendszerének. Igaz, Vrangel kritizálta Gyenyikint, de kritikája nem az előző rezsim alapelveire vonatkozott, hanem csak a mindennapi gyakorlatára. Ugyanakkor Vrangel rendszere a fehér-gárdista államszervezési próbálkozások egyfajta befejezésének tekinthető.

Vrangel útja a fehér mozgalom élére

Pjotr Nyikolajevics Vrangel (1878–1928) egy kiterjedt balti német nemesi család sarjaként jött napvilágra. A család a 18. századtól kezdve az orosz cárok szolgálatában állt. A későbbi fehér tábornok közvetlen ősei már nem voltak különösen gazdagok, de a származásuk révén mégis fontos kapcsolatokkal rendelkeztek, és a társadalom felső köreinek kapui nyitva álltak előttük. Vrangel tábornok apja a családi hagyományoktól némileg eltérően nem katonai, hanem civil, üzleti pályát választott magának, és egy biztosítótársaság igazgatója lett. A fiatal báró is a katonatiszti iskola helyett először bányászati főiskolára iratkozott be, és megszerezte a bányamérnöki diplomát. Ez utóbbi viszonylag szokatlan volt arisztokrata körökben, de őt különösebben nem zavarta, hiszen a fővárosi felső körök így is befogadták.¹

A kötelező katonai szolgálat során, amelyet természetesen egy arisztokrata ifjúhoz méltóan a lovassági gárdában töltött le, viszont úgy döntött, hogy mégiscsak a katonai pályát választja. Részt vett az orosz–japán háborúban. Az első világháború elején bátorságáért kitüntették, majd az uralkodó szárnysegédje lett. 1914 decemberében pedig ezredessé léptették elő, és egy lovassági kozákezred parancsnoka lett. Az 1917 januárjában még csak 39 éves báró már tábornok volt. Karrierjét részben a harcmezőn elért sikerei, részben származása és személyes adottságai segítették elő. Ezenkívül jól házasodott, egy udvarhoz közeli családba nősült. Természetesen, mint a legtöbb hozzá hasonló lovassági gárdatiszt, feltétlenül lojális volt a monarchiához és a dinasztiahoz.²

Ilyen előzmények után talán érthető, hogy nem üdvözölte a februári forradalmat, amelyet az anarchia kezdetének tekintett.³ Érdekes, hogy tudott közvetlen felettese, Krimov tábornok palotaforradalommal kapcsolatos terveiről. Vrangel ugyan nem helyeselte előljárója terveit, de nem is jelentette fel. Az utolsó cártól ő sem volt elragadtatva, és lemondását egyáltalán nem tekintette a legfőbb bajnak, hiszen ahogy visszaemlékezéseiben írja: *„A hadsereg ugyanúgy, mint az egész ország pontosan tudta, hogy az uralkodó a cselekedeteivel leginkább saját maga ássa alá a trónját... Felesküdvé az új uralkodóra, az orosz emberek, mint évszázadok során mindig, tovább szolgálták volna a cárt és a hazát.”* Annál nagyobb bajnak tekintette viszont azt, hogy Mihail Alekszandrovics nagyherceg is lemondott a trónról, mert *„a cár bukásával együtt megbukott a hatalom eszméje is, az orosz nép tudatából pedig eltűnt kötelességeinek tudata”.*⁴

Vrangel továbbra is elvi monarchista maradt, azaz magának az eszmének és nem a konkrét személynek volt a híve. Akkor sem volt hajlandó vörös szalagot viselni a kabátján, amikor azt Bruszilov, Kornijilov, sőt még az uralkodócsalád néhány tagja is megtette.⁵ Tüntetően figyelmen kívül próbálta hagyni a változásokat, kivéve azt, hogy a hadsereggel együtt ő is felesküdt az Ideiglenes Kormányra. Az új kormány

„gyengekezűségével” és „engedékenységevel” viszont elégedetlen volt, és már tavasz óta azon a véleményen volt, hogy fegyveresen fel kell lépni az ilyen jellegű hatalom ellen, és „rendet kell teremteni”. Emiatt kapcsolatot keresett a hasonló gondolkodású csoportokkal. Rangja szerint ugyan még nem tartozott a legfelsőbb tábornoki elitbe, de származásánál fogva sok ismerőse volt ezekben a körökben. Bár támogatta Kornyilov terveit, aktívan nem sikerült bekapcsolódnia a hatalomátvétel kísérletébe. Emiatt nem is érték különösebb retorziók a puccs leverése után.

Az októberi eseményekről Vrangelnak jellegzetes véleménye volt. Szerinte „a fővárosban megismétlődtek a februári napok”.⁶ Az új kormányzattal már nem tudott kibékülni, lemondott és távozott a hadseregből. Ennek ellenére nem vett részt a fehér mozgalom létrehozásában. Családjával együtt a Krím félszigetre távozott, ahol egy jaltai villában békés életet folytatott, egészen a bolsevikok helyi hatalomátvételéig. Rövid időre ő is börtönbe került, de eltérően sok más tisztársától a bárót végül elengedték.⁷ Miután a félszigeten folytatódott a régi tisztek üldözése, Vrangel családjával együtt inkább a hegyekben bujkált, egészen a német megszálló csapatok megérkezéséig, amelynek kifejezetten örült, mert számára biztonságot hoztak és bizonyos közrendet a zilált félszigetre.

Vrangel viszonya a németekhez más volt, mint Gyenyikiné, Kolcsaké vagy Bruszilové. Hiányzott belőle a sok főtisztre jellemző megrögzött németellenesség és antantpártiság. Az egyes szeparatista és autonomista törekvésekhez is nyugodtabban viszonyult. Ennek ellenére nem volt hajlandó a németek által támogatott szeparatista krími tatár kormányzat által szervezett haderő élére állni. 1918 áprilisában viszont eleget tett Szkoropadszkij hetman meghívásának, és meglátogatta őt Kijevben. A hetman szerveződő csapatainak vezérkari főnöki posztját kínálta fel régi arisztokrata ismerősének és katonai bajtársának, amit viszont Vrangel nem vállalt el, hiszen az a hadsereg még jóformán nem is létezett. Ugyanakkor megértőbb volt Szkoropadszkij cselekedeteivel szemben, mint az önkéntes tábornokok, akik elítélték a hetman „ukránosdi” játékát. A kijevi út eredménytelensége után már csak egy lehetősége maradt: a Kubány vidékén szerveződő önkéntes hadsereg.

Vrangel családjával együtt 1918 augusztusában érkezett meg Jekatyerinodarba, ahol a bárót egy szerveződő lovas hadosztály élére állították. Ez a kinevezés ugyan megfelelt október előtti pozíciójának, de az első hónapok az önkéntes hadseregben ennek ellenére nem voltak könnyűek, mivel sokáig képtelen volt felfogni a hadseregben végbement változásokat. A fegyelem például sokkal lazább volt, mint korábban, különösen a tiszti századokban, a kozákok pedig többnyire úgy akartak tekinteni a parancsnokokra, mint igazi bajtársra. A merev Vrangeltől mindez idegen volt. Idővel mégis kivívta katonái és tisztársai tiszteletét.⁸ 1918 végén már a kaukázusi önkéntes hadsereg parancsnoka volt. 1919 tavaszán jelentkeztek viszont az első nézeteltérései Gyenyikin tábornokkal. A vita döntően taktikai jellegű volt, és arról szólt, vajon szabad-e belekezdeni egy Moszkva elleni átfogó támadásba azelőtt, mielőtt Caricinnál egyesültek volna a gyenyikinista és kolcsakista hadseregek. Gyenyikin a mielőbbi támadás híve volt, Vrangel viszont inkább az egyesülést támogatta.⁹ Nagyon sok főtiszt a báróval volt szolidáris ebben a vitában.¹⁰

Ez a vita Gyenyikin ellenzékéhez sodorta Vrangelt, amely ellenzék egyáltalán nem volt kis létszámú. Gyenyikint és Romanovszkijt egyre több bírálata érte. A jobboldali körök azért kritizálták őket, mert nem tűztek ki mozgalmuk zászlajára tisztán monarchista jelszavakat, amelyektől sokan csodát vártak. Ugyanezeknek a köröknek

Gyenyikin kurzusa túl „liberálisnak” tűnt. Mások az alárendelt tábornokokkal szembeni gyengekezűségért és engedékenyséért marasztalták el a főparancsnokot.

Az Oroszország Állami Egyesítésének Tanácsa, mint a dél-oroszországi jobboldal egyik legbefolyásosabb politikai szervezete, a fentiek miatt lépett kapcsolatba Vrangel tábornokkal, akiben potenciális szövetségésüket látták. Ebből a közeledésből valóban egy hosszabb távú együttműködés bontakozott ki, amely 1920-ban meghozta a maga gyümölcsét, amikor Alekszandr Krivosein, a tanács vezetője kormányfő lett a Vrangel kormányzó alatt működő orosz kormányban.

Az ambiciózus Vrangel meglepően ügyesen építette ki kapcsolatát az ellenzéki körökkel. A kapcsolatépítést megkönnyítette társadalmi háttere, gondolkodása, rugalmassága és politikai ügyessége, amely általában nem jellemezte a fehérgárdista tábornokokat. A Vrangel és Gyenyikin közötti viszony egyre rosszabbodott. A konfliktus mögött a fentiekén kívül bizonyos szociokulturális okok és antipátiák is álltak. Ez Vrangel emlékirataiból is kitűnik, amelyekben a báró jellemezni próbálta felettesét. Minősítése során természetesen igyekezett saját lojalitását és vezetője iránti tiszteletét is kifejezni, ahogy egy igazi tiszthez illik. Ezért minden közös vitájuk ellenére az egyik legkiemelkedőbb és leggerincesebb orosz tábornoknak tartotta Gyenyikint, aki saját karrierjét kizárólag önmagának köszönhette. Élettapasztalatánál fogva mindenről saját véleményt alkotott, elveihez pedig mindig szilárdan ragaszkodott.

Másfelől viszont Vrangel szerint Gyenyikin, aki egyébként jól tudott beszélni, soha nem volt képes a katonákat lelkesíteni. Külsejével és életvitelével inkább egy átlagpolgárra emlékeztetett. A hadsereg csúcsán is megőrizte a korábbi „provinciális, kispolgári, enyhe liberális színezetű” környezetének vonásait. Mint a lentről jött emberek általában, mindig óvatos és bizalmatlan volt az arisztokráciával, az udvarral és a gárdával szemben, egyes kérdésekben pedig túlzottan sértődékeny. Vrangel szerint a sors által rákényszerített, intrikákkal és szenvedélyekkel teli politikában idegennek érezte magát, *„elveszetteknek tűnt, félt a tévedésektől, senkiben sem bízott, és ugyanakkor nem talált magában elég erőt ahhoz, hogy erős és biztos kézzel vezesse az állam hajóját a viharos politikai tengeren”*.¹¹ Ebből a minősítésből jól látható az, amit az arisztokrata Vrangel kifogásolt egyszerűbb származású parancsnokában. A báró éppen azokból a körökből származott, amelyektől Gyenyikin idegenkedett és tartott, s amelyek azt hitték, hogy ők hivatottak „politikát csinálni” az Orosz Birodalomban.

A nagyon is katonai és értelmiségi beállítottságú (bármilyen furcsa e kombináció, de az volt a helyzet) Gyenyikinből valóban hiányzott az a csillogás, viselkedés és finom politikai érzék és tapintat, amellyel ellensúlyozni tudta volna a hozzá képest fiatal, dinamikus és ambiciózus arisztokrata előrenyomulását. Gyenyikin rendszerint felfogta a főbb politikai tendenciákat, jó elemző volt, ítélőképesége és politikai problémaérzékenysége is jobb volt a fehérgárdista átlagnál. Két dologban azonban gyenge volt: a számára fontos ügyekben túlzottan ragaszkodott az elveihez, ami a rugalmasságtól fosztotta meg, továbbá nem volt ügyes a taktikázásban, a politikai ellenféllel való elegáns és csendes leszámolás művészetében. Valóban hiányzott belőle az a politikai rutin, amelyet csak hosszú pályafutás során lehet megszerezni. Vrangel pedig e téren gyorsabban tanult. Gyenyikin például úgy próbált védekezni a báró előretörésével szemben, hogy mellőzni kezdte, de az nem ment könnyen, mert Caricinnál Vrangel komoly sikereket ért el. Látványos mellőzése pedig csak további jó pontokat szerzett neki a főparancsnok jobboldali ellenzékének soraiban. Az ellenzék pedig elkezdte a báró „mediális” népszerűsítését, amit megkönnyített, hogy Vrangel alkalmas volt erre.

Hamar sikerült kialakítani a fekete cserkesz egyenruhát viselő, magas és elegáns „fekete báró” imázsát.

1919. június végén egy nagy fehér támadás indult, amelynek fő célja Moszkva bevétele volt. A gyenyikinista csapatok veszélyesen megközelítették a fővárost, azonban októberben megtorpant a támadás, majd nagy és rendezetlen visszavonulás kezdődött. Mindez nemcsak katonailag, hanem lélektanilag is nagyon megviselte a fehéreket. Gyenyikin egyre népszerűlenebb lett. 1919 őszén a két tábornok közötti konfliktus nyíltá vált. December 9-i jelentésében Vrangél nyíltan elemezte a Moszkva elleni támadás és általában a fehér Dél problémáit. *„Szüntelenül előrehaladva a hadsereg széthúzódott, a hátországi intézmények aránytalanul megnövekedtek... A háború a zsákmányszerzés eszköze lett, a helyi forrásokkal való gazdálkodásból rablás és spekuláció lett... A bolsevikoktól eleget szenvedett és nyugalomra vágyó lakosság, amely az előrehaladásnál lelkesen üdvözölte a hadsereget, hamar megtapasztalta a saját bőrén a rablások, az erőszakoskodások és az önkény szörnyűségeit. A végeredmény: a front lezülése és felkelések a hátországban... A hadsereg mint harci erő többé nem létezik.”*¹² Ezek után Vrangél a katonai vezetők körében próbált szövetségeket találni Gyenyikin ellen, de egyelőre még sikertelenül, mert a régi vezetők többsége lojális maradt régi harcostársához. Gyenyikin sem maradt tétlen, és 1920 februárjában felmentette Vrangél tisztségei alól és elküldte a hadseregből.

Vrangél családjával és legközelebbi politikai szövetségeseivel (Sztruve, Krivosein, Satyilov) együtt elhagyta a félszigetet. Nemsokára arról értesült, hogy az elégedetlen tábornokok egy katonai tanácsot szerveznek, amely az új főparancsnok személyéről fog dönteni. Gyenyikin pozícióját ugyanis véglegesen meggyengítette az előkészítetlen, és ezért katasztrófába fulladó novorosszijszki evakuálás.¹³ A főparancsnokot személy szerint is nagyon megviselte ez a tragédia,¹⁴ és ezért úgy döntött, hogy tovább nem védekezik ellenzékének támadásaival szemben, és lemond.

Vrangél célkitűzései

Az új vezér megválasztásának céljából Gyenyikin összehívta a már említett katonai tanácsot, ami ismét megmutatta, hogy a tábornokok irányította Dél-Oroszországban mi számít a legfőbb hatalom forrásának. A tábornoki tanácskozás ötlete egyébként már néhány hete felmerült a főparancsnokkal elégedetlen főtisztek körében. Gyenyikin is érezte, hogy elszigetelődött, és ezért 1920. március 21-re (azaz április 3-ra) egy titkos távirattal Szevasztopolba összehívott egy tanácskozást. Meghívást kaptak a hadtestparancsnokok, továbbá ez egyes hadosztályok parancsnokai és a parancsnokságuk alá tartozó dandár- és ezredparancsnokok majdnem fele. A Doni Hadsereget két vezetőjének és hat legmagasabb rangot viselő tisztjének kellett képviselnie. Meghívták a flotta vezetőit, illetve külön-külön a legnépszerűbb tábornokokat is. Az elnöki teendőket Dragomirov tábornokra ruházta rá Gyenyikin.¹⁵

Gyenyikin döntése és a tanácskozás összehívása minden korábbi pletyka ellenére meglepetést okozott sok fehér tábornoknak és tisztnek. Sokan kívánták ugyan a vezetőváltást, azonban egy parancsnokot választó „tábornoki szovjet” arra emlékeztette őket, ami ellen 1917-ben harcba indultak. A helyzet mindenesetre furcsa volt. A megjelölt napon ugyan összejöttek a meghívott vendégek, azonban a tanácskozás túl kaotikussá vált. Néhány tábornok egyenesen megkérdőjelezte a megbeszélés értelmét, mivel szerintük a főparancsnok megválasztása nem lehet az alárendeltek dolga, ezért

az ilyen eljárás megengedhetetlen. Az első nap emiatt eredménytelenül telt el, és semmilyen döntés nem született.

A másnap érkező résztvevők már zárt ajtót találtak, amely mögött a 13 legfontosabb tábornok tanácskozott. A szoba előtt idegesen sétálgatott Vrangel tábornok, aki azt a hírt hozta magával, hogy az angol szövetségesek nem hajlandók tovább segíteni a fehéreket. A báró megválasztása esetén csak az evakuálás előkészítésére volt hajlandó vállalkozni. Miután Gyenyikin nem változtatta meg lemondó szándékát, amire egyesek kérték, végül a tábornokok megegyeztek Vrangel személyében, akinek aztán Gyenyikin utolsó parancsában átadta a hatalmat, majd külföldre távozott.¹⁶ Formálisan tehát Vrangel a hatalmát nem választásnak, hanem az előző főparancsnok jogi aktusának köszönhette, ami némileg megnyugtathatta a konzervatívabb tábornokok lelkiismeretét, mivel az összhangban volt a fehérgárdista katonatisztek mentalitásával és gondolkodásával. Nem szabad ugyanis elfelejteni egy fontos tény. Amikor 1918 decemberében Gyenyikin lett a teljhatalmú és egyetlen főparancsnok, ő volt egyben a rangidős tiszt is, aki mellesleg elejétől kezdve ott állt a „Fehér Úgy” bölcsőjénél. Mindezt nem lehetett elmondani Vrangelről. Emiatt volt fontos az, hogy Vrangel a főtisztek támogatásán kívül korábbi előljárójától is megerősítést nyerjen.

Az ambiciózus Vrangel majdnem megoldhatatlan feladatra vállalkozott, amikor átvette a vezetést. A fehérek kezében csupán egy kis félsziget maradt, amelynek nem voltak sem nyersanyag-, sem élelmiszer-tartalékai, viszont nagyon sok helyi lakos és menekült zsúfolódott itt össze. Több millióan voltak, és mindannyian egy teljesen dezorganizált és a vereségek súlya alatt erkölcsileg lezüllött hadsereg védelmében bíztak. A külföldi szövetségesek pedig nem voltak már hajlandók finanszírozni egy vesztett ügyet, legfeljebb a régi szövetségeseik evakuálását.

Ennek ellenére Vrangel meglepően ügyesen végezte a dolgát. Ismerve a körülményeket, amelyek között átvette a hatalmat, az eredmények figyelemre méltóak. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikában eredetileg tapasztalatlan Vrangel nagyon jó érzékkel ki tudta választani a megfelelő és hozzáértő munkatársakat. Ezenkívül jó szervezőnek bizonyult, aki tudott észérvekkel, akarattal és lendülettel hatni az alárendelt munkatársaira. A kortársak visszaemlékezései szerint anélkül jutott vezető szerepbe, hogy különösebben átgondolt elképzelései lettek volna, de bízott saját intuíciójában, valamint abban, hogy élettapasztalatánál fogva képes lesz levonni a megfelelő politikai következtetéseket. Mindig konkrét célt állított maga elé, amelynek eléréséhez aztán bármilyen eszközt hajlandó volt felhasználni.¹⁷

Amikor Vrangel átvette a hatalmat, egyetlen komolyabb célja volt, mégpedig a szervezett evakuálás előkészítése. Ehhez először rendbe kellett szednie a teljesen szétzilált hadsereget és államapparátust. Az utóbbi során nem riadt vissza nagyon szigorú intézkedésektől sem, a garázdálkodó gárdatisztek felakasztását is beleértve. Ezzel drasztikusan ugyan, de hatékonyan sikerült felrázni a fehér tábornokokat, Gyenyikinnek valószínűleg soha nem bocsátottak volna meg ilyen intézkedéseket, Vrangel viszont mindezt megtehetette, amit egyrészt a mögötte álló jobboldali politikai erők feltétlen támogatásával, másrészt pedig azzal a felfokozott lelkiállapottal lehet megmagyarázni, amely a fehéreket a novorosszjizszi katasztrófa után hatalmába kerítette.

Az evakuálás előkészítésén kívül Vrangelnek volt még egy fontos elképzelése, amely ugyan csak fokozatosan alakult ki, és eredetileg főképp arra szolgált volna, hogy némi perspektívát adjon a félszigetre menekült százezreknek, idővel mégis dominánssá vált. Természetesen az adott körülmények között gondolni sem lehetett a Moszkva elleni hadjáratra, és arra sem, hogy a lassan konszolidálódó fehér haderő

belátható időn belül megdönti az egyre erősödő szovjethatalmat. Első fontos programadó beszédében Vrangel még nem beszélt ugyan erről, de a következő, áprilisi sajtónyilatkozatában, amelyben a fehérek kudarcainak az okait elemezte, megpróbálta meghatározni az új kormányzat követendő politikáját: *„Oroszországot nem csupán a Krímből vezetett Moszkva elleni győzedelmes hadjárattal lehet felszabadítani, hanem azáltal is, hogy legalább egy darabka földön teremtünk olyan rendet és olyan életkörülményeket, amelyekre felnéznek a vörös iga alatt sýnylőddé népi erők.”*¹⁸

Vrangel ezzel tulajdonképpen deklarálta lemondását arról a fehér mozgalom számára szentnek számító célkitűzésről, miszerint minél hamarább be kell venni a vörös Moszkvát, közben pedig nem kell különösebben törődni a hátországgal és a belpolitikával, hiszen ezek a kérdések a győzelem után megoldhatók. Ehelyett magáévá tette a „két Oroszország” elvét, azaz el akarta kezdeni építeni a Szovjet-Oroszországhoz képest alternatív „fehér” Oroszország modelljét. Vaszilij Sulginnal folytatott egyik beszélgetésében, amelyet Sulgin néhány évvel később felidézett írásában, Vrangel a következőképpen foglalta össze nézeteit: *„Fel kell hagyni Oroszország elfoglalásának politikájával... Arra törekszem, hogy a Krímben, akár ezen a darabka földön élhetőbbé tegyem az életet, hogy megmutassam a maradék Oroszországnak... ott, nálatok kommunizmus, éhség és Cseka van, itt, nálunk pedig elkezdődött a földreform, bevezetik a voloszty-zemstsvót, a rendet és a lehetséges szabadságot... Ilyen feltételek mellett lehet majd előhaladni, lassacskán ugyan, nem úgy, mint Gyenyikin idején, hanem valóban lassan, maguk után megerősítve minden bevett pozíciót. Akkor a bolsevikoktól elvett kormányzóságok az erőink forrásai lesznek, és nem a gyengeségünké, ahogyan az korábban volt...”*¹⁹

A Vrangelhez közel álló Krivosein szintén felfogta, hogy egy kormányzóság nem harcolhat az összes többi ellen, és azért támogatta a dél-oroszországi fehérgárdista „kísérleti telep” gondolatát: *„E darabka földön, itt, a Krímben meg kell teremteni az emberséges életet, mégpedig úgy, hogy mindenki előtt világos legyen, ott a vonalon túl vörös lebuja van, itt, ezen az oldalon azonban, ha nem is paradicsom, de az emberek meg tudnak élni... Mi tulajdonképpen egy kísérleti telep, egy kirakatállomás vagyunk.”*²⁰ Ugyanakkor Krivosein tisztában volt azzal, hogy nagyon nehéz lesz fennmaradni, hiszen ahhoz, hogy a szükséges gabonával ellássák a félszigetet, támadást kellett intézni az északi kormányzóságok ellen.

Minden igyekezet ellenére a Krím félsziget „tajvanizációjának” nem volt sok esélye. Egyrészt hiányzott az a távolság, amely Tajvant elválasztja a kínai szárazföldtől, másrészt hiányzott olyan egyértelmű támogató is, mint amilyen a szigetet mindenfelől ellátó USA volt. A franciák és a lengyelek ugyan elismerték Vrangel kormányát, az angolok is némi anyagi támogatásban részesítették, de a lengyelek veresége után már mindenki inkább lezártak tekintette az ügyet. Az első világháború utáni Európa pedig nem volt abban a helyzetben, mint az erőtől duzzadó Egyesült Államok az ötvenes években.

A „krími kísérleti telep” gondolatának mégis volt jelentősége, mert aktív, a jövőre irányuló törvényhozó és politikai munkára ösztönözte Vrangelt és munkatársait. A legtöbb elfogadott rendeletet ugyan deklaráltnak nem oroszországinak gondolták, de a későbbi potenciális országos rendezés is valószínűleg a már megalkotott rendeletekből indult volna ki. Bármilyen furcsa jelenség ez, de az orosz fehér vezérek és vezető ideológusok a politikai halál küszöbén elkezdtek egy olyan államépítési kísérletet, amely nemcsak a napi politikai problémákra reagált, hanem perspektivikusabb, a jövőbe mutató szeretett volna lenni. E kísérlet minden hiábavalósága ellenére ugyanak-

kor jól megmutatta, hogy az egyes fehérgárdista eljárások átalakuláson mentek át a polgárháború során, és következtetéseket vontak le az elmúlt években lezajlott folyamatokból.

Vrangel kormánya és politikája

Vrangel kormányzásának legjelentősebb belpolitikai intézkedése a földreform és az azzal összefüggő önkormányzati reform volt. Mindkét reform a gazdálkodó parasztság politikai megnyerésére irányult. A fehér mozgalom vezetői, ideológusai és elemzői ugyanis 1920-ban végleg rájöttek arra, hogy a parasztság széles rétegeinek támogatása nélkül nem nyerhetik meg a polgárháborút. A báró parasztpolitikája tehát része volt az említett „kísérleti telep” politikájának, amelyen keresztül hatni akartak a maradék Oroszország lakosságára. A reformok végrehajtásához Vrangelnak természetesen szüksége volt az engedelmes és hatékony végrehajtó apparátusra. A kérdés csak az volt, sikerül-e majd egy ilyen szervezetet létrehozni, mert az addigi fehérgárdista tapasztalatok nem voltak túlzottan biztatóak.

Amikor Vrangel a dél-oroszországi fehér mozgalom élére került, döntően a katonai és politikai jobboldal támogatását élvezte, amely a körülményekre való tekintettel a bomlásnak indult fehérgárdista rezsim szanálását várta tőle. Egy szanációs program gondolata nem volt teljesen új, hiszen már 1919 végétől beszéltek róla a gyenyikinista kormányzati berkekben. A Gyenyikinhez közel álló kadet Asztrov ki is dolgozott egy ilyen programot. A program lényege az volt, hogy el kell kezdeni a következetes harcot a mindenfajta önkény és túlkapás ellen, továbbá a régi uralkodó osztályok helyett fel kell karolni a polgárháború során felemelkedett új gazdagparaszti és középosztálybeli csoportokat, illetve a lakosságot meg kell győzni arról, hogy a fehér hatalom szilárd, és rendet tud teremteni nemcsak az országban, hanem a saját hátszágában is. Ennek érdekében Asztrov egy kis létszámú, de szakemberekből álló, operatív kormány létrehozását javasolta, amely a főparancsnok vezetése alatt képes lesz megbirkózni a nehéz feladatokkal.²¹

Az Asztrov vezette kadetok ezekről a tervekről a jobboldallal is konzultáltak. Ezzel egyidejűleg hasonló elképzelések a jobboldali tábornokok körében is teret nyertek, csupán azzal a különbséggel, hogy azok nem akarták átengedni a kezdeményezést a kadetoknak. Lukomszkij tábornok volt az első, aki hirdetni kezdte, hogy most „*jobboldalibb kezekkel baloldali politikát kell folytatni*”.²² Gyenyikin végül magáévá tette ezeket az elképzeléseket, pontosabban szólva ezek sajátos ötvözetét, és a megszüntetett Különleges Tanácskozás helyére kinevezett egy szűkebb kormányt, amely azonban döntően jobboldaliakból állt. A kormányfő pedig Lukomszkij lett. Megállapítható tehát, hogy már Vrangel hatalomra kerülése előtt kialakult egy szűkebb kormány típusú testület, amely azt a politikát volt hivatott folytatni, amelyet később Vrangel hajtott végre. Tény, hogy Lukomszkij kormánya tiszavirág-életűnek bizonyult, mert még Gyenyikin bukása előtt megszűnt, de programja ezzel még nem tűnt el. Vrangel főparancsnokká emelésével ugyanis végleg győzött az a vonal, amely jobboldali kezekkel baloldali politikát akart folytatni.

Vrangel – elődjéhez hasonlóan – szintén híve volt a korlátlan katonai diktatúrának. 1920. március 29-én (azaz április 11-én) elfogadott rendeletében kimondta, hogy „*a katonai és polgári hatalom birtokosának a kormányzó és Dél-Oroszország fegyveres erőinek főparancsnoka* (oroszul: *Pravityel i Glavnokomandujuscij Vooruzsennimi szilami na Juge Rossziji*) tekintendő mindennemű korlátozások nélkül”.

Vrangel kormányzó mellett egy *tanács* (oroszul: *szovjet*) működött, amely a vezérkari főnökből, továbbá a hadügyi, tengerészeti, külügyi, polgári és gazdasági részlegek vezetőiből, illetve az állami ellenőrből állt. Később létrehoztak még pénzügyi, földművelésügyi-földrendezési és ipari-kereskedelmi tárcát is.²³ Ezek után az amúgy is kormányjellegű tanácsot az 1920 augusztusától már a *Dél-Oroszország Kormányának* hívták (oroszul: *Pravitelsztvo Juga Rossziji*). Ezzel valószínűleg jelezni akarták azt, hogy a rendszer konszolidálódott, és hosszabb távra óhajt berendezkedni. Külpolitikai-lag is elegánsabb volt e kifejezés használata.

Eleinte viszont valóban csak a tekintélyelvű és teljhatalmú kormányzó kisegítő apparátusaként képzelték el a tanács, illetve a kormány működését. Vrangellel együtt ugyanis polgári hivatalnokok sokasága menekült a Krím félszigetre. A báró azonban már korábban elégedetlen volt a közigazgatási apparátus működésével, és az evakuálásra készülő, kis kiterjedésű félszigeten nem szándékozott létrehozni olyan szerteágazó, ugyanakkor csekély hatékonysággal működő adminisztratív apparátust, mint amilyen Gyenyikin alatt alakult ki. Természetesen pénze sem volt egy nagy létszámú hivatalnokgépezet fenntartására. Saját, csak fokozatosan kialakuló kormányzati apparátusát inkább kis létszámúnak és olcsónak tervezte, de ugyanakkor azt akarta, hogy az hatékony és szakmailag felkészült legyen.²⁴ A célja egy valóban operatív szerv létrehozása volt.

A tanács első elnöke Vrangel közeli munkatársa, P. N. Satyilov tábornok lett, aki a kormányzó személyes barátja volt még a háború előtti időkből. A báró azért, hogy katonát nevezett ki a kormánya élére, megint követte a sokat kritizált Gyenyikin példáját. Hamar észhez tért azonban, és régi politikai szövetségését, Krivoseint nevezte ki kormányfőnek. A volt cári miniszter Krivosein előnye az volt, hogy rendelkezett közigazgatási gyakorlattal, továbbá pedig a körülményekhez képest viszonylag jelentős konzervatív politikai csoportosulás állt mögötte. A kormány többi tagja is komoly szakembernek számított a fehér táboron belül. A híresebb nevek közül főleg a külügyeket irányító Pjotr Sztruvét és a pénzügyi tárca élén álló Mihail Bernackijt kell megemlíteni. A híres közgazdász egyébként már Gyenyikin alatt is e poszton szolgált, és azok a kevesek közé tartozott, akik az előző főparancsnok bukása után sem hagyták el a félszigetet. Sztruve, Krivosein és Bernackij már a forradalom előtt is országosan ismert nevek voltak.²⁵

Az új kormánytagok döntően az Oroszország Állami Egyesítése Tanácsához tartoztak, és a korabeli felfogás szerint mérsékelt konzervatívnek számítottak. Ezen politikai homogenitás pozitívan mutatkozott meg a testület munkájában, mert az ülésekről hiányoztak azok az éles konfliktusok, amelyek korábban a megszüntetett Különleges Tanácskozást szétfeszítették. A vitás kérdéseket, amelyek eldöntésére hiányzott a kormányból és a neki alárendelt bizottságokból a kellő akarat és határozottság (ilyen volt például a földreform kérdése), Vrangel saját tekintélyére támaszkodva önállóan döntötte el, egyidejűleg magára vállalva a felelősséget. Pozíciója és a parancsnokok többségének támogatása ezt lehetővé tette. Ezenkívül a katonai diktatúra lényege éppen az volt, hogy a kormány minden döntése csak Vrangel kormányzó jóváhagyása után válik jogerőssé, azaz az ő kifejezett akarata nélkül semmilyen tervezetből nem lehetett érvényes és hatályos jogszabály. Egyébként azok a körülmények, amelyek között az új kormánynak dolgoznia kellett, és azok a nagyon gyakorlati gondok, amelyeket meg kellett oldania, is arra ösztönözték a testületet, hogy mellőzze az elvi jellegű vitákat, és inkább a kisebb horderejű, de néha sokkal bonyolultabb „megélhetési” kérdésekkel foglalkozzon.²⁶

A közigazgatási apparátus középső és alsó szintjén viszont a báró már nagyobb kádergondokkal küszködött. Káderpolitikáját később a következőképpen jellemezte: „*A meglehetősen leegyszerűsített kormányzati apparátust nem valamelyik párt embereiből toboroztam, hanem gyakorlati szakemberekből. Számomra nem léteztek sem monarchisták, sem republikánusok, hanem csak tudással rendelkező és munka iránt elkötelezett emberek.*”²⁷ A hangzatos szavak ellenére Vrangelnak valójágban nem állt rendelkezésre elegendő szakember, a polgárháború végének közeledtével ugyanis egyre kevesebb ilyen embert lehetett találni, mert a szakemberek többsége tisztában volt a Krím félsziget lehetőségével.²⁸

A „*baloldali politika jobboldali kezekkel*” kurzus kivitelezésében Vrangelnak szerencséje volt, hogy jobboldalról érkezett, mert így volt némi hitele a polgárháború során nagyon is jobbratolódott fehérgárdista tábor hangadó személyiségei előtt. Ezenkívül abban is szerencsés volt, hogy olyan konzervatív politikusokat sikerült maga mellé állítania, akik nyitottak voltak a reformok iránt, és hatalmuk megtartása érdekében hajlandók voltak némi szociális engedményekre. Vrangel ugyan inkább konzervatív beállítottságú személyiség és politikus volt, de ezzel egyidejűleg tudott pragmatikus is lenni. Miután nem volt nagybirtokos, könnyebben le tudta magában küzdeni a totális restaurációra irányuló törekvéseket. Az alatta szolgáló és szintén sikerre – vagy inkább túlélésre – áhítózó fehér tábornokok hozzá hasonlóan gondolkodtak e kérdésben. A hadsereg emberi és anyagi utánpótlásának kérdését fontosabbnak tartották annál, hogy néhány ezer nagybirtokos visszakapja a földjét.

Vrangel politikájának a lényegét két formulával lehetne jellemezni: az egyik a „mindenáron fennmaradni”, a másik pedig a „bárával a bolsevikok ellen” jelszó. Vrangel rendezni próbálta a viszonyát a lengyelekkel, szövetséget kötött a Szemjon Petljura vezette ukrán nacionalistákkal, sőt megbízottjai felkeresték az Ukrajna és Dél-Oroszország területén még létező paraszti felkelőkből álló bandák atamánjait, akik közül egyesekkel sikerült kibékülni. Nyesztor Mahno anarchista parasztjaival is hasonló tervei voltak, azonban Mahno felakasztatta a küldötteit, és inkább a Vörös Hadsereggel működött együtt Vrangel ellen. A báró a kozák autonomistákkal és szeparatistákkal is kompromisszumra törekedett.²⁹

A földreform

A „*baloldali politika jobboldali kezekkel*” programnak legfontosabb alkotóeleme az erős, önálló gazdaságokkal rendelkező parasztság létrehozására, megszilárdítására és politikai megnyerésére irányuló földreform volt, amely magán viselte a sztolipini agrárreform sok vonását. Ez nem meglepő, hiszen Krivosein korábban Sztolipin egyik legközelebbi munkatársa volt. A kormánynak figyelembe kellett vennie az 1917 óta vidéken végbement mélyreható változásokat. A legtöbb földesúri föld ugyanis a forradalom és a polgárháború alatt a gazdálkodó parasztok kezébe került. Gyenyikin nem merte véglegesíteni ezeket a birtokviszonyokat, csupán arra szorítkozott, hogy a végleges rendezésig a parasztság kezében hagyta a földeket. A birtokukba került földek tulajdonjogát azonban nem ruházta rá a parasztokra, és az elfoglalt földekért a termény egy részével kellett fizetni az előző tulajdonosoknak. Vrangel látta, hogy elődje részben a parasztság ellenséges magatartása miatt szenvedett vereséget. Rendszere a parasztságra akart támaszkodni, azaz az erős parasztságot akarta szembeállítani a proletárdiktatúrával. Ez meglehetősen népszerű elképzelés volt a fehér táboron belül, főleg 1919 óta.³⁰ A nagybirtokosi érdekcsoportok azonban mindig keményen ellenálltak, és

semmilyen reformot nem kívántak. Legerősebb pozícióik pedig éppen Dél-Oroszországban voltak. Emiatt Vrangelnak is sok energiájába került, amíg letörte az ellenállásukat.

Vrangel Glinka szenátorra bízta a földreform előkészítését. A szenátor hasonlóan látta a problémát: „A szocializmus és a kommunizmus meggyőzőtt ellensége lévén, monarchistaként mélyen hiszek a széles körű szociális reformok szükségességében, amely reformok közül az egyik éppen az új földtörvény. Szintén mélyen hiszek a parasztság alkotó szellemében és gazdasági ésszerűségében. Ezek az állami berendezésünk alapjai voltak a múltban, és kétségtelenül a jövőben is azok lesznek.”³¹ Ennek ellenére a Glinka szenátor vezette bizottság, amely alapvetően a helyi földbirtokosokból állt, Jaltában ülészeve arra a megállapításra jutott, hogy nincs is szükség radikális változásokra a földkérdésben. Ez természetesen nem elégíthette ki a kormányzót, aki azért Szimferopolba hozatta át a bizottságot, kibővítette azt a zemsztvók és a parasztek képviselőivel, és megparancsolta, hogy újból gondolják át a kérdést. A földbirtokosi többség véleménye azonban megint győzött, és a földreform második variánsa is túlzottan egyoldalúnak és konzervatívnak bizonyult. Esélye sem volt, hogy megnyerje a parasztság támogatását. Vrangel újból visszadobta a tervezetet. Glinka és társai végül kidolgozták azt az újabb reformtervezetet, amellyel azonban a bizottság többsége nem értett egyet. Vrangel viszont éppen ezt a radikális módon módosított harmadik tervezetet hagyta jóvá, amelyet a kormányban Glinkán és a hadsereg érdekeit szem előtt tartó két tábornokon (Satyilov és Nyikolszkij) kívül senki nem támogatott.³² Krivosein nem vett részt a szavazáson, mert csak két nappal később érkezett meg külföldről, de egyetértett Vrangell lépésével annak ellenére, hogy a tervezetet nem tekintette tökéletesnek. Felfogta viszont, hogy tovább már nem lehet várni, és huszárvágással kell megoldani a kérdést.³³

Krivosein volt az, aki javasolta, hogy az intézkedés parancs formáját viselje, és így kerüljön kihirdetésre, ami 1920. május 25-én (azaz június 7-én) meg is történt. Elkezdődhetett a legradikálisabb fehérgárdista reformvállalkozás. Itt meg kell említeni, hogy Vrangel összes fontos társadalmi jelentőségű (földreform, önkormányzati reform stb.) intézkedését parancs formájában hozta meg, ezzel is hangsúlyozva uralma katonai diktatúra jellegét, illetve a meghozott jogszabályok rendkívüliségét. Az általános célkitűzéseket és indoklást tartalmazó parancsot természetesen mindig követte a konkrét rendelet. A földreformot például a nagyobb nyomaték kedvéért a cári időkben megmaradt egyetlen közjogi szerv, a Don-vidéken visszaállított *Kormányzó Szenátus* (oroszul: *Pravityelsztvujucsij Szenat*) is kihirdette rendelet formájában. A rendeletben a szenátorok külön kihangsúlyozták, hogy a földet a parasztek nem ingyen kapják, hanem ellentételezés mellett, ami szerintük megfelel az orosz nép jogi tudatának.³⁴ Ezt az elemet Vrangel is kiemelte emlékirataiban,³⁵ mintha bizonyítani akarta volna konzervatív elkötelezettségét, amelyhez a földreform során ragaszkodott. Kijelentette például, hogy egyáltalán nem állt szándékában mindenkit földhöz juttatni. Célja csupán a lojális gazdálkodó paraszti réteg megszilárdítása volt. A jövőben nem zárkózott el teljesen a nagybirtoktól. Fontos megemlíteni még azt, hogy a földreform nem volt oroszországi jellegű, hanem a vrangelista csapatok által elfoglalt területekre vonatkozott, bár valószínű volt, hogy máshol is ezt a megoldást fogják alkalmazni a fehérek, ha győzni akarnak.

Vrangel parancsa szerint minél több földet kellett a parasztság között szétosztani. A juttatandó földeket nem ingyen, hanem megváltás mellett kellett felosztani a parasztek között. A föld ellenértéke az egy gyeszjatyinára eső utolsó tíz év átlagtermé-

sének az ötszöröse volt, amelyet 25 évre szétosztva kellett pénzben vagy gabonában megváltani. A befolyt gabona az állami tartalékalapba, raktárakba ment. A földtulajdon maximális és minimális mértékének a megállapítását a választott parasztokból álló helyi földtanácsokra bízta. Vrangel tulajdonképpen az egész reform végrehajtását ezekre a földtanácsokra bízta, természetesen állami felügyelet mellett. Az ilyen formájú öntevékenységet hiba lett volna kikapcsolni a reformból, hiszen így sok kritikát és politikai támadást lehetett elkerülni. Egyébként a fehér mozgalom számára némileg idegen *földtanács* (oroszul: *zemelnij szovjet*) elnevezés használatát, ezt a falun már megszokottá vált kifejezést éppen Krivosein javasolta Vrangelnek.³⁶

Voltak természetesen olyan földbirtokok és telepek, amelyek nem kerültek szétosztásra. Ezek közé tartoztak például a tanintézetek mintagazdaságai, a kísérleti telepek, a magas kultúrájú szőlők és kertek, a Parasztbank közreműködésével szerzett földek, a tanyák kijelölésekor juttatott földek vagy a korábbi osztásföldek, azaz azok a földek, amelyek az 1861. évi reform után kerültek a parasztság birtokába.³⁷ Egyes földrészeket kivonták a felosztás alól, mert azokból a katonáknak akartak telkeket juttatni.³⁸ A régi tulajdonosokat Vrangel teljesen kiiktatta a folyamatból. Kárpótlásukat az állam vállalta magára, az ehhez szükséges pénzeszközöket végső soron az adózó parasztságtól kellett megszerezni. Azokat az ingóságokat és ingatlanokat, amelyek nem estek a szétosztás alá, visszaadták a régi tulajdonosoknak. A szociális béke fenntartása és a restauráció látszatának elkerülése érdekében a kormányzat a korábbi földbirtokosoknak megtiltotta, hogy visszatérjenek saját birtokaikra és bármilyen közigazgatási tisztséget vállaljanak ott, ahol birtokaik vannak vagy voltak.³⁹

A földreform végrehajtását rögtön a kihirdetés után elkezdték. A kihirdetés egybeesett a rendbe szedett *Orosz Hadsereg* (a régi Önkéntes Hadsereg új neve) észak-tavriai támadásával. Vrangel kormányzónak ugyanis az volt a véleménye, hogy a támadás során „a hadseregnek szuronyain kell hozni a földet”.⁴⁰ A reformnak üzenetértékűnek kellett lennie a bolsevikok alatt élő parasztság számára. Megválasztották az első voloszty szintű földtanácsokat, amelyek már augusztusban elkezdték a földosztást. A reform mérsékelten volt sikeres. Volt benne ugyan fantázia, csakhogy nagyon elkésett, sok paraszt már nem bízott a fehér uralom fennmaradásában, és ezért nem küldte szívesen háborúba a fiait. A polgárháborús körülmények miatt az ellátási viszonyokon sem javított sokat, pedig az nagyon fontos volt a Krím félsziget túlélése szempontjából.⁴¹

A reform néhány egyéb vonatkozásáról maga Vrangel számolt be visszaemlékezéseiben. Eszerint a földtanácsokba főleg tekintélyesebb gazdákat választottak, köztük a falusi értelmiséget is (agronómusok, békebírák, tanítók stb.). A földtanácsok által megállapított parcellák maximális nagysága a legtöbb helyen 30 és 70 gyeszjatyina között ingadozott, de voltak helyek, ahol 100 gyeszjatyinában egyeztek meg, máshol viszont, ahol a gyümölcsösök voltak túlsúlyban, csak 10 gyeszjatyinában. A régi tulajdonosok kezén megtartható földbirtok nagyságának tekintetében szintén nem volt egységes a gyakorlat. Egyes helyeken ahhoz ragaszkodtak a parasztok, hogy a korábbi földesúrnak is csak annyi földje maradjon, amennyi a volosztyban megállapított birtokmaximum, máshol 150 vagy még ennél is több gyeszjatyinát engedélyeztek nekik.⁴²

Az önkormányzatok reformja

Vrangel tábornok belpolitikájának másik fontos intézkedése az önkormányzati reform volt, amely egyébként szorosan kötődött a földreformhoz, hiszen tulajdonképpen azt fejlesztette tovább. A voloszty szintű zemsztvo létrehozása már régóta napirenden volt Oroszországban. Az ötlet eredetileg Sztolipintól származott, aki a voloszty-zemsztvo segítségével szeretne volna megszüntetni az elavult, a parasztság jogi különállását tartósító régi falusi önkormányzatot. Halála után azonban a terv elveszett a bürokrácia és a parlamenti politika útvesztőiben. A gondolathoz legközelebb az Ideiglenes Kormány tért vissza, amely 1917 májusában létrehozta a voloszty-zemsztvókat. A bolsevikok hatalomra kerülése után azonban a zemsztvókat a helyi szovjetek váltották fel. Gyenyikin pedig a maga részéről nem sietett visszaállítani a voloszty-zemsztvókat, mert félt, hogy a választások fölöslegesen felizgatják a falvakat.⁴³

A voloszty-zemsztvók gondolata Vrangel idején került újból komolyan napirendre. A tervezetet a már említett Glinka szenátor dolgozta ki. Az induló támadás miatt azonban Vrangel jobban sietett a földreform részletes szabályainak a kidolgozásával, mint a zemsztvo-reformmal, amely emiatt késett. Az önkormányzatokra háruló feladatokat azért egy időre a földosztás lebonyolítása céljából létrehozott voloszty és járási szintű földtanácsokra bízta, amelyeket először külön választották, később pedig már a megfelelő szintű zemsztvo-gyűléseknek kellett volna megválasztani ezeket a szerveket. Egyébként a szavazásra jogosultak köre és a választás módja is hasonlóságot mutatott, de a létrehozott szervek mégis mások voltak. A voloszty szintű földtanácsok a voloszty-gyűléseken választott 5–10 tagból álltak. A választott tagokon kívüli személyeket csak mint szavazati joggal nem rendelkező szakembereket vonták be a tanács munkájába. A járási földtanácsok viszont fele-fele arányban álltak választott és hivatalból ott helyet foglaló tagokból. Az utóbbiak a járási földügyi közvetítő, a járási zemsztvo-elöljáróság elnöke, a békebíró és a pénzügyi hatóság képviselője voltak. Rajtuk kívül még legkevesebb négy tagot kellett megválasztani a volosztyok nevében. E szervek végleges jelleggel döntöttek el a földreformmal kapcsolatos ügyeket. Az államhatalom bizonyos esetekben ugyan fenntartotta magának a beavatkozási jogot, de az nem volt túl széles körű.⁴⁴

Vrangel a voloszty szintű zemsztvo-reformról parancs formájában értesítette a lakosságot. A parancsban a báró tulajdonképpen megindokolta a reformot: *„A földnek az azt megművelő gazdák kezébe való átadása és a nagybirtokok kisbirtokokra történő szétaprózódása előrevetítik a zemsztvo-önkormányzatiság korábbi formájának megváltoztatását is. A megsemmisített zemsztvo-élet visszaállításának nehéz és felelősségteljes munkájába be kell vonni a kis földtulajdonosok új és népes osztályát... Akié a föld, azé a vidéki önkormányzati ügyek intézésének a joga is... Csak ezen az alapon felépített vidéki önkormányzatot tekintem jelen időben az államiság további építése szilárd bázisának...”*⁴⁵

Azokat az elveket, amelyek a reform kidolgozóit vezérelték, a báró bevallása szerint leginkább Krivosein ragadta meg a *Velikaja Rosszija* című újságnak adott interjújában. Ebben a kormányfő kifejtette, hogy a kormányzat a jövőben az éppen létrehozott, szilárd, önálló gazdálkodó kistulajdonosi rétegre kíván támaszkodni, amely részére decentralizálni akarja a közügyek egy részét. A változásokat pedig az teszi szükségessé, hogy a forradalom alaposan felbolygatta a régi normákat. Az új hatalom nemcsak földet, hanem helyi adminisztratív hatalmat is adni óhajt az új tulajdonosok kezé-

be. Egyelőre az újnak számító voloszty-zemsztvóra kívánják rábízni a korábbi járási zemsztvók feladatait, az új járási zemsztvókra pedig a korábbi kormányzósági zemsztvo feladatait és hatásköreit. Krivosein jelezte, hogy tovább is hajlandó elmenni a decentralizálás útján, minden azonban attól függ, hogy az új szervek mennyire lesznek képesek megbirkózni a rájuk bízott feladatokkal, milyen lesz a helyi iskola, kórház, bíróság, illetve mennyire igazolják majd hasznosságukat az államiság és a nemzeti kultúra szempontjából.⁴⁶ Ami a kormányzósági zemsztvo jövőjét illeti, arról Vrangel úgy nyilatkozott, hogy ezt a kérdést nyitva hagyja és csak később kívánja eldönteni.⁴⁷

Milyenek is voltak ezek a voloszty és járási zemsztvók? Kik választották őket és milyen hatásköreik voltak? A voloszty-zemsztvo két szervből állt – a *voloszty-zemsztvo-gyűlésből* (oroszul: *volosztnoje zemszkoje szobranyije*) és a végrehajtó szervként működő *voloszty-zemsztvo-elöljáróságból* (oroszul: *volosztnaja zemszkaja uprava*). A zemsztvo-gyűlés tagjait egy évre választották a falusi választói gyűlések, amelyeken a legalább 25 éves korhatárt elért alábbi személyek vehettek részt: a földdel rendelkező és önálló gazdaságot vezető háztulajdonosok, továbbá bármilyen rendű földtulajdonosok, akik saját elhatározásból feliratkoztak a legközelebbi falu választói jegyzékébe (de birtokonként csak egy-egy személy, a birtok nagyságától függetlenül), továbbá a bérlők, akik legalább három éve ott élnek a volosztyban, amennyiben önálló gazdaságot vagy ipari-kereskedelmi, illetve gyári-nagyüzemi vállalkozást folytatnak, a pravoszláv templomok előljárói, illetve bármilyen felekezethez tartozó egyházközségek képviselői, amennyiben a voloszty határain belül földtulajdonnal rendelkeznek. Végül szavazhattak még a kincstári és társadalmi intézmények, a kereskedelmi és ipari társaságok képviselői, viszont társaságonként és intézményenként csupán egy-egy szavazat erejéig és csak abban az esetben, ha a volosztyban ingatlan tulajdonnal rendelkeztek. A választójogból a nők sem voltak kizárva, ha megfeleltek a fenti feltételeknek, és ők voltak a családfők. Minden választópolgárnak csak egy szavazati joga volt, amelynek gyakorlását nem ruházhatta át másra, azaz helyette, megbízásából más nem szavazhatott. A kivételt ezalól a rendelet csak egy esetben engedélyezett: amennyiben a szavazásra jogosult a fronton tartózkodott. Ilyenkor a család másik, szintén legalább 25 éves tagja helyettesíthette őt a választásokon.

A volosztyokban megválasztható képviselők számát egy külön határozatban állapították meg, s ezt a járás előljárója állította össze, és a kormányzó hagyta jóvá. A feltétel az volt, hogy minden, legalább 200 választóval rendelkező falugyűlésre jusson egy képviselő, összlétszámuk azonban egy volosztyban ne legyen húsznál kevesebb és negyvennél több. A járási zemsztvo-gyűlések képviselőit nem közvetlenül a választópolgárok, hanem a voloszty-zemsztvo-gyűlések választották – azokban a járásokban, ahol a volosztyok száma nem haladta meg a tizenötöt, két képviselőt gyűlésenként, ennél nagyobb járásokban pedig csak egy képviselőt. Néhány képviselőt küldtek a gyűlésbe a járás részét alkotó városok dumái is, külön meghatározott létszámban. Ezenkívül hivatalból a járási zemsztvo-gyűlés tagjainak számítottak még a járási zemsztvo-elöljáróság tagjai és az összes voloszty-zemsztvo-elöljáróság egy-egy képviselője is. A járás részét alkotó városok polgármesterei is ott ültek, ugyanúgy, mint a pravoszláv egyház egy képviselője is. A pravoszláv egyházon kívül egy hely járt még annak a nem pravoszláv felekezetnek, amely dominált a járásban. Egy képviselői helyet tartottak fenn a földművelésügyi tárca járási képviselőjének, amennyiben ez a tárca a járásban rendelkezett ingatlantulajdonnal.⁴⁸

A fenti rendelkezésekből látszik, hogy választójoggal csak azok a személyek rendelkeztek, akik valamilyen kapcsolatban álltak a földdel. A vrangelista önkormány-

zati választójog tehát nem tekinthető általánosnak, hiszen a nincstelen falusi népesség ki volt belőle rekesztve. Közvetlen – és ez esetben egyenlő és titkos – választás csak az önkormányzat legalacsonyabb fokán létezett, mert a járási képviselő-testületeket már közvetve választották. A rendszer ezzel egyértelműen nyilvánvalóvá tette, melyik csoportra akar támaszkodni: a vagyonos gazdálkodó parasztságra. Vlagyimir Obolenszkij herceg, a szimferopoli zemsztvo-elöljáróság elnöke, aki a rendszer demokratikus kritikusai közé tartozott, azt is gyanította, hogy a reformmal a kormányzat nemcsak a gazdagparaszti tulajdonosi réteget akarta előnyben részesíteni, hanem a mindig gyanakvással kezelt, demokratikus érzelmű értelmiséget ki akarta iktatni a választásra jogosultak köréből.⁴⁹ A reform következtében várható volt, hogy megszűnnek a korábbi „értelmiségi” jellegű zemsztvók, és helyükre a politikailag képzetlenebb, és ezért remélhetőleg befolyásolhatóbb paraszti önkormányzatok kerülnek. E megoldás mögött nehéz nem észrevenni azokat a paternalisztikus meggondolásokat, amelyek 1905 táján az akkori választójogi törvények konzervatív megalkotóit vezérelték. Ők ugyanis szintén a politikailag „elmaradott” parasztságban vélték felfedezni a cári hatalom és a tradicionális társadalmi rend új bázisát.

Természetesen az újszerű voloszty és járási szintű zemsztvók sem lennének teljesen önállóak, hanem komoly hatósági felügyelet alatt működnének. Az utóbbit azzal akarták hatékonyabbá tenni, hogy a voloszty-zemsztvo végrehajtó elöljáróságának, azaz az ún. upravának az elnöke egyben az adminisztratív feladatok ellátásával megbízott *voloszty-elöljáró* (oroszul: *nacsalnyik volosztyi*) lett volna, aki ebben a minőségében a központi hatalom által kinevezett *járási főnök* (oroszul: *nacsalnyik ujezda*) alá tartozna. Ugyanakkor az elöljáróságok elnökei hivatalból tagjai voltak a járási zemsztvo-gyűléseknek.⁵⁰ Ezáltal tehát a hatalom befolyásolási lehetőséghez jutott az önkormányzatok életében.

Mindkét szintű zemsztvo jogalanyisággal rendelkezett, azaz az általános polgárjogi szabályok alapján tulajdont szerezhetett, illetve eladhatott, kölcsönöket vehetett föl, szerződéseket köthetett. Joguk volt saját helyi adók kivetéséhez is. Ami a feladat- és hatásköri megoszlást illeti a voloszty és a járási szintű zemsztvók között, a következő volt a helyzet: a voloszty-zemsztvók feladata lett a helyi adók megállapítása és kiróvása a lakosság között, továbbá az adóbeszedés ellenőrzése, az 1920. évi földreformból fakadó természetbeni és pénzbeli kötelezettségek teljesítése feletti felügyelet, a hadsereg és a lakosság ellátásának elősegítése, a földhasználati kérdéseknek a földtanácsok általi megoldása és az államőrség (azaz rendőrség) fenntartása. Ezzel szemben a járási zemsztvók feladata lett a helyi jellegű kötelezettségek voloszty-zemsztvók általi teljesítésének a felügyelete, a helyi tulajdonban lévő épületek és egyéb berendezések elosztása a volosztyok között, annak az aránynak a meghatározása, amely arányban az egyes volosztyok kötelesek hozzájárulni a járási zemsztvo-intézmények és vállalatok fenntartásához, továbbá az összállami adóterhek, illetve az állami szubvenciók elosztása a volosztyok között, a voloszty-zemsztvók tájékoztatása az egész járást érintő ügyekben, illetve még néhány kevésbé fontos feladat. Mindebből kitűnik, hogy a járási zemsztvo alapvetően egy koordináló és elosztó-disztributív szint lett az elsődleges szintnek számító volosztyok fölött.

A rendeletek szerint mindkét típusú zemsztvo önállóan látja el a feladatait és gyakorolja kompetenciáit, csupán néhány kiemelt ügyben volt szükség a kormányzói szinten működő felsőbb államhatalmi szervek jóváhagyására. Kiemelt ügynek számított például az ingatlanok elidegenítése vagy elzalogosítása, a zemsztvo által felvett kölcsönök és garanciavállalások engedélyezése, végül pedig a közhasznú

zemsztvo-vállalatok létrehozásának és üzemeltetésének szerződésben történő átengedése magánszemélyeknek és vállalkozóknak.

Az összes többi zemsztvo-határozatot a felügyeletet gyakorló állami szervek csak felfüggeszthették, de nem semmisíthették meg. Ilyen felügyeleti szervnek számított a volosztzy viszonylatában a járási főnök, a járási zemsztvók tekintetében pedig a kormányzó. A meghozott határozatot két esetben függeszthették fel: ha a határozat nem volt összhangban a jogszabályokkal, illetve ha hatásköri összeütközés merült fel, ezenkívül pedig ha a határozat nem felelt meg az „*államiság visszaállításaért*” folytatott (azaz a bolsevikellenes) küzdelem általános követelményeinek. A másik feltétel tulajdonképpen majdnem korlátlan beavatkozási jogot biztosított az államhatalmi szerveknek a helyi önkormányzatok ügyeibe. A határozat felfüggesztése esetében a végleges döntést az első esetben a békebírák gyűlésének az elnöke (a volosztzy-zemsztvók esetében) vagy a közigazgatási bíróság (a járási zemsztvo esetében) hozhatta meg. A második esetben a végső döntés az ügy jellegétől függően a járási zemsztvo-elöljáróság kibővített ülésére vagy a helyi gazdasági tanácsokra tartozott. Amennyiben a kormányzó nem értett egyet az említett gazdasági tanács határozatával, a végső döntés a legfelsőbb központi kormányzati hatalomra tartozott.

1920-ban felmerült egyébként a kormányzósági zemsztvo létrehozásának a gondolata is, azonban Vrangel ennek a megoldását a jövőre hagyta. Meg kell említeni, hogy a járási zemsztvókról szóló rendelet csak néhány hónappal a volosztzy-zemsztvók helyzetét szabályozó jogszabály után jelent meg. A rendeletet bevezető parancs ugyanakkor a járási zemsztvo-gyűlésekre bízta, hogy tisztázzák, melyek azok a feladatok, amelyek meghaladják a járási szint lehetőségeit és a kormányzósági szintre tartoznak. Az ilyen jellegű ügyekben lehetővé tették a járási önkormányzatok számára, hogy egymással szövetekezzenek és a járások szövetségeit hozzák létre, amely szövetségek egész kormányzóságok területét is magukba foglalhatják. Az idő rövidsége miatt erre nem kerülhetett sor, hiszen másfél hónap múlva a krími fehérek végleges vereséget szenvedtek.

Vrangel és a monarchia kérdése

Vrangel tábornok soha nem csinált különösebb titkot abból, hogy monarchista. Posztjára is tulajdonképpen mint a közismerten monarchista érzelmű jobboldali erők jelöltje került. Természetesen, amikor Dél-Oroszország kormányzója lett, óvatosnak kellett lennie ebben a kérdésben, és elődjei példáját követve inkább hallgatni kellett a monarchiáról. Miután azonban Gyenyikintől eltérően a monarchista jobboldal a bárót mégiscsak saját emberének tekintette, Vrangelnek könnyebben bocsátották meg „közjogi határozatlanságát”.

Más volt a helyzet a külföldi szövetségesekkel, mert előttük már jobban kellett taktikázni. Amerikai diplomáciai képviselők érdeklődésére például azt válaszolta, hogy Oroszország jövőbeli állam- és kormányformájáról az orosz népnek lehetősége lesz véleményt nyilvánítania a polgárháború után, mégpedig az általános választójog alapján megválasztott nemzetgyűlésben (oroszul: *Nacionalnoje Szobranijje*). Saját nevében kijelentette, hogy nem szándékozik társadalmi támogatottság nélküli állam- és kormányformát ráerőltetni az országra.

A politikai programját tartalmazó, „*Felhívás az orosz néphez*” című deklarációjában pedig azt jelentette ki, hogy a fehérek „*a hitért, a szenségekért és a testvérháború megszüntetéséért*”, a „*kommunista rabló uralom alóli felszabadításért*” harcol-

nak, illetve azért, hogy a „*paraszt a tulajdonába kapott földdel újból földműveléssel foglalkozhasson*”. Utolsó célkitűzésként viszont az szerepelt a nyilatkozatban, hogy „*az orosz nép egyedül válasszon magának Gazdát*”. A többi fehérgárdista proklamációhoz képest csak a parasztság kiemelése és a „*Gazda*” (oroszul: „*Hozjain*”) kifejezés az újdonság, mivel az utóbbi alapos kétségekre adott okot, mert sokan a cárt értették alatta. Nikolaus Katzer viszont a kifejezés mögött már a monarchikus uralkodó nélküli, egyszemélyes diktatúrát sejtette.⁵¹ Vrangel későbbi írásából azonban nem nagyon rekonstruálható, pontosan mit értett e többértelmű kifejezés alatt.

Tény, hogy Vrangel pragmatikus politikus volt, és egyáltalán nem biztos, hogy a polgárháború után visszaállította volna a monarchiát. Ami a báró jövőképét illeti, érdemes két kisebb megjegyzést idézni emlékirataiból: „*Amíg Oroszországban nem alakul ki az igazi államhatalom, mindegy, hogy milyen, csak az emberi szellem évszázados keresése során kipróbált törvényességen, a személyes szabadságon és a tulajdonjog biztosításán, illetve a nemzetközi körülmények tiszteletben tartásán alapuljon, addig Európában nem lesz se béke, se gazdasági fellendülés.*”⁵² E kijelentés ugyan meglehetősen stilizált és sok évvel a polgárháború után keletkezett, mégis kiderül, hogy az erős hatalom és a magántulajdon milyen fontos szerepet játszott gondolkodásában.

A másik megjegyzés szintén emigráns korából származik. Konkrétan akkor keletkezett, amikor Vrangel a Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg személyét előtérbe helyező monarchisták nyomása alá került. Vrangel ugyanis az emigrációban is megpróbálta életben tartani a fehérgárdista ideológia egyik alappilléreit, miszerint „*a hadsereg a politikán kívüli áll*”, és a fehér csapatok „*nem a monarchiáért vagy a köztársaságért, hanem a Szent Oroszországért harcolnak*”. Személyes véleménye viszont a következő volt: „*Oroszország egész múltja amellet szól, hogy az ország előbb vagy utóbb visszatér a monarchista berendezkedéshez, ne adja lsten azonban, hogy ezt a rendszert a szuronyok erejével vagy a fehérterror révén kényszerítsék rá a lakosságra...*”⁵³ Miként később írta: „*A cárnak akkor kell megjelennie a porondon, amikor már végeztek a bolsevikokkal... amikor véget ér az a véres küzdelem, amely még a fehérek előtt áll. A cárnak ugyanis fehér lovon kell bevonulnia Moszkvába, és nem szabad, hogy bepiszkítsa őt a polgárháború vére, hiszen neki a megbékélés és a kegyelem szimbólumának kell lennie.*”⁵⁴

Vrangel tehát érzelmileg egyáltalán nem idegenkedett a monarchista jelszavaktól, viszont reálpolitikusként úgy érezte, hogy e jelszavak hangoztatása fölöslegesen megnehezíti a fehér mozgalom egyben tartásának az ügyét, és újabb belső konfliktusokat szül. Nem is annyira a fehérgárdista hadsereg véleménye miatt aggódott, mert tudta, hogy annak majdnem 90%-a monarchistákból állt,⁵⁵ hanem sokkal inkább az orosz emigráció különböző politikusainak a hozzáállása aggasztotta, hiszen köztük nemcsak a monarchia kérdésében nem alakult ki konszenzus, hanem a trónörökös személyében sem.

*

Vrangel krími rendszere bizonyos szempontból rövid, de jellemző befejezése volt a fehér mozgalomnak, illetve szellemi útkereséseinek. „*Államszervezési kísérlete*” pedig jó példája annak a fejlődésnek, amelyen keresztülmentek a fehér tábor konzervatív vezetői. 1920-ra számukra is nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság politikai és szociális megnyerése nélkül nem számíthatnak semmi jóra. A krími orosz konzervatívok a régi rendszer megmentése érdekében tettek még egy utolsó kísérletet. Ezek a próbálkozások sok tekintetben hasonlítottak a sztolipini reformsorozatra.⁵⁶ A sztolipini idők-

kel való személyes kontinuitást Krivosein testesítette meg. A vrangelista önkormányzati reformok mögött ugyanakkor nem lehet nem észrevenni azokat a meggondolásokat sem, amelyek az orosz ultrakonzervatív monarchistákat vezérelték 1905-ben, amikor az ún. Buligini-bizottságban vitatkoztak a bevezetendő választójogról. A híres Konsztantyin Pobedonoszcev ihlette ultrakonzervatívok akkor azt szorgalmazták, hogy a szerintük archaikus, tradicionalista és cárhű parasztság minél szélesebb rétegei választójoghoz jussanak. Abban reménykedtek, hogy a cárizmus ezáltal komoly és könnyen befolyásolható szavazóbázishoz jut. Az 1905–1907-es első orosz forradalom viszont csalódást okozott nekik. A parasztság konzervativizmusába vetett hitük ennek ellenére megmaradt, és Vrangel munkatársait is befolyásolta. Ők már mégiscsak tanulak a történelemből, és felismerték azt, hogy a magántulajdon szentségén alapuló konzervatív berendezkedés igazi bázisa csak a jómódú parasztság lehet, a szegények ugyanis ösztönösen mindig az újraelosztás hívei lesznek. Ezért visszatértek a már említett sztolipini megoldásokhoz. A Vrangel–Krivosein–Struve csoport politikája tehát leginkább ahhoz a konzervatív orosz reformizmushoz állt közel, amely korlátozott szociális reformok árán meg akarta őrizni a tekintélyelvű és hierarchikus orosz államiságot.

Bonyolult feladat megvonni Vrangel krími uralmának a mérlegét. A báró nagy érdeme – természetesen csak a fehérgárdisták szemszögéből – az, hogy sikerült lelket önteni a vereségek súlya alatt összeroppant fehérekbe, illetve előkészíteni az evakuálást, amely sok ember életét mentette meg. A több mint 130 ezer fő szervezett evakuálása semmiképpen sem volt kis teljesítmény. Vrangel elődjénél sokkal energikusabban és koncepciózusabban próbált hozzányúlni az életbevágó szociális és politikai kérdésekhez. Ebben határtalan pragmatizmusa és fejlett politikai érzéke is segítette. Az általa irányított területen egy időre valóban nagyobb rendet tudott teremteni, mint összes elődje együttesen, de az ő uralma sem volt mentes atrocitásoktól, megtorlásoktól, korrupciótól és egyéb túlkapásoktól.

Vrangel igyekezetét és ügyességét elismerte a vele szemben kritikus Miljukov is, aki azonban szkeptikus volt a „baloldali politika jobboldali kezek által” jelszóval leírható programmal szemben. A neves történész a következőket írta Vrangelről és politikájáról: *„Vrangel a feladatok teljesítéséhez előre meghatározott elképzelések nélkül látott hozzá. Szilárdan elhatározta viszont, hogy nem ismétli meg azokat a hibákat, amelyek Gyenyikin bukásához vezettek. Ezek a hibák nyilvánvalóak voltak számára. Ez a kormány hozzáállása az agrárkérdéshez, a kapcsolat a birodalom periferiáján létrejött államalakulatokkal, illetve a lakosság és a hadsereg közötti viszony volt. Íme ez a három kérdés, amelyet másként kellett megoldani, mint ahogyan azt Gyenyikin tette. De a helyes megoldások akkor csupán baloldali megoldások lettek volna, Vrangel pedig, ahogy láttuk, a jobboldaliak jelöltje volt. Katonai határozottsággal viszont nem hátrált meg a nehézségek előtt, bárkivel és bármilyen eszközökkel sikert elérni, ez volt a kiindulópontja... A baloldali megoldásokat Vrangel azonban csak eszközként és nem célként fogta fel. És nagyon hamar ebből a kettősségből kibújt a korábbi jobboldali pszichológia. A »baloldali« politika »jobboldali« kezekbe kerülve már nem volt többé baloldali.”*⁵⁷

Vrangel a fenti szkeptikus vélemény ellenére mégiscsak keresztülvitte a viszonylag radikális földreformot, és részben megfegyelmezte csapatait. Miljukov egyébként éppen az utóbbit, azaz a hadsereg nagyobb fegyelmét tekintette a vrangeli kísérlet legfőbb sajátosságának. A végeredményen viszont mindez már nem tudott sokat változtatni. A földreformnak talán lehetett volna sikere, ha hosszabb ideig ma-

radt volna fenn a fehér front, és ha a lakosság jobban bízott volna a vrangeli kormányzat tartósságában. A paraszti tömegek azonban jó politikai és gyakorlati érzékkel megéreztek, hogy a dél-oroszországi fehér ellenállás napjai meg vannak számlálva. A lakosság többsége már csak arra várt, hogy vége legyen a hosszú és véres öldöklésnek, amelyből mindenképpen ki akart maradni.

Jegyzetek

- ¹ *Ignatyev, N.*: Pjatygyeszjat let v sztroju. Moszkva, 1986. 82–83.
- ² *Cvetkov, V.* Zs.: Pjotr Nyikolajevics Vrangel. In: Voproszi isztoriji. 1997. 7. sz. 55–56.
- ³ *Vrangel, P. N.*: Voszpominanyija genyerala barona Vrangelja. Frankfurt a. M. 1969. 27.
- ⁴ *Vrangel, P. N.*: Zapiszki. I–II. Moszkva, 1995. I. kötet. 21.
- ⁵ *Cvetkov*: i. m. 56.
- ⁶ *Vrangel*: Voszpominanyija. 60.
- ⁷ *Cvetkov*: i. m. 58.
- ⁸ Uo. 59.
- ⁹ *Vrangel*: Zapiszki. I. kötet. 384.
- ¹⁰ Ezekről a vitákról lásd részletesebben *Kersznovszkij, A. A.*: Filozofija vojni. Belgrád, 1939.
- ¹¹ *Vrangel*: Voszpominanyija 60. vagy Zapiszki. I. kötet 141.
- ¹² *Vrangel*: Zapiszki. I. kötet 331–336.
- ¹³ Novorosszijszk elhagyása során ugyanis a fehérek nagyon sok sebesültet, családtagot vagy a többiek visszavonulását biztosító bajtársat a parton hagytak. Ez számukra a vörösök bevonulása után a halállal volt egyenlő.
- ¹⁴ *Usakov, A. I.–Fegyuk, V. P.*: Belij Jug. Moszkva, 1997. 41.
- ¹⁵ *Szlascsov-Krimszkij, A. J.*: Belij Krim. 1920 g. Memuari i dokumenti. Moszkva, 1990. 145.
- ¹⁶ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 50.
- ¹⁷ *Obolenszkij, V. A.*: Krim pri Vrangele. In: Revoljucija i grazdsanzkaja vojna v opiszanyijah belogvargejcev. Gyenyikin, Jugenyics, Vrangel. Moszkva, 1991.
- ¹⁸ *Vrangel*: Zapiszki. II. kötet 57.
- ¹⁹ *Sulgin, V. V.*: Dnyi. 1920. Moszkva, 1989. 463.
- ²⁰ Uo. 466.
- ²¹ *Miljukov, P. N.*: Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkaj revoljuciji. II. kötet Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje. Párizs, 1927. 214–216.
- ²² *Lukomszkij, A. Sz.*: Voszpominanyija. ARR. VI. kötet. 145.
- ²³ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 59.
- ²⁴ *Cvetkov*: i. m. 66.
- ²⁵ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 60–61.
- ²⁶ Uo. 61.
- ²⁷ *Vrangel*: Zapiszki. II. kötet 39. és 57.
- ²⁸ *Valentyinov, A. A.*: Krimszkaja epopeja. ARR. V. kötet 27.
- ²⁹ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 68.
- ³⁰ Lásd Konsztantyin Szokolov nézeteit erről vagy Nyikolaj Ivanov és Bulak-Balachovics pszkovi „kísérleteit”.
- ³¹ Agrarnaja polityika Vrangelja. In: Krasznij arhiv. 1928. 1. sz. 66.
- ³² *Usakov–Fegyuk*: i. m. 64–65.
- ³³ *Vrangel*: Voszpominanyija. 102.
- ³⁴ Uo. 103.
- ³⁵ Uo. 106–107., 109.
- ³⁶ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 65.
- ³⁷ *Piontkovszkij, Sz.*: Grazdsanzkaja vojna v Rossziji (1918–1921). Moszkva, 1925. 633.
- ³⁸ *Vrangel*: Voszpominanyija. 243–246.
- ³⁹ *Cvetkov*: i. m. 69.
- ⁴⁰ Uo. 69–70.
- ⁴¹ Uo. 70.
- ⁴² *Vrangel*: Voszpominanyija. 129–130.
- ⁴³ *Usakov–Fegyuk*: i. m. 67.
- ⁴⁴ *Vrangel*: Voszpominanyija. 118–119.
- ⁴⁵ Uo. 119–120.

⁴⁶ Uo. 121–122.

⁴⁷ Uo. 127–128.

⁴⁸ Uo. 122–125.

⁴⁹ *Obolenszkij, V.*: Krim pri Vrangelje. In: Revolucija i grazdsanskaja vojna v opisanyijah belogvargejcev. Gyenyikin, Jugyenyics, Vrangel. Moszkva, 1991. 387.

⁵⁰ Uo. 388–390.

⁵¹ *Katzer, N.*: Die weisse Bewegung in Russland. Köln–Weimar–Wien, 1999. 396.

⁵² *Vrangel*: Voszpominanyija. 89.

⁵³ *Bortnyevszkij, V. G.*: Zagadka szmertyi genyerala Vrangelja. Szentpétervár, 1996. 15–16. A szerző itt a stanfordi székhelyű Hoover Institutban található levéltári forrásokra hivatkozik, nevezetesen Vrangel Kartasevhez írt egyik levelére.

⁵⁴ *Davac, V.*: Borba za armiju. Belgrád, é. n. 160.

⁵⁵ *Bortnyevszkij*: i. m. 20.

⁵⁶ Pjotr Sztolipin belügyminiszter, majd később miniszterelnök a magántulajdonnal rendelkező parasztság létrehozását tűzte ki célul. Ennek érdekében megpróbálta megszüntetni az obscsinát, illetve az áttelepítési politikával csökkenteni az agrárvidékek túlnépesedéséből fakadó problémákat. A miniszterelnök erős kézzel próbálta vezetni az országot, a reformokat csak a forradalmi mozgalmak leverése után volt hajlandó elkezdeni. Sztolipin híve volt a cenzusos választójogon alapuló korlátozott parlamentarizmusnak, amelyben a hatalom ad hoc szövetségeket próbál találni, de úgy, hogy az egyik irányba se kötelezze el magát túlzottan.

⁵⁷ *Miljukov, P. N.*: Rosszija na perelome. Bolsevisztszkij period russzkoj revoluciji. II. kötet. Antyibolsevisztszkoje dvizsenyje. Párizs, 1927. 222.

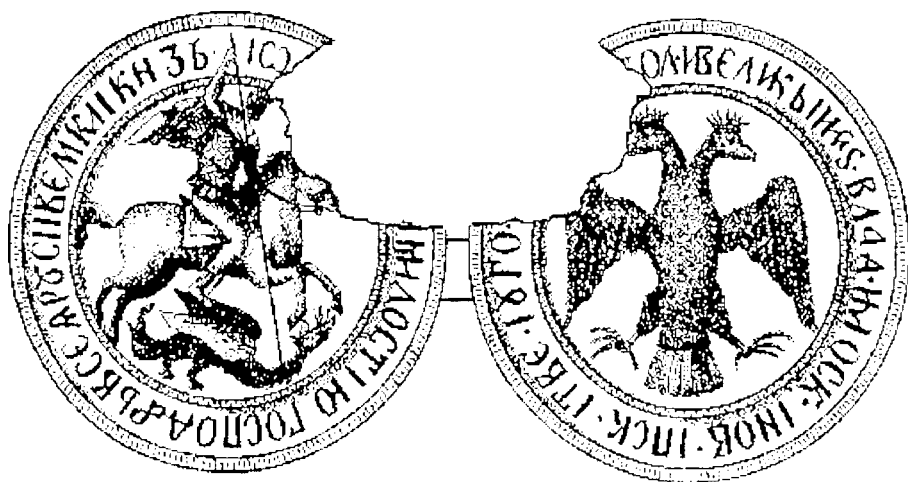
III. IVÁN 1497. ÉVI VÖRÖS VIASZOS PECSÉTJE

Adalékok az orosz állami szimbolika előtörténetéhez

Az 1497. évi pecsét azáltal vált nevezetessé, mert egy pecsét két oldalán itt maradt fenn először a sárkányölő lovas és a kétfejű sas ábrázolás.¹ V. N. Taticsev – akit az orosz történetírás atyjának tekintenek – volt az első történész, aki az orosz állami szimbolika eredetével foglalkozott.² A 19. század elején N. M. Karamzin³ és A. B. Lakier⁴ egyaránt megfogalmazta történeti munkáiban, hogy III. Iván pecsétjén a kétfejű sas, mint az uralkodói hatalom szimbóluma, bizánci eredetű. Ezzel elindult útjára egy mind a mai napig élő történelmi legenda, koncepció – miszerint az orosz címeren látható kétfejű sas bizánci eredetű –, amely megfelelt a változó politikai hatalmak ideológiai céljainak is. A 20. század folyamán jelentek meg a bizánci eredetet elutasító nézetek.⁵

Az 1990-es évek politikai eseményei újra felkeltették az érdeklődést az orosz állami szimbolika iránt: 1997-ben ünnepelték meg az orosz címer kétfejű sasának 500 éves jubileumát. A modern Oroszországban heraldikával a szaktörténészeken kívül számos amatőr egyesület is foglalkozik, amelyek részben a hagyományokhoz, az ősi forrásokhoz történő visszatérés mítoszát ápolják, részben pedig az újrafogalmazott szimbolikus ábrázolások útján harsányan és új módon jelenítik meg az általuk képviselt értékeket, amelyekben megtalálni vélik Oroszországot, „amelyet elveszítettek”.

A „peresztrojkat” követően, elsősorban az 1990-es évektől kezdve az orosz állami szimbolikával kapcsolatos tudományos munkák sora került papírra. A megjelentek közül kiemelkedik V. A. Kucskin,⁶ N. A. Szoboljeva,⁷ A. L. Horoskevics,⁸ G. V. Vilinbahov⁹ és A. L. Jurganov¹⁰ munkája.

III. Iván vörös viaszos pecsétje. Számítógépes grafika

A vörös viaszos pecsét

A szaktörténeti munkákban – még az 1990-es években megjelentekben is – részleteiben egymástól eltérően írták le a nevezett pecsétet, különbözik egymástól még a pecséten lévő titulus olvasata is.¹¹ A kutatók többsége a 19. században kiadott metszetek alapján alkotott véleményt az 1497. évi pecsétről. A mai kutatók által az egyik forrásként használt munka az „Állami oklevelek és szerződések gyűjteménye”(1813)¹², amelyben az írásos dokumentumok mellett a pecsétek is helyet kaptak, a kiadáshoz mindegyik pecsétről külön-külön metszetet készítettek. A másik munka A. B. Lakier tollából származik, akinek 1855-ben az „Orosz heraldika” címen megjelent könyvéhez ugyanolyan technikával újabb illusztrációkat készítettek. A két kiadásban az 1497. évi pecsétről készült rajzolatok – mind a sárkányölő lovas, mind a kétfejű sas – részleteik különböznek egymástól. Olyan kérdések maradtak nyitottak, mint hogy visel-e fejfedőt a lovas, hogyan ül a lovon, van-e nyereg a lovon, a lovas lába kengyelben van-e, visel-e köpenyt és így tovább. E hiányosságok szembeütnek mind a leírásokban, mind a publikált metszeteken. Felvetődik tehát a kérdés: vajon milyen ábrázolás lehet az eredeti pecséteken.

A historiográfia nem ad pontos választ erre a kérdésre. Ezért logikus a következtetés, hogy a pecsétről megjelent rajzok óta eltelt több mint 200 év folyamán sem került sor a nem mindennapi szimbólumértékű forrás hű leírására. Meg kellett állapítani, hogy a pecsétről munkák egész sora íródott a nevezett oklevél-gyűjteményhez és A. B. Lakier könyvéhez készített illusztrációk alapján anélkül, hogy a tanulmányok írói az eredeti forrást megismerhették volna. A pecséten lévő titulus a tudományos kiadványokban többféle változatban, de minden egyes alkalommal más és hibás olvasatban jelent meg. Tehát az orosz történelem és kultúra egyik legjelentősebb emlékét – III. Iván 1497. évi pecsétje, amely az orosz címer forrása – nem adekvát módon leírtan publikálták. Így tehát azt lehet mondani, hogy nem publikált. Ez a körülmény inspirált az 1497. évi pecsét tanulmányozására, bírt rá arra, hogy ez a tudományos elemzés megszülessen.

Mit láthatunk III. Iván vörös viaszos pecsétjén? Mielőtt a kérdésre megfogalmazzuk a választ, vegyük számba, vajon típusában hány az 1497. évi pecséthez hasonló dokumentum maradt fenn napjainkig. Az 1990-es évek elején kiadott katalógus szerint hét fennmaradt vörös viaszos pecsétet őriznek.¹³ Valójában III. Iván korából származó, minden kétséget kizáróan azonosítható, kétoldalas vörös viaszos pecsét sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolással összesen négy maradt fenn. A pecsét egy erősen sérült, de még identifikálható példányát Szentpéterváron őrzik.¹⁴ További három pecsétet, közöttük a híressé vált 1497. évi pecsétet is – amely ugyancsak sérült – megtalálhatjuk Moszkvában az Orosz Állami Levéltárban, a Régi Akták Archívumában.¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért a tanulmányozott dokumentumok körébe soroltuk az Orosz Tudományos Akadémia Szentpétervári Tagozatának levéltárában őrzött, 1479-ből származó függő aranypecsétet sárkányölő lovas ábrázolással,¹⁶ a velencei Szent Márk Könyvtárban őrzött, oklevélre nyomott vörös viaszos, egyoldalas pecsétet lovasábrázolással,¹⁷ amelyik 1499-ből származik, és a Bécsi Állami Levéltárban őrzött aranybullát 1514-ből,¹⁸ amelyet a III. Vaszilij és I. Miksa között létrejött szerződéshez erősítettek. Tallinn levéltárából sajnos azt a választ kaptuk, hogy a korábbi forrásokból ismert adatok már nem valósak, nem őriznek az archívumban dokumentumot III. Iván korából.

Konkrétan a kétoldalas, sárkányölő lovas és kétfejű sas ábrázolást hordozó,

függő, vörös viaszos pecsét a következő dokumentumokhoz erősítve őrződött meg: 1) III. Iván adományt és birtokcserét rögzítő oklevelén, amelyet unokatestvérei, Fjodor és Iván Boriszovics volocki knyázok részére állítottak ki 1497. júliusában; 2) Vaszilij Ivanovicznak testvérel, Jurij Ivanoviccsal kötött szerződésén (1504. június 16.); 3) III. Iván adománylevelén, melyet fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére állítottak ki (1504. június 16. körül); 4) a Karamisev testvérek, Iván és Alekszandr Vasziljevics részére kiállított szolgálati birtoklevelén. A pecsét erősen sérült, de még identifikálható.¹⁹

A Moszkvában őrzött három pecsétet két különböző matricával készítették. A Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-i szerződéslevelén levő pecsét matricája részleteiben eltér a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított adománylevelén levő pecsététől: a titulus metszése hibás a matricán, és vannak eltérő részletek a lovasábrázoláson is. Felvetődik a kérdés, hogy melyik az eredeti, a korábban készült matrica a kettő közül. Nincs bizonyíték arra, hogy az 1497. évi pecsét matricájához és III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére kiállított, feltételezsen 1504. június 16-ra datált adománylevelén levő pecsét matricájához viszonyítva a második matrica időben később készült volna.

A velencei Szent Márk Könyvtárban megmaradt megbízólevelet 1499 februárjában állították ki Dmitrij Ralev és Mitrofan Karacsarov részére. Az oklevelet VI. Sándor római pápához címezték és a dokumentumot rányomott pecséttel látták el. Arra a megállapításra jutottunk, hogy a pápának címzett dokumentumot ugyanannak a matricának az elülső oldalával készítették, mint amelyet Vaszilij Ivanovics és Jurij Ivanovics részére kiállított, 1504. június 16-ra datált szerződéslevelén lévő pecséhez használtak. Tehát III. Iván vörös viaszos pecsétjének 1499-ben bizonyosan két matricája létezett egyidejűleg.

A híres 1497. évi pecsét jellegzetesen sérült. Az elülső oldalon hiányzik a pecsétből – az óramutató járásával jelölve – a 4'–18'-ig terjedő szektor, a hátoldalon pedig ennek megfelelően a 42'–56' percig terjedő rész. A sérülés következtében sajnos megsemmisült a pecséten levő ábrázolás jelentős része is. Az elülső oldalon hiányzik a lovas feje, deréktől felfelé az egész teste. Sajnos nem tanulmányozható a lovas arca. Az 1497. évi pecsétet számítógépes nagyítással tanulmányoztuk, és arra a megállapításra jutottunk, hogy ugyanazzal a matricával készült, mint a III. Iván fiai, Jurij, Dmitrij, Szemjon és Andrej részére, 1504. június 16-án kiállított adománylevelén lévő pecsét.

Az ügyvitelben a vörös viaszos pecsét alkalmazását III. Iván korában a történeti irodalom úgy tekinti, mint új jelenséget. Nem folytak kutatások az 1497. évi vörös viaszos pecsét prototípusára vonatkozóan. Saját kutatásaink azt támasztják alá, hogy az 1497. évi pecsét megformálódásában kimutathatók az orosz uralkodói pecsétek variációiban a genealógiai előzmények.²⁰ Nem soroljuk III. Iván ismert gyűrűs pecsétjét ebbe a sorba: sem a pecsét készítésének technikáját, sem az ábrázolást. Az 1497. évi pecsét prototípusának III. Iván sárkányölő lovast ábrázoló aranypecsétje tekinthető, amely anyagát tekintve ezüstből készült, és arannyal futtatott (argirovul). Az aranypecsét egyetlen példánya a szolovecki monostor részére 1479 februárjában kiállított adománylevelén maradt fenn. A 19. században, amikor az orosz szfragisztikával kapcsolatos alapvető munkák megjelentek, nem került sor ennek a pecsétnek a publikálására, melynek okát – valószínűleg – a speciális körülményekben kell keresnünk: a monostor messze van Moszkvától, és az egyházi dokumentumokat ekkor még egyébként sem tárták a nyilvánosság elé. Orosz történészek munkáiban a 20. században

történik utalás a pecsét létezésére, de a pecsétet még napjainkig sem publikálták.

A 14–15. századból – egyéb pecsétábrázolások mellett – a lovast ábrázoló pecsétek különböző variánsai ismertek. Az 1479-ből származó aranypecsét a szolovecki monostor adománylevelén úgy tekinthető, mint modifikáció, kiindulópont a további variánsokhoz, egészen az 1497. évi pecsét megjelenéséig. Az 1497. évi pecsét az aranypecséthez képest 8 milliméterrel nagyobb, így az új matrica mérete jobb minőségű metszet készítését teszi lehetővé. A sárkányölő lovas kapott helyet a pecsét elülső oldalán, a körirat formájában elhelyezett titulusnak köszönhetően felszabadult a hátoldal közepe, ahova meg kellett találni a megfelelő ábrázolást.

Az átmeneti formákat az 1479. évi aranypecséttől az 1497. évi vörös viaszos pecsétig III. Iván két érmetípusa²¹ és egy ólompecsét típusa képviseli, amelyeket az 1480–90-es években vertek Moszkvában és Novgorodban. Elfogadhatjuk az érmevereteket átmeneteknek, hiszen a kortársak a korai orosz érméken az ábrázolást ugyancsak a kibocsátó uralkodó pecsétjének tekintették. Az érmén, az elülső oldalon látható lovas és a titulus megformálása, mint ábrázolási típus, teljes egészében analóg III. Iván Novgorodban használt ólompecsétjével. A novgorodi veret mint típus kapcsolódik az 1479. évi aranypecséten látható ábrázoláshoz, láncszem, amely az 1497. évi pecséten látható ábrázoláshoz köti a későbbi variánsokat.

Az 1480-as években vert novgorodi gyenga az elülső oldalán sárkányölő lovas ábrázolással készült, a hátoldal közepére Iván nagyfejedelem neve került dekoratív arab írással. Az 1490-es években a moszkvai gyengát pedig elülső oldalán a sárkányölő lovassal, hátoldalán egy megkoronázott fej ábrázolással verték. Az érmék egyben képviselik a következő etapot a korábbi típusokhoz képest is, amikor még a hátoldalon vízszintes sorokban, az elülső oldalon pedig köriratban volt olvasható a titulus. A nevezett veretek már ahhoz a típushoz tartoznak, amelyeken az elülső oldalon köriratban megkezdett titulus a hátoldalon is köriratban folytatódik. Ha az ábrázolást mint egy szimbólumrendszer részét tekintjük, akkor a koronás fej a hátoldalon ugyanazt a szimbolikus funkciót tölti be, mint amikor megismétlik a hátsó oldalon az elülső oldalon már egyébként is olvasható titulust. Mindkét érmén a hátoldalon felszabadult középponti helyre keresik a megfelelő ábrázolást, amelyet az 1497. évi pecsét hátoldalán alkalmazott kétfejű sas alakjában találnak meg.

A novgorodi érmén az elülső oldalon a sárkányölő lovas viseli a koronát, a moszkvai érmén ugyancsak megjelenik a korona, de a hátoldalon, egy emberfejen. Megállapíthatjuk, hogy mindkét érmén III. Iván nem a nagyfejedelemi, hanem a cári hatalom kifejezésének szimbólumát kereste. Mindkét esetben a veret hatalmi-politikai törekvéseket juttat kifejezésre, a szándékot, hogy kiteljesedjen az uralkodói hatalom az egész Rusz felett. Az 1497. évi pecséten megjelenő kétfejű sas a korábbi, hatalmat képviselő szimbólumokhoz képest sokkal dinamikusabb, kifejezőbb forma. Tehát nem kétséges, hogy mind az érmék, mind az 1497. évi pecsét ugyanazt a politikai eszmét juttatják kifejezésre.

Az elmondottak alapján arra az általános következtetésre jutottunk, hogy éppen ez a két érmetípus, és nem valamilyen pecsét jelenti azt a láncszemet, amely összefűzi az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét ábrázolásait egymással. Az érmék nem prototípusok, sokkal inkább a tendenciát, a művészi emlékezet fejlődését juttatják kifejezésre, amely elvezetett az aranypecséttől az 1497. évi nagyfejedelemi pecsét megalkotásáig.

Miután bemutattuk a kapcsolódási pontokat az 1479. évi aranypecsét és az 1497. évi vörös viaszos pecsét között, vizsgáljuk meg most a határon túlra vezető

szálakat. Megmaradtak a diplomáciai dokumentumok arról, hogy Moszkvában, III. Iván udvarában 1490 augusztusában és 1494 februárjában új aranypecsétet készítenek. Ezek a pecsétek nem maradtak fenn, csupán okleveles forrásokból tudunk róluk. Feltételezésünk szerint e pecsétek mértékadóak voltak az 1497. évi pecsét megalkotásához. Az igényes külsejű pecsétre a Habsburg császári és a lengyel királyi udvarral kialakult diplomáciai ügyvitelben volt szükség.²²

III. Iván és örököse, III. Vaszilij fennmaradt aranypecsétjeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy III. Iván 1490-ben és 1494-ben elkészített aranypecsétjei első-sorban a használt titulus tekintetében különböznek egymástól. A titulushoz az 1490-es aranypecséten meg kell egyeznie a Miksa római királlyal 1490. augusztus 16-án kötött szerződésben, oklevélen használt titulussal. Az 1494-ben készült aranypecséten olvasható titulushoz pedig egyezőnek kell lennie azzal a titulussal, amelyet Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel 1494. február 15-én kötött szerződésen, oklevélen olvashatunk. Ha nagyon gondosan hasonlítjuk össze a diplomáciai iratokon lévő nagyfejedelemi titulushoz az 1497. évi pecséten olvasható titulussal, akkor azt is meg tudjuk mondani, hogy mikor, milyen körülmények között keletkezett az 1497-ben is használt pecsét, amely történelmi kordokumentum.

Az okleveleken és a pecséteken olvasható titulushoz összehasonlítását még N. P. Lihacsev végezte el.²³ A történész arra a megállapításra jutott, hogy a kétfejű sas a pecséten orosz állami szimbólumként 1489-ben jelent meg. A. L. Horoskevics nagyobb intervallumot jelölt meg, véleménye szerint a kétfejű sast az 1484–1497 közötti időszakban használták először állami szimbólumként.²⁴ A kétfejű sas lehetséges legkorábbi alkalmazásának időpontját a kutató az uralkodói titulushoz az „Isten kegyelméből” formula megjelenéséhez köti. V. A. Kucskin a kétfejű sas megjelenését 1490 augusztusára helyezi.²⁵ Feltételezése az uralkodói titulushoz a területiális objektumok felsorolásában bekövetkezett változáson alapul, amely a pecsét hátoldalára került. Döntő jelentőségűnek a Kazany elfoglalását kifejező Bolgárország megjelölést tekinti. A mi véleményünk szerint nemcsak a pecsét hátlapján lévő titulus szövegében bekövetkezett változást kell tekintetbe venni, hanem az elülső oldalon történt modifikációt is. Döntő tényező az uralkodó státuszának meghatározásában végbement változás: az „egész Rusz uralkodója és nagyfejedelem” (goszpodar vszeja Ruszi i velikij knyáz) bekerülése a titulushoz. III. Ivánnak az 1497. évi pecséten olvasható titulusa elülső és hátsó oldalon egyaránt betűről betűre megegyezően, írásos dokumentumokban csupán 1493 januárjában–májusában jelenik meg. Ez olyan tény, amely arra enged következtetni, hogy az 1497. évi pecsét matricája semmiképpen sem készülhetett korábban a nevezett időpontnál.

A pecsét alkalmazása a diplomáciai dokumentumokban

Az orosz Követi Könyvekbe²⁶ bejegyezték mindent, ami a követváltásokkal kapcsolatos volt. Feljegyezték a követek nevét, a hozott levél tartalmát, a beszédet, a választ, a közreműködő diákok nevét és így tovább. Ezek az orosz dokumentumok lehetőséget nyújtanak arra, hogy betekintést nyerjünk az orosz diplomácia tevékenységébe az 1488–1497-es években, az akkor folyt orosz diplomáciai levelezésbe, amelyért a Külügyi Prikáz volt felelős, legalábbis a nyugat-európai országokkal folytatott diplomáciai lépések dokumentumai a Külügyi Prikáz archívumában maradtak fenn. Ebben a korban a követek részére megbízólevelet és útlevelet állítottak ki, illetve a címzettekhez

levelet írtak, és szerződéseket váltottak. A Követi Könyvek szerint az 1488–1489-ben kiállított diplomáciai dokumentumok többsége megbízólevél volt; csak utazáshoz kiállított dokumentumok fordulnak elő gyakrabban. Az orosz diplomácia sokkal inkább élt a követek útján, élőszóban történő üzenetek átadásával. III. Iván egészen ritka, kivételes esetben írt levelet európai uralkodók részére. Nyugati országokba 1497-nél korábban összesen három esetben küldött levelet az orosz uralkodó: ismertek a diplomáciai iratok a Corvin Mátyás magyar királlyal történt levélváltásról 1488. július 29-én, valamint Miksa római királynak és Zsigmond főhercegnek, Miksa nagybátyjának küldött levélről (mindkettő dátuma 1493. január 5.). Az orosz követek beszédének tartalmát pontosan előírták, erre a célra készültek az emlékeztetők, ezek szövegét is csatolták a diplomáciai iratokhoz a Követi Könyvekben. A megmaradt feljegyzések és iratok azt bizonyítják, hogy az oroszok a megbízóleveleket és az útleveleket rányomott pecséttel, az egyéb leveleket pedig függőpecséttel látták el. Az iraton olvasható titulus és a rajta lévő pecsét titulusa megegyezett.

Elemeztük a fennmaradt forrásokat, és megállapítottuk, hogy 1493 januárjában találkozunk az első olyan levéllel, amelyen ugyanazt a titulust olvashatjuk, amelyet az 1497. évi pecsétre is rányomtak. Tehát a diplomáciai iratok fajtáinak és tartalmának elemzése alapján – közvetetten – arra következtetünk, hogy az 1497. évi pecsétten olvasható 1493-ban szerkesztették meg.

A vörös viaszos pecsét alkalmazását megelőzően az orosz diplomácia közvetlenül is megtapasztalta a szomszédos államok diplomáciai szokásait. 1494 februárjában III. Iván Vasziljevics békét kötött Alekszandr Kazimirovics litván nagyfejedelemmel. Az oklevelet az orosz fél aranypecséttel látta el, litván oldalról pedig vörös viaszos pecsétet erősítettek a békeszerződésre. Az történt ugyanis, hogy a Lengyelország és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszónálunió 1492-ben megszűnt. A Litván Nagyfejedelemség kancelláriája pedig az ügykezeléshez nem használt aranypecsétet. Tehát nem azonos rangú pecsétek kerültek a dokumentumokra. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg III. Iván leánya, Jelena és Alekszandr litván nagyfejedelem házasságkötése alkalmával is. A készített szerződéslevelet nem azonos rangú pecsétekkel erősítették meg: az orosz fél arannyal, a litván pedig vörös viaszossal. Ez egy újabb alkalom, amely az orosz kancellária számára egyértelművé tette, hogy szükség van az arannál alacsonyabb rangú függő viaszpecsétre. Az európai szfragisztika klasszifikációja szerint az ilyen pecsétet „nagy állampecsétnek” nevezik.

Így tehát a magunk részéről nem tekintjük véletlennek, hogy III. Iván ún. nagypecsétje (az 1497. évi pecsét) mind méretét, mind a választott viasz anyagát tekintve csaknem azonos a litván nagyfejedelemi kancelláriában használttal (a litván pecsét matricájának átmérője 37 mm, az 1497. évi pecsété pedig 38 mm). Feltételezésünk szerint a dán királlyal folytatott levelezéshez – amelyről az 1493 utáni időszakban maradtak fenn dokumentumok – az orosz kancellária ugyancsak vörös viaszos pecsétet használt. A források szerint a dán király is viaszpecsétes dokumentumokat küldött Oroszországba.

A pecsét titulusa – összehasonlító vizsgálatban

Külön figyelmet szenteltünk az 1497. évi pecsétten olvasható titulushoz. Az európai uralkodókéhoz hasonló titulus megalkotása hosszabb fejlődési folyamat eredménye volt, felöleli az 1474-től 1493-ig terjedő korszakot. Általános, mértékadó tényezőnek az Oroszországban megjelenő, ha tartalmában állandóan változó, mégis folyamatos

nyugat-európai hatást kell tekintenünk. Ki kell emelnünk, hogy nincs törés vagy ugrás a titulus fejlődésében, az alapvető, a régi, a tradicionális megőrződött és kiegészült az európai szokásoknak megfelelő elemekkel. 1493 januárjában–májusában fejeződött be a keresés. 1493 után III. Iván „európai mintájú” titulusa már állandósult, két variánsa fordult elő. Közülük kiemelt figyelmet érdemel az a variáns, ahol III. Iván magát „egész Rusz cárjának” (car vszeja Ruszi) nevezi.

Nemcsak formai értelemben tekinthetjük az 1479. évi nagyfejedelmi titulust az európai uralkodók titulását követőnek, hanem tartalmilag is. A titulus mélyebb elemzése azonban a kulturális szintézis sokkal összetettebb kérdéseit emeli a felszínre.

A hagyományos elemek közé sorolandó, hogy a nagyfejedelmi titulust mindig és kizárólagosan cirill betűkkel írták. III. Iván nem követte azt az utat, mint egyes szerb királyok és boszniai fejedelmek a 14–15. század elején, akik a nyugati mintára megújított pecsétjeiken áttértek a latin betűs titulus használatára. A titulus megalkotói azonban nem a mindennapokban használt Iván nevet választották, hanem az egyházi szlávban használt Ioan változatot, amely közelebb állt a név európai variánsaihoz. A korábban rangos személy számára Oroszországban kötelező apai név használatától ugyancsak eltértek, elhagyták azt. Ez az újítás azonban nem honosodott meg, idegen volt az orosz hagyományokban, ezért az uralkodók – IV. Iván uralkodásától kezdődően – újra használták a nevük mellett az apai nevüket.

A titulus olyan elemeinek gyökerei, mint a nagyfejedelem (velikij knyáz) vagy az „egész Rusz” (vszeja Ruszi) kifejezés a szláv és a bizánci szláv kultúrában gyökereztek, de a 15. századtól használatuk Oroszországban megszokott, mindennapos volt. A titulus megalkotói nem választottak a Nyugat-Európában jobban ismert „rex, dux, archedux, august, caiser, prinz, imperator” stb. uralkodói rangok közül. A latin nyelven írt titulusok egyetlen elemét, a „dominust” próbálták orosz nyelvi változatban meghonosítani. A helyettesítésére használt szó (goszpodar) ismert volt az egyházi szláv nyelvben, és előfordul okleveles forrásokban is. III. Iván korában a terminusnak olyan jelentést próbáltak kölcsönözni az uralkodói titulusban, ami magasabb rangot jelöl, mint a király, de alacsonyabb a császárnál. Ez az újítás történelmi mértékkel tekintve nem bizonyult tartósnak, mert ezt a helyet hamarosan a cár megjelölés foglalja el a titulusban. Viszont a hatalom jellegének kifejezésére és az orosz uralkodó megszólítására a „goszpodar-goszudar” terminus nagyon sikeres újításnak bizonyult mind a saját korában, mind az elkövetkező évszázadokra nézve.

A pecsét hátsó oldalára került az uralkodó által birtokolt földek, területek felsorolása, amely egészében és jelentőségében ugyancsak a nyugat-európai mintát követi. A felsorolásban szereplő birtokokat részben az uralkodó nagyságának kihangsúlyozása kedvéért illesztették egymás mellé, ezért kaptak magas – nagyfejedelemség – státuszt a Moszkvához politikai értelemben képlékenyen hozzátartozó területek is.

A szerb és bolgár cárok a 14. században a titulusukat a bizánci uralkodó titulusának mintájára alkották meg. Ki kell hangsúlyoznunk, hogy III. Iván újonnan megalkotott titulusának egyetlen olyan eleme sincs, amelyet a bizánci imperátor titulusában használtak, vagy amely a Bizáncban elterjedt hagyományt követte volna. Az orosz uralkodói titulust a 15. század végén egyértelműen az európai hagyományok inspirálták, többek között Corvin Mátyás aranypecsétje is, hiszen a források szerint a Mátyással kötött szerződéslevélen levő aranypecsét volt a legelső Nyugat-Európából.

A cár szó ugyancsak az egyházi szláv nyelvből került III. Iván nyugat-európai mintára megalkotott titulusába, elterjedt használatáról szó sincs, inkább kivételesnek tekinthető. A cár megjelölés meggyökeresedése az uralkodói titulusban III. Iván utóda-

inak uralkodása idején, III. Vaszilij és IV. Iván korában következett be. Az egyeduralkodó (szamogyerzsec), a görög „autokrátor” szó orosz nyelvi változata, időben még sokkal később, IV. Iván uralkodásának második felében szórványosan fordul csupán elő az uralkodói titulusból, és Fjodor Ivanovics uralkodása idején gyökeresedik meg véglegesen.

A sárkányölő lovas

Szenteljünk most figyelmet a sárkányölő lovas ábrázolásnak, amely az 1497. évi pecsét elülső oldalán látható. Az írásos források ebben a kérdésben nem adnak támpontot. Az ábrázoláson két részlet vált ki sok vitát a kutatók között. Az egyik, hogy a lovas nem visel fejfedőt. Ha az alak valóban a nagyfejedelem, érthetetlen, miért nem visel sapkát. Ha az ábrázoláson egy harcos szentet látunk, miért nincs a fején glória? A másik vitás részlet az öltözék. A lovas a szentek és fejedelmek öltözéke helyett miért viseli az antik harcosok öltözetét?

Az ellentmondásoknak köszönhetően a modern történettudományban a sárkányölő lovas ábrázolásnak háromféle értelmezése ismert. Az egyik verzió szerint a pecsétre eredetileg is Sárkányölő Szent György alakja került (N. A. Szoboljeva). Egy másik változat – A. L. Jurganov tollából származik – teljesen elutasítja N. A. Szoboljeva állítását, a lovas alakjának megformálásához a forrást az apokrif irodalomban és a kortársak eschatologikus várákozásaiban keresi. A harmadik véleményt V. L. Janyin képviseli, aki a nagyfejedelemi pecsétek evolúciójában keresi a megoldást. Mi is arra a megállapításra jutottunk, hogy a különféle lovasábrázolások az orosz fejedelmek és nagyfejedelmek pecsétjein akkor jelennek meg, amikor megváltozik a pecsétkészítés korábbi alapelve. Hagyományosan ugyanis a pecséten a tulajdonos védőszentjét ábrázolták, ezt váltja fel tendenciájában a lovasábrázolás, amely szimbolikusan tekintve az uralkodó, a tulajdonos ikonikus megjelenítése. N. P. Lihacsev nyomán V. L. Janyin a formai változás okát a nyugat-európai hatásban jelölte meg. Ismert, hogy a lovasok különböző változatai a hercegeket jelölik szimbolikusan, tehát az orosz uralkodók saját pecsétjeiket az európai hercegi pecsétek arculatához tették hasonlóvá. Kimutatható, hogy az 1497. évi pecséten látható sárkányölő lovas ábrázolásnak közel százéves múltja van a nagyfejedelemi hagyományokban, és csaknem kétszáz év óta fordul elő lovasábrázolás az orosz fejedelmek pecsétjein. A 14. század végi, 15. századi érméken és pecsétteken előforduló lovasok tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az ábrázolások részleteikben térnek el egymástól: előfordul lovas karddal a kezében, kopjával, vagy sárkányölőként kopjával. A különböző lovasvariánsokat sem lehet kizárólag orosz jelenségnek tekinteni, mert azok megtalálhatók nyugat-európai pecsétteken is.

Aligha valószínű, hogy egy pecséten konkrét jelenetet ábrázolnának, és aligha valószínű, hogy III. Iván pecsétjén konkrét apokaliptikus motívumot jelenítettek volna meg, ahogyan azt A. L. Jurganov feltételezi. De mindenképpen számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy egészen a 10. századig a sátánt az egyházi művészetben – a keleti és a nyugati keresztény kultúrákban egyaránt – mint sajnálatra méltó, komikus figurát ábrázolták. Az a hagyomány, hogy a sátánt mint valamilyen elképzelt démon, mint tüzet okozó szárnyas lény formájában kell ábrázolni, valóban a középkorban, az eschatologikus várákozások időszakában született meg. E tekintetben tehát helytálló megállapítás, hogy Vaszilij Dmitrijevic nagyfejedelemi pecsétjén megjelenő sárkányölő lovas motívum – a 14. század végén – időben egybeesik az egyéb forrásokban is

megfigyelhető tendenciával, nevezetesen, hogy az orosz társadalomban is jelen van az eschatologikus szindróma.

Mindenképpen külön figyelmet érdemel a fegyver a sárkányölő lovas kezében III. Iván pecsétjein. Az 1479. évi aranypecséten az eszköz, amellyel a lovas a sárkány ellen harcol, méretét, hosszát tekintve meghaladja a lovon ülő ember magasságát. A lovas a fegyvert egészen a legvégénél fogja. A lovas a sárkánykígyónak a nyelvét vette célba a kezében levő fegyverrel, de ezen az ábrázoláson nem látható, hogy a fegyver áthatolt volna rajta. A részletek arra engednek következtetni, hogy nem fémfegyverrel van dolgunk, hanem inkább szakrális eszközzel: az uralkodói hatalmat szimbolizáló jogar a megfelelő fegyver a gonosszal szemben. Az 1497. évi pecséten a fegyver vége lekerekített, ami arra enged következtetni, hogy jelen esetben is jogarral van dolgunk. A jogar ugyanis nem csupán a hatalom vagy a monarchikus hatalom jelképe, hanem egyben fegyver is a nem kívánt személy, a nagyfejedelem vagy országa ellenségének legyőzéséhez, a hit védelmezéséhez.

Tehát véleményünk szerint az 1497. évi pecséten a kompozíció szimbolikus jelentéssel bír: a lovas a nagyfejedelem ikonikus ábrázolásban; a sárkánykígyó a gonosz, a sátán, minden rossz forrása a világban; a jogar a lovas kezében pedig a hatalom fegyvere. A középkorban ugyanis nem tudták másképpen ábrázolni a hatalmat, mint megszemélyesítve, így tehát a pecséten levő kompozíció arra hivatott, hogy az államhatalmat szimbolizálja. Az ábrázolt hatalom szakrális, a jó szolgálatában áll, aktív a gonosz elleni harcban.

Az, hogy a moszkvai uralkodók a lovasábrázolások variációiból éppen a sárkányölő lovasat választották, az államhatalom megerősödésével, legitimációs törekvéseikkel és hatalomnövekedésük jellegével magyarázható. A csupán karddal vagy kopjával felfegyverzett lovas meglehetősen semleges figura, de egy sárkányölő lovas olyan szimbólum, amely – a győzelem motívuma is egyben – sokkal összetettebb, tiszteletet parancsoló tartalmat hordoz, és minden kétséget kizáró az eszmei tartalma is.

Nem szabad azonban a másik végletbe sem esnünk, és a III. Iván pecsétjén lévő ábrázolásban csupán reneszánsz allegóriát látnunk. Az ábrázolás szimbólum: nyelvi értelemben megmaradt az orosz középkori ábrázoló művészet, az ikonfestészet szimbólumrendszerében. Ebben a kifejezési rendszerben a grafikus kép nem tekinthető egyben portrénak, a valóság másolatának, lenyomatának, hanem a jelenséget ragadja meg, az ábrázoló művészet eszköztárának segítségével a személyiség lényegét sűríti össze. Az 1497. évi pecséten levő sárkányölő lovas ábrázolás kapcsolatát az ikonfestészet hagyományaival az alak mozgása is kifejezésre juttatja. Az ikonfestészet nyelvén a lovas jobb felé mozgása a cselekvés kezdetét fejezi ki. A bal felé mozgás a történés befejeződésére utal, például a hadjáratból való visszatérésre. Természetesen az elmondottak ellenére sem szabad úgy tekinteni a pecsétre, mint szakrális értelemben vett ikonra, modellként szolgáló képre. De a pecsét megformálásakor a célkitűzés egyértelmű, megszemélyesíteni az uralkodót, kifejezésre juttatni hatalmát a középkori ember számára érthető nyelven. Az uralkodó neve a középkori keresztény kultúrában az uralkodó személyének, alakjának (Ioan) beszéd, szó formájában történő megszemélyesítése, a grafikus ábrázolása pedig az uralkodó személyének, személyiségének lényegét kép formájába tömörített, sűrített ábrázolásban juttatja kifejezésre.

A III. Iván korából megőrződött vörös viaszos pecsétet két különböző matricával készítették. Az 1504. évi pecséten és a III. Iván fiainak adott adománylevelén lévő pecsét legfontosabb eltérése a lovasportré megformáltsága. A III. Iván fiainak

adott adománylevélen lévő pecséten az alak sovány, magas, mondhatni szikár, aki mintha rövid szakállat viselne. Az 1504. évi pecséten a lovas arca kerek, nem visel szakállt, a teste pedig telt. Nem tudjuk bizonyítani, de joggal fogalmazódik meg a feltevés, ha a magas sovány alak III. Iván portréja, akkor vajon a kerek arcú, még szakáll nélküli fiatal alak az akkori örökös, Dmitrij Ivanovics? Ennek megválaszolásához részleteiben tanulmányozni kell a III. Vaszilij korából fennmaradt összes vörös viaszos pecsétet, amely következtetéseiben messzire vezetne mostani célkitűzéseinktől.

Ruszban a viaszos pecsétek használata a gyűrűs káma mint pecsét használatával kezdődött. A kámaával készült pecsétek között is megjelent a lovasábrázolás, de a lovasnál jobban kedvelték a kámaával készült pecséteken az oroszánt, a sást, a nap-szekeret stb. A kámaával készült gyűrűs pecséteken kívül ismert egy másik pecsétcsoport is, amelyeken a tulajdonos védőszentje jelenik meg ikonikus ábrázolásban a pecséten. A személyt és védőszentjét a nevük kötötte össze, tehát sajátos monogramnak, névjegynek is tekinthetjük a pecsétet. Ezeknek az ábrázolásoknak a korai periódusban még nem volt heraldikai jelentésük, de a nyugat-európai kulturális hatás elmélyülésével a jel értelme transzformálódott, a képi megjelenítés lassan heraldikai szimbólummá fejlődött, a címerek által kifejezésre juttatott tartalom formájában nyer új értelmet.

III. Iván 1497. évi pecsétjén a korábbi korszakok nagyfejedelmeinek viaszpecsét-használatában kialakult két fejlődési vonulat találkozik egymással. A nevezett pecsét hátsó oldalán ugyanis egy kétfejű sást ábrázoltak. Az ábrázolás típusa, az alak is mint nem heraldikai szimbólum ismert, előfordult korábban fejedelmek viaszpecsétjein. Az elülső oldalon látható lovasábrázolásnak – a szfragisztikai irodalom szerint – is több mint százéves hagyománya van az orosz nagyfejedelmi pecsét-használatban. A fejlődési vonulatban a közvetlen fejlődési láncszemnek az 1479-ben, a szolovecki monostornak adott adománylevélen levő aranypecsétet tekinthetjük.

Hogy miért éppen az ismertetett ábrázolás mellett döntöttek a pecsét tervezői, arra a nyugat-európai heraldika szimbólumnyelve ad magyarázatot: a pecséten az ábrázolásnak kifejezésre kellett juttatnia tulajdonosa és országa helyét az európai államok sorában. A nyugati uralkodónak III. Iván új, vörös viaszos pecsétje láttán tudomására jutott, hogy a tulajdonos rangja herceg (magyarul, hagyományosan nagyfejedelmnek szoktuk nevezni), ezért ül lovon.

A 15. század végén, amikor III. Iván vörös viaszos pecsétjét megalkották, Nyugat-Európában elkezdődik a „középkor alkonya”, átértékelődnek a függési viszonyok, a központosított monarchiák lesznek a térség meghatározó tényezői. Az új korszak új szimbólumokat kíván. A hercegi és grófi rangot kifejező lovasszimbólumot kiszorították a családi címerek. Az éppen hatalmon lévő család címerétől pedig elkülönültek az országok címerei. Ebben a korszakban az orosz cárok pecsétjein és pénzein látható ábrázolásokat a nyugat-európai kultúrkörhöz szokott szemlélő mint a moszkvai állam címerét tekintette. A pecséten levő sárkányölő lovasban, mint típusban, Nyugat-Európában valóban Sárkányölő Szent György alakját látják. A szimbólumértelmezésben végbemenő transzformációnak köszönhetően a későbbi kor embere Oroszországban ugyancsak Szent György alakját véli látni minden sárkányölő lovas ábrázolásban.

A kétfejű sas a kultúrák szintézisében

Végül szenteljünk figyelmet III. Iván 1497. évi pecsétjén a kétfejű sas ábrázolásnak! A modern historiográfiában számos vitát folytattak az ábrázolás eredetéről. Napjainkban

a legelterjedtebb, hogy megalkotását a Német-római Császárság címerén látható kétfejű sas motiválta (G. Alef). Vizsgáljuk meg a kérdést, vajon szolgálhatott-e a moszkvai udvarban III. Frigyes német-római császár pecsétje mintául, amikor a kétfejű sas mint szimbólum megjelent III. Iván vörös viaszos pecsétjén?

A diplomáciai iratok szerint 1486-ban érkezett az első személy, Poppel lovag Moszkvába, aki ajánlólevelet hozott magával a császártól. A levél csak töredékében maradt fenn, a pecsét nem látható rajta, de egyértelmű, hogy az ilyen típusú levelekre nem a nagy állampecsétet függesztették Ausztriában. Kétséges Gustav Alef azon feltételezése is, hogy 1490-ben, a Miksa római királlyal kötött szerződés pecsétjén jelent volna meg először az orosz kétfejű sas az orosz uralkodói pecséten. Ennek a szerződésnek nagy fontosságot tulajdonítottak Moszkvában. A Jagellók elleni harchoz a szövetség nagyon fontos volt Moszkva számára, a szövetséges személye is tekintélyes. Folytak a tárgyalások Miksa és III. Iván leánya között kötendő házasságról. Miksa ekkor még csak római király volt, a német-római császári trónon az apja, III. Frigyes ült, és az ő titulusával ellátott nagypecsétet díszítette kétfejű sas. Ilyen körülmények között durva és elképzelhetetlen lépés lett volna, ha a Miksával megkötendő szerződésre a kétfejű sasos orosz pecsétet rakják.

A kérdés másképpen vetődik fel 1492 végén–1493 elején, miután megszakadt Moszkva diplomáciai kapcsolata Miksával. Mint ma már ismeretes, Miksa ekkor még nem lett a moszkvai udvar cselekvő szövetségese, nem vállalta a szerződéslevélben tervezett kötelezettségeket, és elállt a moszkvai uralkodó leányával, Jelenával kötendő házasságtól is. A diplomáciai kapcsolatok megszakítására gyakorlatilag 1493 elején került sor, amikor januárban III. Iván nem teljesítette a bécsi udvar kérését, nem nyújtott segítséget Mihail Snups részére az orosz nyelv elsajátításában, és abban, hogy megismerkedjék a nagyfejedelem birtokaival. Mint korábban már megjegyeztük, éppen ez a pillanat – a diplomáciai kapcsolatok megszakadása – volt a legalkalmasabb a kétfejű sasos pecsét használatára. Ekkor ugyanis Moszkvából levelet küldtek Miksa római király és Zsigmond főherceg részére Ausztriába, amelyet nagyfejedelemi függő viaszpecséttel láttak el. Csak a levélküldés ténye ismert, de sem a levél, sem a pecsét nem maradt fenn. Ekkor változik meg a diplomáciai kapcsolatban a hangnem, amelyre a következő botrány világít rá: 1494 márciusában volt esedékes Miksa római király és a milánói Sforza-házból származó Bianka házasságkötése. 1493 novemberében orosz követek érkeztek a milánói udvarba, és a herceg meghívta III. Iván embereit, vegyenek részt az ünnepségen. Az orosz követek nagy felháborodással elutasították a meghívást, mondván, hogy a házasodó felek kevésbé rangosak, mint uralkodójuk, aki felette áll, és hatalmasabb Magyarország, Csehország és Lengyelország királyánál is.

Tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy a Miksával megszakadt diplomáciai kapcsolatok szolgáltatták azt a pillanatot, amikor megjelent III. Iván pecsétjén a kétfejű sas. A diplomáciai kudarc okozta csalódást volt hivatott kompenzálni a kétfejű sas mint szimbólum, amely az európai uralkodók sorában az orosz uralkodó Miksához képest magasabb rangját jutatta kifejezésre. Miksa római királyként pecsétjein ugyanis az egyfejű sast használta. Tehát a kétfejű sast az uralkodói pecséten nem a Habsburgokkal történt diplomáciai kapcsolatok idején, hanem éppen a kapcsolat megszakadásakor kezdeték használni az orosz udvarban. N. P. Lihacsev szerint a kétfejű sas szimbólum használatára azért került sor, mert az orosz uralkodó, III. Iván „mindenben – titulusában, oklevelei formájában, pecsétje megformáltságában – egyenrangú akart lenni a császárral és a római királlyal”. Véleményünk szerint az orosz uralkodó törekvései nem a római királlyal való egyenrangúságot akarták kifejezésre juttatni, hanem

azt, hogy rangban és hatalomban magasabban áll annál, aki akkor még csak várományosa és lehetséges örököse volt az uralkodói hatalomnak.

Nem szabad viszont megfeledkeznünk az orosz külpolitika litván vonulatáról. 1493 januárja és 1494. február 5-e közötti periódusról van szó, amikor egy időre szét-esik a lengyel–litván unió, és békeszerződést készítenek elő a két ország között. Az időszak további része 1495. február 15-ig terjed. Ekkor lépett Alekszandr litván nagyfejedelem házasságra III. Iván leányával, Jelenával. A házasság politikai szövetséget jelent, azaz Moszkva politikai győzelmének kiteljesedését Lengyelország felett. Ismét olyan körülmény jött létre, amikor pszichológiailag hatásos és politikai értelemben logikus egy új, kétfejű sasos pecsét használata. Az adott politikai szituációban III. Iván a litván nagyfejedelem előtt demonstrálta uralkodói hatalmát az új szimbólummal.

A modern historiográfiában – bár számos kritika elutasította már – még ma is él az a nézet, hogy az orosz kétfejű sas, mint címer, bizánci eredetű. A nézet kritikusai abból a konkrét tényből indulnak ki, hogy a bizánci kultúrában nem ismerték a heraldikát és címert, így tehát a kétfejű sas nem lehetett a bizánci császár címere. A kutatók előtt az is ismert volt, hogy a III. Iván pecsétjén látható kétfejű sas és a 15. századi Balkánon (Morei, Zéta, Albánia) elterjedt kétfejű sas ábrázolások között nagy a hasonlóság. Véleményünk szerint a hasonlóságra a kor szellemiségében kell keresni a magyarázatot. A korai reneszánsz irodalmi alkotásaiban fogant meg Itáliában, hogy a kétfejű sas a késői Római Birodalom címere volt. Ez a tisztán irodalmi fogantatású gondolat végül kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy Luxemburgi Zsigmond a Német-római Birodalom császáráként a kétfejű sast választotta címeréül.

A hagyományos bizánci kultúra valóban nem ismerte a címert. A 14–15. század azonban már a hanyatlás és krízis időszaka Bizáncban. Külső hatásra új jelenségek honosodtak meg a birodalomban. A latinofil hatás a birodalom bukását közvetlenül megelőző periódusban lett domináns a kultúrában. A hatásnak két forrása volt, az egyik az olasz kultúra, a másik pedig a széteső birodalom romjain kialakult Latin Császárság.

A Balkánon a 15. században előforduló kétfejű sas ábrázolások latinofil orientáltságra és hatásra utalnak. Jóllehet a kétfejű sas nem volt a Bizánci Birodalom címere, de a 15. században mégis számos forrásban leírják, elterjedt a heraldikában, hogy a kétfejű sas a konstantinápolyi császár címere. A Konstantinápoly császára, Athén hercege illetve több más fantasztikus cím és rang a Latin Császárság hatására született meg. Birtokosaik méltóságneveiket a császárság bukása után is megtartották, sőt házasságkötéseknek köszönhetően a rangok és címek további családok méltóságnevei közé is bekerültek.

Az utolsó bizánci császárok, akik az ortodox és a római egyház uniójának pártján álltak, gyakran időztek Nyugat-Európában, és nekik és környezetüknek egyaránt be kellett tartaniuk a kor etikettjét, viselniük kellett a heraldikai szimbólumokat, amelyek valójában nem a Bizánci Birodalomból, hanem a Latin Császárság specifikus kultúrájából származtak. Konstantinápoly 1453-ban történt elfoglalása után a kormányzó elit latin kultúra iránt elkötelezett csoportja Nyugatra, elsősorban Itáliába emigrált. Ezekből a családokból származtak azok a személyek is, akik később Moszkva szolgálatába álltak.

A balkáni típusú kétfejű sas egy nagyon kritikus időpontban, Bizánc magas kultúrájának leáldozásakor, a különböző kulturális zónák találkozásának specifikus régiójában született meg. A balkáni kultúrákban elterjedt sasábrázolás mint típus Moszkvába nagy valószínűséggel a latinofil bizánci családok közvetítése útján került.

Jegyzetek

- ¹ Jelen cikk alapját az az előadás képezi, amely 2004. június 3-án hangzott el Moszkvában, az Oroszország Tudományos Akadémiája Oroszország Története Intézetében, a V. A. Kucskin vezette „Régi Rusz Története Központban”. Az előadás alapjául egy összetett, kulturológiai értelemben széles forrásbázisú kutatás szolgál. Ez alkalommal a következtetések téziszszerű összegzésére szorítkozunk.
- ² *Tatiscejev, B. N.*: Isztorija Rosszsijszkaja. I. Moskva, Leningrád, 1962. 356–357., 368–370.
- ³ *Karamzin, N. M.*: Isztorija goszudarsztva rosszsijszkogo. Moskva, 1989. (Az 1842. évi kiadás reprintje.) VI. 2. fejezet.
- ⁴ *Lakier, A. B.*: Russzkaja geraldika. 1–2. Szankt-Peterburg, 1855.
- ⁵ *Solovjev A. V.*: Les emblems héraldiques de Byzance et des slaves. Seminarium Kondakovianum. VII. Praha, 1935. 119–164.; *Soloviev, A.*: Isztorija srpskog grba. Melbourne, 1958; *Alef, G.*: The Adaptation of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View. Speculum. Cambridge, Mass. 1966. vol. 41. 1.
- ⁶ *Kucskin, V. A.*: Velikoknyazszekzaja pecsaty s dvuglavim orlom gramoti 1497. g. Gerboved. Moskva, 1999.
- ⁷ *Szoboljeva, N. A.*: Szimvoli Russzkij goszudarsztvennosti. In: Voproszi isztorii, 1979/6.; Gerb Moszkvi: K voproszu o proiszhozgyenii. In: Otyecszestvennaja isztorija, 1997/3.; Proiszhozdenie pecsaty 1497 goda: novie podhodi k isszledovaniju. In: Otyecszestvennaja isztorija, 2000/4.; Pecsaty 1497. goda – isztoriko-hudozsztvennij pamjatnik Moszkovszkoj Ruszi. In: Trudi Insztituta rosszsijskoj isztorii RAN 1999–2000 gg. III. Moskva, 2002.
- ⁸ *Horoskevicz, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztyi. Moskva, 1993; Gerb. In: Gerb i flag Rosszii X–XX. veka. Moskva, 1997.
- ⁹ *Vilinhahov, G. V.*: Pecsaty carja Ivana III. In: Moszkve 850 let. I. Moskva, 1996.
- ¹⁰ *Jurganov, A. L.*: Szimvol Russzkogo goszudarsztva i szrednyevokovoje szoznanyie. In: Voproszi isztorii. 1997/8.
- ¹¹ A téma historiográfiájában megválaszolatlanul maradt kérdésekről lásd: *Agoston, M.*: Voszkovaja pecsaty Ivana III 1497. g. K isztocsnikovegyeniju problemi. In: Moszkovija: szpecifika razvityija. Ruszisztikai könyvek XIII. Budapest, 2003.
- ¹² Szobranie goszudarsztvennih gramot i dogovorov, hranjascsihszja v Goszudarsztvennoj kollegii inosztrannih gyel. I. Moskva, 1913.
- ¹³ *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsatyi. Moskva, 1997.
- ¹⁴ Russzkaja Nacionalnaja Biblioteka. Szentpétervár, F. 532 (OSZAG) op. 1. No. 58.
- ¹⁵ RGADA Otd. I. Rubr. II. No. 78 és 79.; Otd. IV. Rubr. IV. No. 12.
- ¹⁶ RGADA. GKE. Rosztov. No. 5/10542.
- ¹⁷ Venise. Bibl. St. Marc. Latini. Classe Xa. 174. P. 102.
- ¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Russland I. Karton 17, Konvolut 1697, fol. 91.
- ¹⁹ Duhovnie i dogovornie gramoti velikih i udelnih knyazej. Szerk. *L. V. Cserepnyin*. Moskva–Leningrád, 1950.
- ²⁰ *Janyin, V. L.*: Aktovie pecsatyi Drevnyej Ruszi X–XV. vv. I. Pecsaty X– nacsala XIII v. Moskva, 1970; II. Novgorodszkije pecsatyi XIII–XV vv. Moskva, 1970; *Szoboljeva, N. A.*: Russzkie pecsatyi. Moskva, 1991.
- ²¹ A numizmatikához kötődő elemzésekhez a következő munkákat használtuk: *Oresnyikov, A. V.*: Russzkie moneti do 1457 g. Moskva, 1896; *Gajdukov, P. G.*: Mednie russzkie moneti XV – nacsala XVI. vv. Moskva, 1933; *Mec, N. D.*: Moneti velikogo knyazszestva Moszkovszkogo (1425–1462). In: Numizmaticseszkiy zbornyik III. Moskva, 1974; *Fjodorov–Davidov, G. A.*: Moneti Moszkovszkoj Ruszi. Moskva, 1981.
- ²² *Gumowski M.*: Handbuch der polnischen Siegelkunde. Graz, 1906; *Passe, O.*: Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1913. Dresden, 1909.
- ²³ *Lihacsev, N. P.*: Isztorija obrazovanyija rosszsijszkij goszudarsztvennoj pecsatyi. In: Birzsevie Vedomosztyi, 1915. május 15. 14843.
- ²⁴ *Horoskevicz, A. L.*: Szimvoli russzkij goszudarsztvennosztyi.
- ²⁵ *Kucskin, V. A.*: Proiszhozgyenye russzkogo dvuglavogo orla. Moskva, 1999.
- ²⁶ Pamjatnyiki diplomaticseszkih sznosenyij drevnyej Rosszii sz gyerzsavami inosztrannimi. I.; Diplomati-cseszkie sznosenyija sz imperiej Rimszkoi (sz 1488 po 1594 g.). SzPb. 1851; Pamjatnyiki diplomaticseszkih sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Krimszkoi i Nogaszkoj ordami, i Turciej. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornyik Imperatorszkogo Russzkogo isztoricseszkoje obszesztva. 41. SzPb. 1884; Pamjatnyiki diplomaticseszkih sznosenyij Moszkovszkogo goszudarsztva sz Polszko-Litovszkim goszudarsztvom. I. 1487–1533 gg. Szerk. *G. E. Karpov*. In: Szbornyik Imperatorszkogo Russzkogo istoricseszkoje obszesztva. 35. SzPb. 1892.

AZ 1875-ÖS SZABAD KERESKEDELMI EGYZEMÉNY ÉS HATÁSA AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS ROMÁNIA KAPCSOLATAIRA

A 19. század utolsó harmada történeti szempontból nézve gyökeres változásokat hozott Közép- és Kelet-Európában. A korszakot tárgyaló, nagyobb lélegzetű szakmai művekben a politikai szempontok vizsgálata általában nagyobb hangsúlyt kap a társadalmi és gazdasági kérdéseknél. A térség általános gazdasági fejlődése azonban szorosan összefügg a politika és a társadalom mozgásaival, ezek egymásra gyakorolt hatásának megértése a térségben játszódó folyamatok jobb, összetettebb ábrázolásában segíthet. Az egyik vagy a másik ág túlzott kihangsúlyozása könnyen bizonyos klisékhez és előítéletekhez vezethet. A gazdaságtörténeti kutatásokban különleges pozíciót foglal el a külkereskedelem vizsgálata. Itt nemcsak a kereskedelmi forgalom ingadozásait érdemes megfigyelni két vagy esetleg több ország viszonylatában, hanem az aktuális kereskedelempolitikai felfogás változásait, valamint azt, milyen gazdasági vagy esetleg politikai indítékok vezérelték a kereskedelmi szerződések megkötését, vagy vezettek kereskedelmi konfliktusok kirobbanásához.

Az Osztrák–Magyar Monarchia Romániával 1875. június 22-én kötött vám- és kereskedelmi szerződése, amely egy évvel később, 1876-ban lépett életbe tíz év időtartamra, azok közé a kereskedelmi egyezmények közé sorolható, amelyek 1860-tól kezdődően a szabad kereskedelem biztosítása jegyében jöttek létre az európai országok között, s kölcsönös vámkedvezményeket, kereskedelmi és befektetési könnyítéseket biztosítottak. A szerződés megkötésének időpontja (1875) nemcsak politikai, de gazdasági értelemben is érdekesnek mutatkozik. Európában az 1873-as gazdasági válság következményei súlyos csapást mértek a gazdasági liberalizmusra, s ez idő tájt egyre inkább a protekcionista vámpolitika kerekedett felül és lett hangadó. Kelet- és Délkelet-Európa a „történelmi fáziskésés” leküzdésének fontos állomásához érkezett: a Török Birodalom jelentősen meggyengült, az önálló politikai és gazdasági akarat érvényesítésének igénye pedig egyre erősödött Románia, Szerbia, Bulgária esetében. A gazdasági külkapcsolatok kiépítése nem csupán jelzésértékű volt, hanem politikai jelentőséggel is bírt.

A vám- és kereskedelmi egyezmény politikai háttere

Az 1870-es évek közepére az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi szerződést kötött a legtöbb nyugat-európai országgal, melyekkel rendezte és szabályozta kereskedelmi forgalmát nyugat és észak felé. Kelet és dél irányában – egy átalakuló térségben – viszont más volt a helyzet. Oroszország – mely hatalmas felvevőpiac lehetett volna – nem volt hajlandó engedményeket tenni kereskedelempolitikai téren a nyugati országoknak. Németországban Bismarck és utódai alatt központi kérdés volt az orosz kereskedelemhez való viszony. Mindenki áttörést várt Ferenc József 1874-es szentpétervári látogatásától. Sem ez, sem a következő kereskedelempolitikai tárgyalások (Szentpétervár, 1874, Bécs, 1875) nem hoztak érdemleges eredményt, csupán vámkezelési és forgalmi könnyítéseket sikerült elérni.¹ A hatalmas és olcsó orosz agrárexport (gabona és élőállat) nyomásztóan hatott viszont a még egyensúlyban lévő európai agrárpiacra. A nyíltan vállalt orosz politikai és gazdasági befolyás erősödése a Balkánon nyilvánvalóan ütközésbe került a többi nagyhatalom hasonló ambícióival.

Ausztria 1862. május 22-én huszonnyolc évnyi időtartamú, számára nagyon előnyös kereskedelmi szerződést kötött a Török Birodalommal, de ez az 1870-es évek közepére gyakorlatilag pusztán a tulajdonképpeni Törökország területére maradt érvényben. Románia és Szerbia mindinkább nem tekintették ezt a szerződést magukra nézve érvényesnek, és saját kereskedelmi kapcsolatokat próbáltak kiépíteni a többi európai állammal. A „gazdasági elismerést” az európai államok részéről hatásos eszköznek vélték a politikai elismerés eléréséhez. Mivel a Török Birodalom területe és befolyási övezete érdek-ütközőzónának számított a nagyhatalmak között, a gazdasági kérdések fontos részét képezték az ún. „keleti válságnak”, így a lezajló folyamatok vizsgálatát ennek fényében érdemes elvégezni.

Ausztria–Magyarország gazdasági politikájának alapja az úgynevezett gazdasági kiegyezés, az időről időre megkötendő vám- és kereskedelmi szövetség kérdése volt. A kiegyezési törvény szerint „a szövetség megkötése kölcsönös alku által történjék, oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történnek”.² A birodalom két részének érdekei a legritkább esetben estek egybe, a vám- és kereskedelmi szövetség tízévenként esedékes megújítását hosszú munkálatok előzték meg. A tárgyalásokon rendszerint jelen voltak a két fél szakminiszterei, a kereskedelmi, a pénzügyi, később a földművelésügyi és ipari miniszterek, továbbá a közös külügyminisztérium magas rangú tisztviselői, leggyakrabban a kereskedelempolitikai osztály főnöke.³ Az eltérő gazdasági szerkezetek és fejlettségi szintek egybehangolása nagy kompromisszumkészséget követelt a tárgyalóktól, ugyanakkor az eredményt a közvélemény többnyire nem tartotta kielégítőnek és lemondások sorozataként kezelte.

A kereskedelmi szerződések megkötése a külföldi országokkal a közös külügyminiszter feladata volt.⁴ Ebben a minisztériumon belül működő önálló kereskedelempolitikai osztály segített, mint ahogy abban is, hogy a két országos kormány különböző elképzeléseit egyesítsék egy közös, egységes szerződéstervezetben, amellyel fel lehet lépni a külföldi államokkal tárgyaló delegációnak. A szerződések csak akkor emelkedtek jogerőre, miután mindkét országgyűlés törvénybe iktatta azokat. A külfölddel kötendő kereskedelmi szerződések esetében azonban rendszerint oly mértékben jelentkeztek a két ország ellentétei, a magyar agrár- és az osztrák ipari érdekekből eredő különbségek, hogy azokat a vámkonferenciák szakemberei nem tudták áthidalni. Ilyenkor a külügyminiszter, esetleg az uralkodó elnökletével tartott minisztertanácsra hárult a feladat, hogy a feleket megegyezésre juttassa.⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia legfontosabb külkereskedelmi partnerével, Németországgal kötött szerződésének hosszú folyamata és komplexitása (1877–1881) illusztrálja a legjobban, milyen nehezen született meg egy-egy egyezmény, amelynek feltétele az ellentétes gazdasági érdekek összehangolása volt.

A dualista korszak kezdetén a Monarchia gazdaságpolitikájában Kelet irányában az osztrák gazdasági körök akarata és elképzelései érvényesültek leginkább, de egyáltalán nem teljes mértékben. A balkáni államokkal kötendő vámunióval kapcsolatos osztrák elképzelés például nem valósult meg, ámbár a szerződéses politika keretein belül jelentős előnyöket sikerült megszerezni a fejlett osztrák ipar számára.

A drinápolyi béke (1829) rendelkezései a török monopólium megszüntetése mellett, a Duna teljes hosszának szabaddá tétele és a Fekete-tenger bekapcsolása az európai kereskedelmi életbe hatalmas lökést adott a dunai fejedelemségek és később Románia gazdaságának. A nagy számban megjelenő külföldi kereskedők élénk aktivitása és egymás közötti konkurenciája nyomán drasztikus árrendeződés következett be:

a román búza, a legfontosabb kiviteli cikk ára 1832–1850 között ötszörösére emelkedett – 28 lei/kg-ról 142 lei/kg-ra –, a forgalomba hozott árut pedig folyamatosan olcsóbban lehetett beszerezni. A gabonafélékkel bevetett területek nagysága 1830–1840 között tízszeresére nőtt.⁶ A fejedelemségek egész társadalmi struktúrája átalakult, újra nagy értéke lett a termőföldnek. Az állattenyésztés gazdasági súlya a legelők termőfölddé alakítása nyomán csökkent, és a második helyre szorult. A kereskedelem felértékelődött, az európai áramlatok gyorsan behatoltak a fejedelemségekbe, és az új vagyonosabb réteg kiszolgálásában és ízlésének formálásában fontos szerepet játszottak. Rövidesen a fontosabb európai államok mindegyike konzulátust nyitott: 1858-ban Ausztriának, Franciaországnak, Angliának, Görögországnak, Oroszországnak és Poroszországnak már voltak konzuljai Bukarestben, Iași-ban és Galați-ban. Szardínia Galați-ban tartott konzult, Hollandia és Belgium pedig Bukarestben.⁷ A konzulátusok segítségével az egyes országok jobban tudták érvényesíteni az érdekeiket, emellett a nagyvárosokban működő „kereskedelmi házak” túlnyomó többségben az ő állampolgáraik kezében voltak.

A Habsburg Birodalom az elsők között jelent meg az al-dunai térségben. A krími háború lehetőséget adott a Habsburg Birodalomnak a fejedelemségek katonai megszállására, így közelről is felismerhette a térség gazdasági és stratégiai jelentőségét. Számottevő kereskedelmi és politikai kapcsolatokat épített ki, diplomáciai eszközökkel eredményesen lépett fel a Duna-torkolat kisajátítására szőtt orosz tervek ellen az 1840-es évektől kezdve egészen az 1880-as évekig.⁸ Külön említést érdemel az a tény, hogy Ausztria kezdeményezésére 1866. december 15-én egy háromoldalú szerződés jött létre a Prut határfolyón való hajózásról Oroszország, Románia és Ausztria között. Ez volt az első alkalom, amikor Románia, bár török vazallus volt még, egyenrangú partnerként köthetett nemzetközi szerződést.⁹ A rohamosan növekedő, főleg dunai kereskedelmi forgalom miatt – melynek jeleként Galați és Brăila az 1840-es évek közepére szabadkikötői státust nyert – mindkét fél szükségesnek tartotta a rendezett, szabályozott gazdasági viszony kialakítását, nemcsak a már régóta létező gazdasági kapcsolatok élénkítésére való tekintettel, hanem a távlati célok elérésének első lépéseként is.

A szerződés megkötése

A szerződésalkötés menete tulajdonképpen a szokásos utat követve zajlott le, azonban feltétlenül szükséges néhány különleges mozzanat kiemelése. Az a tény, hogy Románia a tárgyalások indításakor nem volt független, nemzetközi jogi kérdések sorát vetette föl. Bár Románia vámpolitikája sokszor nem követett határozott irányt, egyre önállóbbá képet mutatott. Alexandru Ioan Cuza fejedelem 1859. december 16-án szentesítette az első román vámtörvényt, amely a következő évben életbe lépett (a két referens Manolache C. Epureanu, Moldva és Constantin Steriad, Havasalföld volt). A felmerült pénzügyi nehézségek miatt a vámtarifák nagyon sűrűn módosultak (1862, 1864, 1866, 1867, 1868), így a kereskedelem szabad folyása ezáltal nem várt akadályokba ütközött. Először 1862-ben a 0,5 %-os értékvám szedése a tranzitforgalom után (a Török Birodalommal kötött szerződésben nem szerepelt), utána 1866-ban, a kormányváltást követően a beviteli vámok 5%-ról 7,5%-ra emelése, valamint a 0,5%-os községi pótlék bevezetése okozott nehézséget a kereskedőknek. Visszaélésekre adott lehetőséget az újonnan bevezetett gyakorlat, miszerint ha a vámhivatalnok túl alacsonynak találta a számlán feltüntetett áruértéket, külön érték-megállapítási joggal rendelkezett, nagy

értékű tárgyaknál a piaci ár 10%-át, kisebb értékű tárgyaknál a 20%-át véve alapul. A vámhivatalnok a helyszínen önállóan dönthetett, melyik árut milyen sávba sorol. Ugyanebben az évben állították le a vegyészeti cikkek, festékek, a közönséges borok, a dohány és az ecet importját.¹⁰ További akadályokként jelentkeztek a különböző címenként kért kisebb-nagyobb összegek – mint a pátensváltás, a külön vagyonkimutatás a határnál, a községi adó többszöri követelése –, melyek nehezítették a kereskedést Romániában. Nyilvánvalóan itt tudatos politikáról van szó: a sok akadály felállításával, melyek bár elsősorban a Török Birodalom ellen irányultak, Románia vám- és kereskedelmi szerződés megkötésére akarta rávenni a külföldi államokat.

1868–1869-ben sok beadvány és panasz érkezett Erdélyből Gorove István akkori magyar kereskedelmi miniszterhez, hogy mielőbb intézkedjen a kereskedelmi viszonyok szerződéses rendezéséről román viszonylatban, mert egyre több kiemelkedő üzlet került veszélybe az erős konkurencia miatt. Arra a magyar kérdésre, hogy lehetséges-e szerződéses viszonyba lépni a szomszédos fejedelemséggel, az osztrák kereskedelmi minisztérium válaszolt. Álláspontja szerint a Török Birodalom érdekei nem sérülnek meg egy szerződés kötése esetén, mivel a drinápolyi békében a Porta határozottan kimondta, hogy Moldva és Havasalföld belső ügyeit autonóm módon kezelheti, márpedig a vámügy annyira összefügg a pénzüggel és a közgazdasági ügyekkel, hogy ezt belügynek kell tekinteni. Egyébként pedig Ausztria már kötött egy precedensértékű szerződést egy török fennhatóság alatt álló állammal: Tunisszal, és akkor már érvényben volt a két fél között egy szökevények kiadatásáról szóló, valamint egy postaszerződés. Oroszország pedig konzuli szerződést kötött a fejedelemségekkel.¹¹ Ez lett a közös külügyminisztérium álláspontja is, s az angol és a francia aggályok dacára a minisztériumnak diplomáciai úton – felhasználva a krími háborút lezáró párizsi béke rendelkezéseit – sikerült maga mellé állítani Oroszországot és Németországot.

A községi adó ügye miatt – amelyhez Románia ragaszkodott, sőt az értékvám 2%-ára akarta növelni – a közeledés azonban megtorpant. A magyar szakminisztérium több jelentése és Gorove István közbenjárása nyomán a közös külügyminisztérium ígéretet tett, hogy az erőfeszítések folytatódni fognak. Nyomatékosításként a magyar kormány országos véleményezést kért a kereskedelmi és iparkamaráktól,¹² valamint az érdekelt gazdasági és ipari egyletektől. Bár az ipari-mezőgazdasági körök harca érződött a véleményezések során,¹³ döntő többségben pozitívnak és kívánatosnak tartották a szerződéskötés gondolatát. A beérkezett anyagokból a kormány összeállította a tárgyalás alapját képező elvcsomagot, amelyet érvényesíteni kívánt. A magyar elképzelések akkor teljes mértékben bekerültek a közös tárgyalási alapba, és a közös egyeztetés az osztrák féllel sem hozott meglepő fordulatot. A tervek szerint nem feltétlenül kívántak vámmentességet biztosítani a román gabonának, ezt a kedvezményt csak abban az esetben szándékoztak megadni, ha megfelelő ellenkedvezményeket kapnak Romániától, főleg az erdélyi ipari termékek számára. A román belső politikai válság miatt azonban a tényleges tárgyalások elmaradtak.

1873-ban Andrassy Gyula külügyminiszter egyes diplomáciai húzással – különleges státusba helyezte a román ügyvivő diplomatát Bécsben – siettetta a román kormány közeledését a Monarchiához, valamint meggyőzte az orosz és a német diplomáciát álláspontja helyességéről. 1874 közepétől felgyorsultak az események, megszületett az új román vámtörvény (*Legea generală a vămilor*), amely a tervek szerint a következő év január 1-jével lépett volna életbe.¹⁴ A törvényhez tartozó általános vámtarifákat csak 1875 februárjában véglegesítették, a parlament pedig áprilisban szentesítette. A törvény általános rendelkezései és a drasztikusan emelt importvámok – a pro-

tekcionista vámpolitika első jelei – nyomásgyakorlásként értékelhetők. A román külügyminiszter viszont külön hangsúlyozta, hogy a törvény csak azok az államok ellen irányul, melyek nem fognak kereskedelmi szerződést kötni Romániával. Mindazon államoknak, amelyek hajlandók kereskedelmi szerződést kötni, készségesen nyújtának vámkedvezményeket, s így csak az illető állam szándékától függ, akarnak-e előnyös helyzetbe jutni, avagy a terheesebb vámtörvény következményeit választják.¹⁵

Az osztrák–magyar külügyminisztériumba 1874 júniusában eljuttatott román szerződéstervezet véleményezése a két kormány részéről egy hónap múlva megkezdődött. A magyar és az osztrák fél között markáns nézetkülönbségek léptek fel, főleg a gabona vámmentessége tárgyában: az 1873-as rossz termés miatt a magyar kormány ideiglenes vámmentességet biztosított a gabonák behozatalára, azonban az 1874-es jó termés után ezt meg akarta szüntetni. Az osztrák kormány nem emelt kifogást a gabona vámmentességével szemben, a magyar kormány tagjai a kereskedelem- és közlekedési miniszter kivételével azonban nem találták megfelelőnek a kilátásba helyezett ipari ellentételezést, és vissza akarták állítani a gabonavámokat. 1875 elején a külügyminisztérium újabb javaslatot dolgozott ki, ennek megvitatására a két kormány küldöttsége tanácskozásokat tartott (1875. január 26–28. és február 16–19.). A bécsi tanácskozás eredményeként a magyar delegáció elmozdult addigi merev álláspontjáról. Márciusban a kialakított közös osztrák–magyar álláspontot és a Monarchia által kívánt, a román vámtörvényben és -tarifában végrehajtandó módosítások listáját bemutatták George Costaforu ügyvivőnek. Az ügy a továbbiakban azzal bonyolódott, hogy Magyarországon kormányváltás történt, 1875. március 2-án Bittó István helyett báró Wenkheim Béla lett a miniszterelnök. Az új kabinet felül akarta vizsgálni az addigi eredményeket, ráadásul Tisza Kálmán pozíciójának erősödése¹⁶ és az osztrák–magyar vám- és kereskedelmi unió meghosszabbításának közeledte kis híján meghiúsította az előrehaladott tárgyalások befejezését. Végül 1875. június 22-én Bécsben került sor a szerződés ünnepélyes aláírására. Costaforu kijelentette, hogy a megállapodás megkötése I. Károly addigi kormányzásának legnagyobb fegyverténye.¹⁷ (A szerződés 1876. július 1-jén lépett érvénybe, az 1876:XIX. törvényként szerepel a magyar törvénytárban.)

A szerződés tartalma és hatása

A szerződés ratifikációja a három parlamentben (magyar, román és osztrák) sok akadályba ütközött, és mindhárom esetben élénk vitát váltott ki. Mindkét aláíró fél elvileg a legnagyobb kedvezményben részesülő ország státusát élvezte a 6. § értelmében. Ausztria–Magyarország viszont megtarthatta azt a jogot, hogy a jövőben szabadon emelhesse export-import tarifáit más országok viszonylatában, ezáltal érintve a román behozatali tarifát is. Ez a kizárólagos kétoldalú tarifarendezés teljes elvetésével járt, és voltaképpen csak a Monarchiának maradt meg az önálló vámpolitika kialakításának lehetősége. A gabona, olaj (közönséges és finomított), építkezési fa, vasérc, szén, könyvek, gőz és mindenemű mezőgazdasági és ipari gépek, szerszámok és vegyi áru vámmentesen kerülhettek Romániába, a szerződés B mellékletében feltüntetett cikkek specifikus vám alá estek (amely szintén nem módosítható), a többi cikk 7%-os érték-vám (ad valorem) alá esett a 9. § értelmében. A specifikus vámok mértéke okozta a legnagyobb vihart Romániában, mivel nagyon alacsonyak voltak az 1875. júliusi román tarifákhoz képest (1. táblázat).¹⁸

1. táblázat
100 kg áru vámja frankban

Áru megnevezése	A szerződés szerint	1875. évi román vámtarifa	Osztrák–Magyar vámtarifa
Finomított cukor	20	30	65,75
Feldolgozott viasz	55	84	40
Sztearin gyertyák	25	30	26,5
Közönséges papír	8	10–20	vámmentes
Más papír	19	28	5–30
Közönséges gyapjúáru	30	36	20,5
Posztó	58	84	75
Közönséges pamut	20	25	80
Félig finom pamut	25	54	80
Finom pamut	45	68	150
Legfinomabb pamut	90	144	300
Közönséges bőr	40	60	15
Finom bőr	70	80–320	37,5
Közönséges bőráru	45	70–140	30
Finom bőráru	90	224	52,5
Legközönségesebb famunkák	2	6	vámmentes
Közönséges famunkák	5	6	3,75
Finom famunkák	9	24	7,5
Legfinomabb famunkák	50	84	30
Préselt, öntött üveg	20	24	20
Köszörült, festett üveg	50	64	30

A szerződéshez csatolt pótokmány fontos rendelkezéseket tartalmazott mind-egyik fél számára. Egyrészt az egyezmény tartamára kizárólagos vámmentességet biztosított a román gabona részére – más állam nem részesülhetett ilyen jellegű kedvezményben –, az élő állatok után pedig csak olyan mértékben kellett vámot fizetni, ahogy az akkori legnagyobb vásárló, Németország vámolta a közös határnál a Monarchiából importált állatokat. A Monarchiában termelt bor további engedményeket kapott, ha a közvetlen határon keresztül érkezett, vagy a Dunán. Az érték után 7% helyett 5,5%-ot kellett fizetni, így a kevésbé értékes erdélyi bor kedvezőbb elbírálás alá esett. A lizt és liztneműek vámmentességet élveztek. A tranzitvám megszűnt. A községi adók megmaradtak, de olyan termékek után nem lehetett szedni, amelyeket Romániában nem gyártottak, illetve nem termeltek (22. és 23. §). A korábban megadott községi adójogot nem lehetett visszavonni, ha a község ezt korábban megkapta – akkor sem, ha már nem készült olyan típusú áru az országban –, de a megállapított összeg nem lehetett magasabb a román törvényekben előírányzott összegnél.

A vám- és a községi adóügy rendezése mellett a zsidókat érintő tilalmak részletezése is a pótokmányba került. A szerződés első cikkelye mindkét aláíró ország állampolgárai számára biztosította a szabad kereskedelem, iparüzés és letelepedés jogát. Ugyanitt magyarázat nélkül szerepel, hogy a szerződés nem kívánja megváltoz-

tatni Romániában „az ingatlan mezei birtok megszerzését és birtoklását tiltó törvényeket és rendeleteket”. A román kormány jelezte, hogy ezeket a jogokat nem áll módjában garantálni az izraelita felekezetű osztrák–magyar állampolgárok számára, mivel a Romániában lakó izraeliták sem voltak egyenjogúak a többi román állampolgárral.¹⁹

A kedvezmények hosszú sora miatt Romániában sok bírálattal érte a szerződést. Ellenzői főleg a Liberális Párt politikusai: Ion Brătianu, Mihail Kogălniceanu, Dionisie Pop Marțian, Petre Aurelian stb. voltak, sőt Károly fejedelem sem volt megelégedve az elért feltételekkel.²⁰ A szerződés pártolói leginkább a hatalmas földbirtokokkal rendelkezők köréből kerültek ki, illetve néhány szabad kereskedelmet pártoló értelmiségi és politikus, elsősorban a később megalakuló Konzervatív Párt soraiból (Titu Maiorescu, Ion Ghica, Nicolae Suțu, Alexandru Moruzi stb.). A soraikban találjuk Mihai Eminescut is, a román nemzeti költőt, aki politikai publicisztikájában úgy vélekedett, hogy „az egyezmény teljes mértékben megfelel a mi kereskedelmi érdekeinknek”, a politikai nyereséget pedig felbecsülhetetlen értékűnek tartotta. A szerződés ellenzőit az önzők táborába sorolja, akik nem képesek mérlegelni a nagy előrelépés jelentőségét.²¹ Az egyezmény parlamenti ratifikálása után utolsó lehetőségként sokan követelték a fejedelemtől az egyezmény szentesítésének megtagadását. Tiltakozásul a román gazdasági érdek teljes feladása ellen, 1876. május 21-én az ellenzéki lapok gyászkerettel jelentek meg.

Magyarországon a szerződés megszületése szintén megosztotta a politikát és a közvéleményt. Támogatói egyrészt a kisiparosok, kereskedők köréből kerültek ki, akik új lehetőséget láttak a szerződésben, és gyors anyagi boldogulásukat remélték. Főképp a szesz- és malomiparban dolgozókról van szó – mert sokkal olcsóbbá vált a kukorica és a búza beszerzése, és így csökkentek a termelési költségek –, valamint a textil- és a bőriparban érdekeltekről. Ellenzői táborában a földbirtokosok, a magyar agráriusok képviselői foglaltak helyet. Az egyezmény hatása kereskedelmi szempontból legjobban azokkal a számsorokkal szemléltethető, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti kereskedelem volumenét illusztrálják. A legtöbb ilyen jellegű felmérést az egyezmény hatályának lejárta idején készítettek a felek (2. táblázat).²²

Az Osztrák–Magyar Monarchia piacának súlya és jelentősége mellett – a saját kereskedelmén belül – érdemes a romániai kereskedelem néhány jellegzetes aspektusára is rámutatni. A szerződés megkötésével a Monarchia Románia első számú külkereskedelmi partnere lett, áru domináns szerepet játszottak az ország piacain. A statisztika szerint kimutatott 6,5–7%-os részesedés az osztrák–magyar összkivitelből elsőre nem tűnik jelentős aránynak. Ha figyelembe vesszük viszont, hogy a magyar ipari export több mint 15%-a Romániába irányult a szerződés következtében, már realisabb képet kapunk a jelentőségéről. Az egyezmény időtartamára tehetjük az erdélyi ipar utolsó nagy fellendülését a 19. században. Az Erdélyben készült iparcikkeknek közel a fele a szomszédos állam piacán talált vevőre, a kereskedelem majdnem olyan virágzásnak indult, mint a tetőpontnak számító 1830–50-es években.²³ Az egyezmény hatására rövidesen háromszorosára nőtt a Monarchia és Románia közötti kereskedelmi forgalom. Ennek a hirtelen növekedésnek is köszönhető, hogy a közúthálózat fejlesztése mellett néhány éven belül a két ország között a vasúti kapcsolat is létrejött (Brasó–Tömös vonal kiépítése).

2. táblázat

Románia kivitele és behozatala az Osztrák–Magyar Monarchiával folytatott kereskedelem során az egyezmény megkötése előtt és után (millió frankban)

Év	Kivitel	Behozatal
1871	49,7	36,9
1872	81,7	38,7
1873	68,8	39,3
1874	55,5	48,3
1875	38,7	40,2
1876	73,8	78,9
1877	90,1	179,8
1878	67,3	168
1879	68,9	124
1880	82,9	126

Politikai szempontból Románia tekintélye emelkedett, a megkötött egyezményt alapul véve hamarosan hasonló szerződések születtek (Oroszországgal és Olaszországgal). A függetlenség közeli elnyerésével Románia fejlődésének újabb fázisába lépett, és egyre fontosabb lett számára gazdasági kilátásainak javítása. Magyarország Délkelet-Erdély és Székelyföld gyors gazdasági felemelkedését, az aggasztó méretű székely kivándorlás lelassítását, a megszerzett piaci pozíciók megőrzését, a balkáni országok piacára való könnyebb bejutását várta a szerződéstől. Magyarország reményei csupán részben váltak valóra: a székely idénymunkások száma nem csökkent, a balkáni piacok megszerzése ideiglenesnek bizonyult. Ausztria ipara a szerződéssel késleltetni és tompítani tudta a többi iparilag fejlettebb nyugat-európai állammal – elsősorban Angliával és Németországgal – folytatott versengés kedvezőtlen kimenetelét. Amikor ezt már nem tudta megtenni, a magyar ipar termékeivel versenyzett. A gazdaságpolitikában lezajlott szemléletváltozás – a protekcionizmus felé való fordulás – és nem utolsósorban a politikai változások elég hamar, már 1879-től gyökeresen megváltoztatták a kereskedelmi és vámviszonyokat.

Jegyzetek

¹ *Matlekovits Sándor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től napjainkig. Budapest, 1877. 133.

² 1867: XII. tc. 61. §.

³ *Somogyi Éva*: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács 1967–1906). Budapest, 1996. 172.

⁴ 1867: XII. tc. 61. §.

⁵ *Somogyi Éva*: i. m. 175.

⁶ Enciclopedia României. IV. Bucuresti, 1940. 461.

⁷ Uo. 464.

⁸ *Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában. 1856–1883. Budapest, 1984.

⁹ *Palotás Emil*: i. m. 93.

¹⁰ Enciclopedia României. IV. 436.

¹¹ *Matlekovits Sándor*: i. m. 138.

¹² Kereskedelmi és Ipar Kamarák Története. Budapest, 1896.

¹³ Az egyik legismertebb ellenzője gróf Mikó Imre, a kolozsvári Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke volt, a

soproni Kereskedelmi és Iparkamara a nyugati exportját féltette a szerződés miatt.

¹⁴ Enciclopedia României. IV. 438.

¹⁵ *Matlekovits Sándor*: i. m. 141.

¹⁶ Tisza Kálmánnak még ellenzéki korában egyik követelése a magyar önálló vámterület kialakítása volt.

¹⁷ *Ioan Moga*: Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei. București, 1938. 504.

¹⁸ *Matlekovits Sándor*: i. m. 147–149.

¹⁹ Lásd az 1866. évi román alkotmány 7. §-át. *Victor Jinga*: Probleme fundamentale ale Transilvaniei. 1944, reprint Brașov, 1995.

²⁰ *Memoriile Regelui Carol I al României*. VIII. 3–6.

²¹ Muzeul Literaturii Române: *Mihai Eminescu Opere IX. Publicistica 1870–1877*, București, 1980. A kereskedelmi egyezményről 1876. július 23-án írt „Convențiunea de comerțiu” (A kereskedelmi egyezmény) címmel, illetve annak fontosságáról publikálta a *Timpul (Idő)* hasábjain.

²² A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara véleményes jelentése a Romániával kötött 1876.-iki kereskedelmi szerződés lelett. Kolozsvár, 1885. 4.

²³ *Miskolc: Ambrus*: A brassói román levantei kereskedő polgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). Budapest, 1987. és *Hilde Mureșan*: Cu privire la comerțul local în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX.-lea. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj, 1972.

A MAGYAR–SPANYOL DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK NÉHÁNY KÉNYES KÉRDÉSE CARLOS ARCOS Y CUADRA BUDAPESTI SPANYOL ÜGYVIVŐ DIPLOMÁCIAI LEVELEZÉSÉBEN

A magyar–spanyol diplomáciai kapcsolatok sok fordulatot megért történetéből is kiemelkedik az az időszak, amely a spanyol tábornokok egy csoportja, valamint a velük kapcsolatban álló politikai erők 1936. július 18-i felkelésétől a Franco-kormányzat 1938. január 13-i magyar elismeréséig tartott. E valamivel több mint másfél év kétoldalú kapcsolatairól a magyar és a spanyol levéltárak iratai alapján meglehetősen részletes képet lehet rajzolni. Ezek a kapcsolatok az említett időszakban nemzetközi jogi értelemben meglehetősen aszimmetrikusak. Magyarország ebben az időben formálisan a spanyol köztársaság Madridban, majd Valenciában székelő kormányával állt diplomáciai kapcsolatban, de ez a polgárháború kezdete óta szünetelt. Ám az 1936 ősze óta Burgosban berendezkedett Franco-kormányzat mellett sem volt magyar képviselő, noha Horthy kormányzó és kormánya kezdettől nem rejtette véka alá, hogy Franco tábornokkal rokonszenvez. Ennek a vonakodásnak több oka volt. Egyrészt a köztársasági területen magyar nagyvállalatoknak több jelentős érdekeltsége volt, amelyeket a nyílt elismerés veszélyeztethetett. Másrészt az iratokból kiviláglik, hogy a magyar kormányzat akkor még fél szemmel Nagy-Britannia álláspontjára is figyelt, amely hivatalosan nem létesített kapcsolatot Burgossal (noha 1937 novemberétől Franco mellett Sir Robert Hodgson személyében brit „kereskedelmi megbízott” működött, gyakorlatilag követi feladatokkal megbízva). Harmadrészt: a felkelők Államigazgatási Juntája (Junta Técnica de Estado) egyelőre ideiglenességet sugalló, kizárólag katonai vezetőkkel álló, homályos munkamegosztású testület volt, amelyet a nemzetközi diplomáciai ceremóniell szabályai keretében nem nagyon lehetett hova tenni.

A budapesti spanyol követség Eötvös utcai székházában viszont folyamatos volt a munka. A követséget 1935 óta – eredetileg a köztársasági kormányzat megbízásából – Carlos Arcos y Cuadra ügyvivő, Bailén grófja vezette, aki a felkelés első pillanatától egyértelműen Franco, majd októbertől tábornoki juntája mellett tette le a garast. A gyakorlott karrierdiplomata nem sajnálta a fáradságot, hogy a magyar kormányt rábírja a burgosi Államigazgatási Junta elismerésére. A magyar külügyminisztérium, sőt személyesen Horthy kormányzó is sokféleképpen kifejezte rokonszenvét az ügyvivő iránt, ám másfél éven át kitért az elismerés elől. Erről az álláspontonról csak az 1938. január 10-én, Budapesten kezdődött olasz–osztrák–magyar külügyminiszteri értekezlet tárgyalásai során, olasz nyomásra mozdult el.¹ Mindazonáltal a magyar kormány ezután sem siette el képviselőjének a hivatalos kinevezését; megvárta vele Franco tábornok első „valódi” kormányának 1938. január 31-i megalakulását.

Ez alkalommal mégsem a „nagy” diplomácia irataiból kívánok fölillantani néhányat, inkább egy kevésbé ismert mellékszálát bontanék ki. Mint ismeretes, a Franco-diktatúra alapvető eszköztárából hiányzott a faji alapú antiszemitizmus. Ha a faj fogalmát hasnálták is, ezen nem elsősorban vérségi kapcsolatot, hanem a multietnikus „spanyolság” (Hispanidad) világméretű történelmi-spirituális összetartozását értették. Ennek dacára a felkelők táborában az antiszemitizmus létezett és hatott. Tragikomikus mozzanatként maga az arisztokrata Arcos y Cuadra két alkalommal is kényes helyzetbe került emiatt. Első ízben, közvetlenül a nagy sikerként elkönyvelt magyar elismerés után, kis híján botrányt okozott azzal, hogy óvatosan opponálta a

zsidó ősöktől származó, de korábban áttért Wodianer Andor ügyvivői kinevezését. Másodízben csaknem maga vált a spanyol elhárítás gyanújának áldozatává, amikor spanyol belügyi elhárító szervek kezdeményezésére akarták felelősségre vonni. A vád tárgya az volt, hogy a budapesti követség zsidót foglalkoztat, illetve vízumokat állít ki – történetesen éppen a Franco-kormányzat országrészebe szállításokat bonyolító – zsidó kereskedők számára a felkelők birtokolta területre. Nagy szerencséjére az ügy régi kollégáján és barátján, Miguel Ángel de Muguiro de Muguirón, a külügyminisztérium politikai főosztályának akkori vezetőjén, vagyis a hagyomány szerint a miniszter állandó helyettesén (később, 1938 tavasza és 1944 júniusa között Spanyolország budapesti követén) keresztül bonyolódott; ő pedig baráti magánlevélben figyelmeztette: ezekkel a szervekkel kapcsolatban nem célszerű a válaszában használt hetyke, visszautasító modorban levelezni...

A továbbiakban beszéljenek inkább a spanyol külügyminisztérium levéltárának dokumentumai.

1.

José Gallart y Girbel római spanyol követ² távirata Franco generalisszimusz Államfői Titkárságának

Róma, 1938. január 13.

Az alábbi távirat jött Budapestről a Bailén grófja [Arcos y Cuadra – H. I.] birtokában lévő rejtjelzéssel. „Kérem, küldjék tovább a következő bizalmas táviratot. Híreim vannak arról, hogy Magyarország Salamancába³ Wodianer urat készül kinevezni ügyvivőnek. Ez az úr mindmáig a vörös kormánynál volt akkreditálva.⁴ Tájékoztatom kell továbbá Nagyméltóságodat, hogy bár a jelölt kikeresztelkedett, de zsidó, s noha semmit sem lehet felhozni ellene, és intelligens, aktív hivatalnoknak vélem, talán sugallani lehetne az itteni kormánynak, hogy egy másik személy a mostani körülmények között alkalmasabb lenne.”

Tájékoztató végett ezt közlöm Méltósággal.

Gallart

Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), Legajo R 1051. Exp. 2. Sz. n. 1938.

2.

Az Államfői Titkárság választávirata Arcos y Cuadra budapesti ügyvivőnek

Salamanca, 1938. január 14.

Kérem, sugallja a magyar kormánynak, hogy előnyös lenne, ha kinevezése salamancai képviselőjének a posztjára olyan személyre esne, aki korábbi faji hovatartozásának ellenmotívumai okán a Nemzeti Spanyolország ellenségeivel való akárcsak távoli kapcsolatokkal sem vádolható. Javaslatát alátámasztásához hivatkozzék a közvélemény természetes gyanakvására.

Sangroniz⁵

AMAE, Legajo R 1051, Exp. 2. 13/1938.

3.

A római spanyol követ továbbítja Arcos y Cuadra újabb táviratát

Róma, 1938. január 14.

Budapestről érkezett távirat: „Mínt hogy számomra ez igen kényes lenne, kérem, hogy a javaslatot Magyarország párizsi, római vagy berlini képviselőjének tegyék. Táviratozzák meg, ha egyetértenek.”⁶

Gallart

AMAE, Legajo R 1051, Exp. 2. 14/1938.

4.

Az Államfői Kabinetiroda rájegyzése Arcos y Cuadra táviratára

Közöljük [Arcos y Cuadrával – H. I.], hogy megtanácskoztuk a dolgot az Államfővel, és megadjuk a placetet Wodianer úrnak.

AMAE, Legajo R 1051. Exp. 2. D. n. 1938.

5.

Miraflores őrgrof, lisszaboni spanyol követ jelentése a spanyol külügyminisztérium külkapszolatokért felelős államtitkárának

Lisszabon,

1938. február 2.

A Magyarország általi hivatalos elismerés

Bátorkodom megerősíteni Nagyméltóságodnak mai 74. sz. táviratomat, amelyben arról számoltam be, hogy meglátogatott Magyarország e fővárosban akkreditált ügyvivője [Wodianer – H. I.]. Átnyújtott nekem egy jegyzéket, amelynek a másolatát mellékelten felterjesztem Nagyméltóságod kezéhez, s amelyben kinyilvánítják kormányának döntését, hogy Spanyolország törvényes kormányaként ismeri el a Franco tábornok Öexcellenciája által vezetett kormányt.

Egyidejűleg Wodianer úr ismét megkért engem, hogy amikor majd placetért folyamodnak annak a személynek, akit a Nemzeti Kormány budapesti képviselőjévé jelöl ki, ez rajta keresztül történjék, amint ezt már bátorkodtam közölni Nagyméltóságoddal tegnapi, 70. sz. táviratomban.

Marqués de Miraflores⁷

AMAE, Legajo R 1051. Exp. 2. 22/1938.

6.

Arcos y Cuadra követ levele Miguel Ángel de Muguirónak, a spanyol külügyminisztérium Politikai Főosztálya vezetőjének⁸

Budapest, 1938. február 4.

Don Miguel Ángel de Muguero úr Őkegyelmességének

Kedves Miguel Ángel, most vettem kézhez január 22-i leveledet, a Belbiztonsági Igazgatóságtól érkezett, az itteni képviselő Titkárságára vonatkozó, „Bizalmas feljegyzéssel” együtt. Erre azonnal kívánok válaszolni, paragrafusról paragrafusra, pont-ról pontra.

„*Spanyolország budapesti képviselőének Titkársága zsidó*”.⁹ – Ha Titkárságról van szó, ilyen itt nem létezik. Van a követségi és konzulátusi Iroda. Egyébiránt egy titkárság vagy iroda nem lehet zsidó, se kálvinista, se mohamedán. Amennyiben a titkárnőről van szó, el kell mondanom Neked, hogy az egyetlen személy, aki ebben az irodában mellettem dolgozik, Elisabeth de Tourné asszony, egy özvegy, aki született magyar és férje után francia. Ő húsz éve szolgál itt, az első konzulátus óta, később pedig a követségen. Apostoli római katolikus vallású, egyébként pedig olyan személy, akinek a szolgálataihoz illő jutalmazását megfelelő szituációban kérelmezni fogom. E mellett a hölgy mellett sem a szakácsnő, sem a portás, sem a takarítónő – ennyiből áll a követség alacsonyabb beosztású személyzete – nem zsidó. Ezek szerint az a mondat, hogy „a Nemzeti Spanyolország budapesti képviselőének Titkársága zsidó”, tökéletesen hamis, hacsak valaki, aki ezt a hazugságot lanszírozta, nem engem akar zsidónak mondani, amit felettébb nehéz lenne bizonyítani.

„*Emiatt (ti. a Nemzeti Spanyolország budapesti Titkársága) útlevelekre vízumokat bocsát ki a felszabadított övezetbe való belépésre zsidóknak és más nemzetiségűeknek, akik ezt budapesti képviselőinktől kérik.*” – Ez ugyanolyan hamis, mint az első mondat. Teljes listám van a) azokról a vízumokról, amelyeket nem spanyol személyek útleveleihez állítottunk ki a felszabadított Spanyolországba való belépésre; b) ugyanígy a spanyol útlevelekről, illetve ezek meghosszabbításáról, amelyeket én adtam ki és írtam alá 1936. július 19-e óta. E levél függelékében elküldöm Neked ezeknek az útleveleknek és vízumoknak a jegyzékét, a személyeket illető összes részletekkel. Attól eltekintve, hogy (amennyire én ismerem) semmiféle utasítás nem létezik, amely előírná, hogy ilyen vagy olyan vallású személyeknek nem adhatunk ki útlevelet vagy vízumot, a mellékelt listán összesen két zsidó személy található. Emellett mindig szem előtt tartottam (és ezt jelentéseim másolataival tudom igazolni), hogy minden esetben, amikor az útlevelek kibocsátásával kapcsolatban bármi kétely merült föl bennem, erről előljáróimmal tanácskoztam. [Itt több jelentésének a hosszabb felsorolása következik. – H. I.]...

Minden, abszolúte minden más esetben sem adtam ki egyetlen útlevelet vagy meghosszabbítást sem anélkül, hogy meggyőződtem volna róla, ki az, akinek adom. Huszonhárom éve szolgállok a karban, és nem tudom másként minősíteni ezt a mondatot, mint üres frázisnak.

„*A Generalisszimusz magyarországi képviselője nem vesz tudomást ezekről a részletekről, és fenntartás nélkül aláír.*” – Ezt igen súlyos vádnak tekintem. „*Könnyű megállapítani, hogy útlevelek kerültek olyan magyar állampolgárok birtokába, akik zsidók.*” – Amint mondom Neked, valamennyi magyar állampolgároknak kiadott vízum között kettő volt, amelyet zsidó vallásúak kaptak. De ismétlem, nem kaptam olyan rendelkezést, amely ezt tiltaná.

„*...mert a szóban forgó ország (Magyarország) hivatalosan katolikus vallású.*” – Ez is tévedés, nyilvánvaló tudatlanság terméke, mivel Magyarországon nincs hivatalos vallás, ebben az országban engedélyeznek és tiszteletben tartanak minden vallást. Kezdjük azzal, hogy maga az államfő, Horthy tengernagy is kálvinista.

„Szem előtt kell tartania, hogy a magyar az egyetlen útlevel, ahol szerepel a vallás.” – Nem tudom, pontos-e ez, de jól emlékszem rá, hogy a skandináv országokban minden hivatalos okmányban szerepelnie kell az érdekelt vallásának. Ami azt illeti, hogy „egyes zsidók útlevelében a »protestáns« megjelölés szerepel”. Irodánk ezt nem tudja elkerülni, sem megváltoztatni, mivel ez hivatalos bejegyzés egy hatósági, egyetlen hivatalban, a belügyminisztériumban kiállított okmányban, és nem áll módomban kételkedni benne.

„Helyénvaló lenne részletesen megvizsgálni a Spanyolországba való belépésre jogosító, Budapesten kiállított okmányokat.” – A követség és a konzulátus által kiállított vízumok listáján minden adat szerepel a dicsőséges nemzeti mozgalom kezdetétől, amelyek segítségével mindez részletesen megvizsgálható, amit nagyon kívánatosnak tartok.

„Megállapítható, hogy amikor a jelzett Titkárságnak (vagyis ennek a követségnek) nem áll módjában kiadni a vízumot, az érdekelteket Lisszabonba küldi, és ezen a helyen kellő ismeretük és a származásukra, illetve tevékenységükre vonatkozó kielégítő garanciák nélkül megkapják a vízumot. – Ez a mondat értette meg velem, hogy aki ezt a Bizalmas feljegyzést írta, annak a leghalványabb ismerete sincs arról, amit a kezében tart. Én ugyanis nem akadályozhatom meg sem a magyar, sem a spanyol állampolgárokat abban, hogy ha kedvük van, Lisszabonba menjenek. Másrészt nincs tudomásom egyetlen olyan személyről sem, aki, miután én elutasítottam Spanyolországba való belépésre jogosító vízumának kiadását (márpedig sok százan voltak ilyenek), Lisszabonon át belépett volna Spanyolországba. Am azt állítani, hogy ez a követség „az érdekelteket Lisszabonba küldi”, teljesen hamis. Egyébként, ha a mi lisszaboni képviselőtünk Spanyolországba való belépésre jogosító vízumokat állít ki magyar állampolgároknak, „származásukra, illetve tevékenységükre vonatkozó kielégítő garanciák nélkül”, ezt nagyon rosszul teszi, és a szabályzatok ellenében jár el. Nem adható ki ugyanis (amint nem is adtam ki soha ilyet) Spanyolországba szóló vízum senkinek, aki nem mutatja föl nekem valamely ország útlevelét, amelyben (ritka esetektől eltekintve) ellenőrzött adatok vannak, minden biztosítékkal.

Végül a Bizalmas feljegyzés az alábbi mondattal végződik. „A szóban forgó Titkárság (ezen ismét csak a Nemzeti Kormány itteni képviselőjét érti) vízumokat ad ki olyan, különböző nemzetiségű alattvalóknak, akik számára a származási országaikban működő spanyol képviselők ezt megtagadták.” – Ez annyira hamis, hogy felkérném azt, aki összeeskábálta ezt a Bizalmas feljegyzést: ismertessen egyetlen esetet, amikor ez a követség olyan nem magyar állampolgárságú embernek állított ki vízumot, aki számára más Nemzeti Képviselőt ezt megtagadta.

A Belbiztonsági Igazgatóság Bizalmas feljegyzésének minden pontját megválaszoltam hát. Levelemben és mellékletében¹⁰ bizonyítottam, hogy valamennyi vád abszolúte hamis, az elsőtől az utolsóig. Remélem, hogy a Belbiztonsági Igazgatóságra beérkező információk nem mind olyanok, amilyen ez, különben el vagyunk veszve.

Kikezdhethetlen tisztviselők, mint én (bár kényelmetlen ezt magamról mondanom), ki vagyunk téve bármilyen rágalomnak, jobban mondvá rágalmazónak, ami nemcsak a magunk karrierjének árt, hanem az egész igazgatásnak igen rossz szolgálatot tesz. Ha ezt a szót használtam, azért van, mert kezemben tartom a Spanyol Királyi Akadémia értelmező szótárát (214. o.). Eszerint a rágalom hamis vád, amelyet rosszindulattal, károkozás végett terjesztenek. Ha a Bizalmas feljegyzés nem is rosszindulattal készült, igen hasonlít erre. S ugyanebben a szótárban az „afianzar la calumnia” (utánajárni a rágalomnak) kifejezés is szerepel. Arra kényszeríteni a rágal-

mazót, hogy bizonyítsa a rágalmozottra vonatkozó állításait, meghatározott szankciók mellett, ha erre nem képes.

Miután bizalmas magánlevélben kértél engem, hogy tájékoztassalak arról, „mi lehet igaz a mellékelt Bizalmas feljegyzésben foglaltakból”, én se tehetek mást, mint hogy bizalmas magánlevélben válaszolok. Ám bizonyára érted, hogy olyan súlyos és hamis vádak, amilyenek ezek, nem maradhatnak függőben, a levegőben. Ez az első eset pályámon, hogy a szótár által rágalomnak nevezett valamit szegeznek nekem. Ezért nemcsak a barátságodra apellálok, hanem az igazságérzetedre is, hogy pályám tekintélyére és tisztségviselői jóhírnevemre való tekintettel szolgáltassék nekem igazság, és oszlassék el a legkisebb kétség is kifogástalan eljárásaim iránt; egyszersmind kapjon kellő büntetést, aki ilyen alantas, furfangos és hamis módon akart engem megfosztani becsületemtől. Legalábbis arra kérlek, hogy azok előtt, akikre tartozik, erősítsd meg: a Bizalmas feljegyzés állításai teljesen alaptalanok, és ismertesd el, hogy mindenkor aprólékos gondnal jártam el a vízumok és az útlevelek ügyében.

Előre is legőszintébb köszönetemet fejezem ki, és öllelek, mint hűséges barátod és beosztottad.

Carlos Bailén
[csak kézírással]

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938.

7.

Miguel Ángel de Muguero válaszlevele Arcos y Cuadrának

Salamanca, 1938. február 19.
Bailén méltóságos grófjának

Kedves Carlos! Megkaptam e hó 9-én kelt leveledet, amelyben terjedelmes magyarázatot adtál tevékenységedről az útlevelek és vízumok kiadásával kapcsolatban. Pusztán az a tény, hogy a Belbiztonsági Igazgatóság átíratát átküldtem Neked, anélkül, hogy bármit hozzátettem volna vagy töröltem volna belőle, mutatja azt a teljes bizalmat, amit irántad érzek, és azt az óhajomat, hogy alkalmad nyíljon, amint azt tetted, igazolni eljárásod helyességét. Sohasem kételkedtem tevékenységed helyességében, még kevésbé a becsületedben. Ezért megengedem magamnak, hogy megmondjam: írásod hangneme, bármilyen személyes is, nem egyeztethető össze a baráti hanggal, amellyel hozzám fordultál.

Egyébként nem mulasztok el semmilyen lehetőséget arra, hogy az általad nekem továbbított érvekkel helyükre tegyem a dolgokat.

Maradok jó barátod és kartársad
Muguero

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938.

8.

Miguel Ángel de Muguero átíratá Severiano Martínez Anido közbiztonsági miniszternek

Salamanca, 1938.
február 21.

Nagyméltóságú Uram,

Hivatkozva január 19-én kelt, 205. sz. hivatalos átiratára, elsörendü kötelességemnek tartom, hogy Excellenciád tudomására hozzam: a Főosztályom által végzett megfelelő és gondos ellenőrzés adatai szerint pontatlanok és minden tekintetben alaptalanok azok a kifogások, amelyeket Ön helyénvalónak tartott eljuttatni hozzám a Spanyol Állam budapesti képviselőjének titkárnője személyével, s éppígy az útlevelek kiadásában mutatkozó könnyelműséggel kapcsolatban az említett képviselőten.

Isten őrizze meg Önt sok évig

AMAE, Legajo R 1049. Exp. 4. Sz. n. 1938. [Aláíratlan, de kétségtelenül Muguirótól származó másolat.]

Jegyzetek

¹ Ennek az időszaknak ezzel kapcsolatos diplomáciai iratait magyarul lásd: A spanyol diplomácia magyar vonatkozású dokumentumaiból. I. (1936–1937). Közli és bevezette *Harsányi Iván*. In: JPTE Történelem Doktori Program. Kutatási Füzetek. JPTE, Pécs, 1996. 12–31.

² A követ 1924 szeptemberétől hosszabb ideig a budapesti spanyol követségen töltött be tiszteletbeli konzuli tisztséget.

³ Franco Államigazgatási Juntájának burgosi székhelyén nem volt elegendő hely a főhivatalok és a diplomáciai képviselők elhelyezésére. A külügyminisztérium maga is Salamancában telepedett meg, a követségeknek pedig San Sebastiánban alakítottak ki negyedét.

⁴ Wodianer Andor (1890–1964) a felkelés idején szabadságon volt, és utána nem tért vissza a köztársasági területre. (Erről lásd Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium politikai iratai, K63–29–4150, ill. 4120–1936.) Utóbb kinevezték lisszaboni magyar ügyvivőnek.

⁵ José Antonio Sangróniz, Desío őrgrófja – spanyol karrierdiplomata, aki mind a külügyminisztérium apparátusában, mind külszolgálati posztokon gyakran látott el magas beosztásokat. Ekkoriban Franco Államfői Titkárságát vezette.

⁶ Feltételezhetően időközben a jó magyar informátorokkal rendelkező ügyvivőnek fülébe jutott, hogy Wodianer a kormányzó hitvesének távoli rokona.

⁷ Az őrgróf, családi nevén Alonso Álvarez de Toledo 1944-ben, a spanyol külügyminisztérium kabinetirodájának főnökeként is szerepet játszott kényes magyar ügyek bonyolításában.

⁸ A feljegyzés válasz a spanyol Belbiztonsági Igazgatóság egy (a külügyi levéltárban nem található) január 22-i átiratára, amelyet eredeti címzettje, Muguiró továbbított Budapestre, Arcos y Cuadrának.

⁹ A belügyi átiratban a „Secretaria” szó nagybetűvel szerepel; ez a szó kisbetűvel titkárnőt, nagybetűvel írva viszont titkárságot jelent, ezzel kapcsolatosak a követ csípős bevezető megjegyzései.

¹⁰ A mellékletben az útlevel- és vízumkiadások e közlemény szempontjából érdektelen listája szerepel.

SZEMLE

ÁGOSTON MAGDOLNA AZ OROSZ TÖRTÉNELMI FORRÁSOK TERMINOLÓGIÁJA Szombathely, Savaria University Press, 2004. 296 p.

Az orosz történelmi terminológia speciális problémát jelent a nyugati kultúrkör fogalmaiban szocializálódott történészek számára: nemcsak a Nagy Pétert megelőző, de sok tekintetben még az utána következő korszakok vonatkozásában is.

Ágoston Magdolna könyve nem fogja át az egész orosz történelmet, hanem annak korai korszakával foglalkozik. A bevezetés egyértelmű eligazítást nyújt abban a tekintetben, hogy mely időszak terminológiáját vizsgálja a szerző: a kronológiai kereteket egyrészt a 12. század, másrészt a 16. század közepe jelentik. Ez az időbeli behatárolás politikátörténeti szempontból célszerű, hiszen a 12. században – a ljubecki gyűlést (1097) követően – a Rusz a politikai felbomlás korszakát élte, s a század második felében már a részfejedelemségek korszaka vette kezdetét. A 16. század derekán, az orosz területek Moszkva által történt egyesítését követően pedig a moszkvai állam olyan hatalmas területi terjeszkedésbe kezdett (Kazany, Asztrahany meghódítása), amelynek eredményeként már egy multikulturális birodalomra vált. Kézenfekvő volt tehát a szerző számára, hogy a kiválasztott időintervallumban a földrajzi kereteket döntően a Vlagyimiri Nagyfejedelemség egyre bővülő területe, valamint Novogorod és Pszkov, illetve a hozzájuk tartozó területek képezzék, amelyeket 1478-ban, illetve 1510-ben hódítottak meg és csatoltak birtokaikhoz a moszkvai uralkodók.

A vizsgálat kulcsfontosságú szempontjai, természetesen, nem annyira a kronológiai és földrajzi behatároltságban, mint inkább a tematikában és a forrásbázisban keresendők. Az előbbire nézve a szerző tömör megállapítását idézzük: „Tematikusan a politikai felépítményre, a gazdasági és társadalmi viszonyokra, valamint a mindennapi életre vonatkozó szavak és kifejezések kerültek kiválasztásra.”

A könyv a bevezetés mellett négy részből áll, melyek címei a következők: 1. *Állam és társadalom*, 2. *Társadalom*, 3. *Gazdaság*, 4. *Életmód*. Mindegyik rész több alfejezetre oszlik: így például önálló és terjedelmes alfejezet tárgyalja az egyház és a pravoszláv vallás kérdését a második részben, de itt kap helyet a Vagyoni és tulajdonjogi kapcsolatok című alfejezet is. A tematikai gazdagság nem teszi lehetővé, hogy akár csak az említés szintjén foglalkozzunk az egyes alfejezetekkel, ezek felfedezését az olvasóra hagyjuk.

Ami a forrásokat illeti, tiszteletet parancsoló bibliográfiával találjuk szembe magunkat, mind a bibliográfia terjedelme, mind a források típusa tekintetében. A szerző nem levéltári, hanem publikált anyagokat vizsgált meg, de tekintettel a kiadott források nagy mennyiségére, valamint a munka jellegére, ilyen irányú kutatásra nem is volt szükség. Bőséges a bibliográfiában az okleveles anyag, de bekerültek a jogalkotás dokumentumai, a katonai szolgálokra, az adózásra vonatkozó összeírások, az évkönyvek egy része, sőt még a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó kiadott források és az irodalmi emlékek is.

A könyv módszertanának ismertetéséhez ismét a szerzőt idézzük: „A terminológia-gyűjtemény maga történelmi források felhasználásával készült, a jelentést azonban szótárak, lexikonok és a korra vonatkozó szakmunkák segítségével pontosítottam.” Ez a módszer nehézzé teszi a könyv műfajának meghatározását: analízisjellege miatt keverednek benne a szótár és a terminológiai kézikönyv sajátosságai. Bár kétségtávolú akár önálló műfajnak is tarthatjuk e megoldást. Az önálló műfaj jelleget jobban kidomboríthatta volna, ha a terminusok magyarázata mellett szerepelne az előfordulás helyére való hivatkozás (ettől a szerző terjedelmi okok miatt tekintett el), a problematikusabb esetekben pedig akár egy rövid idézet. Ezek a szempontok azonban már valóban a téma professzionális művelőinek még szűkebb körére korlátozták volna a könyv olvasótáborát. A szócikkek cirill betűs közlése mellett viszont talán célszerű lett volna megadni azokat magyar fonetikus átírásban is: egy ilyen megoldás ugyanis jelentősen növelhette volna a mű felhasználóinak körét, mind a hallgatók, mind a történelemtanárok közt.

A könyv bevezetője és a hátlapján található ajánlás egyaránt hangsúlyozza, hogy az összeállított terminológiából megállapítható: a novgorodi, pszkovi területek történelmi útja eltért a Moszkva központú részekétől, úgy a hatalmi szerkezet, mint az igazgatás, adózás terén. Ezen a ponton szintén felvetődik, hogy lehetséges lett volna egy másik megközelítés: nevezetesen a földrajzi alapon való csoportosítás mint legfőbb rendezőelv alkalmazása. Így sokkal szembetűnőbbek lehettek volna a regionális különbségek, amelyek az egyes szócikkek szintjén a kommentárokból valóban kiderülnek.

A könyvet az orosz súly- és mértékegységekről, valamint az időszámításról és a fontosabb egyházi ünnepekről szóló kiváló tájékoztató zárja, a mellékelt mutató pedig jól kezelhetővé teszi a könyvet. További érénye a kötetnek, hogy korabeli ábrázolásokat és rekonstrukciós rajzokat is közöl, amelyek nemcsak színesítik a munkát, de a jobb megértést, a korszellem megidézését is segítik. Összefoglalásképpen le kell szögeznünk, hogy hiánypótló munka született Ágoston Magdolna tollából. Akik behatóbban kívánnak

foglalkozni a korszak történelmével, azok számára megkerülhetetlen lesz ez a 3877 terminust tartalmazó kézikönyv.

Sashalmi Endre

CHRISTOPHER R. BROWNING

**THE ORIGINS OF THE FINAL SOLUTION: THE EVOLUTION OF NAZI
JEWISH POLICY, SEPTEMBER 1939 – MARCH 1942**

(A végső megoldás eredete. A náci zsidópolitika fejlődése 1939. szeptember – 1942. március)

University of Nebraska Press & Yad Vashem, Jerusalem, 2004. 615 p.

Christopher R. Browning, a University of North-Carolina professzora nem ismeretlen a holokauszt története iránt érdeklődő olvasók előtt. Munkássága előterében a német nemzetiszocializmus és a soá történetének feldolgozása áll. Főbb művei a Náci politika (*Nazi Policy*, New York, Cambridge University Press, 2000); Zsidó munkások, német gyilkosok (*Jewish Workers, German Killers*, New York, Cambridge University Press, 2000); Hétköznapi emberek: a tartalék politikai zászlóalj (*Ordinary Men: Reserve Policy Battalion*, New York, Harper Collins 1992); Út a népirtáshoz (*The Path to Genocide*, New York, Cambridge University Press, 1992), valamint A végső megoldás és a német külügyminisztérium (*The Final Solution and the German Foreign Office*, New York, Holmes and Meier, 1978). Mindezek mellett számos tudományos cikk szerzője, és a Holocaust and Genocide Studies szerkesztőbizottságának is tagja. Kár, hogy munkái magyarul még nem jelentek meg.

A szerző jelen művében kísérletet tesz a nácik zsidóellenes politikájának vázolására, „fejlődésének” bemutatására a második háború kitörésétől kezdve egészen 1942 kora tavaszáig. Joggal merülhet fel kérdés a két időpont kiválasztásának pontosságát és/vagy fontosságát illetően. Hiszen a nácik már 1933-as hatalomra kerülésük után elkezdtek üldözni a zsidókat, és ezt 1942 márciusa után sem hagyták abba. Gondoljunk csak a magyar zsidók 1944-es deportálására! A nácik azonban 1939-ig megpróbálták „rávenni”, vagyis rákényszeríteni a németországi, illetve a Nagy-német Birodalom területén élő zsidókat, hogy hagyják el a náci uralom alatt álló területet. A háború kitörése után azonban ez majdhogynem lehetetlenné vált, bár az utolsó emigránsok – tudjuk meg a könyvből – 1941 októberében érkeztek meg Lisszabonba.

Először Lengyelország lerohanása és megszállása után került több millió zsidó a birodalom fennhatósága alá. Az északi, de főleg a nyugati hadjárat után ismételen milliós zsidó tömeg került a Reich uralma alá. A megszállt Benelux államokból és Franciaországból viszonylag kevés embert deportáltak keletre, és közöttük is számos kommunista, vagy a nácik rendszer által aszociális elemnek minősített személy volt (hajléktalan, koldus). A lengyel területeken a korai időszakban a nácik – jobb megoldás híján – megkezdték a zsidó lakosság tömörítését a nagyvárosokban kijelölt és felállított gettókba.

A Szovjetunió elleni hadjáratban újabb milliós zsidó tömegek kerültek német fennhatóság alá. Ráadásul a náci propaganda itt prezentálni tudta a posztot a kommunisták és a zsidók összefonódásáról. A könyvből részletes képet kapunk az Einsatzgruppék felépítéséről, tevékenységéről, egészen az egyes parancsnokok életéig. Browning professzor kiemeli, hogy milyen magas volt a doktori fokozattal rendelkezők aránya ezekben az egységekben. A szerző szörnyű tevékenységük bizonyítására számos korabeli okiratról idéz. Növum a könyvben, hogy részletes, dokumentumokkal alátámasztott képet kapunk a különböző német biztonsági és rendészeti szervek működéséről, egymás közti viszonyokról és rivalizálásukról.

Browning professzor munkájában elsősorban a lengyel, illetve a korabeli szovjet területek zsidóságának történetére koncentrált. A tengely, illetve tengelyszövetséges országok – így például hazánk – zsidópolitikájára csak egy-egy bekezdést szánt a szerző. Rövid terjedelmük ellenére azonban lényegre törően és tárgyias tevékenységtől mentesen tárják az olvasó elé Magyarország, Románia, Finnország, Szlovákia és az usztasa Horvátország intézkedéseit. A szerző ezek megírásakor kitért az adott ország zsidó közössége történetének rövid ismertetésére is. Emellett érénye a műnek, hogy a világháború főbb eseményeiről és a háttérben folyó diplomáciai tárgyalásokról is képet ad.

A megszállt és felosztott korabeli lengyel területeken a gettókba tömörített zsidók kezdetben megpróbálták folytatni normális életüket, amely azonban az idő előrehaladtával egyre nyomorúságosabbá, végül pedig szinte elviselhetlenné vált. A szerző nem feledkezett el a megszállt lengyel nép szenvedéseiről sem. Ugyanakkor mindig jelzi, ha egy náci akcióban lengyel, litván vagy ukrán segédcsoportok is részt vettek. Egyúttal igyekszik tudatosítani az olvasókban: ezek a segédcsoportok önkéntes alapon szerveződtek, és tagjaik örömmel vettek részt a különböző zsidóellenes akciókban.

Browning professor kimondatlanul is leteszi a voksát az intencionalista-funkcionalista vitában. A náciok sokáig nem tudták, mit is kezdjenek az uralmuk alá került zsidókkal. Sokáig dolgoztatták őket, nem törődve a munka hasznosságával. A „végső megoldás” 1941–1942 fordulóján kezdett kikristályosodni. Az Endlösung formába öntése és hivatalos elfogadása 1942 januárjában, a wannsee-i konferencián történt meg, közel 10 évvel a náciok hatalomra jutása után. A gyakorlati kivitelezés megtervezése, tesztelése további hónapokat vett igénybe. Ennek megfelelően Browning professor bár külön fejezetet szentel az európai zsidóüldözések taglalásának – a kezdetektől egészen 1939-ig –, mégsem gondolja, hogy ez egyenes út lett volna a gázkamrákig és a krematóriumokig.

A szerző széles nyelv- és forrásismeretét bizonyítja, hogy nemcsak az angol, hanem a német nyelvű szakirodalom számottevő részét is felhasználta könyvéhez. Növeli a mű értékét, hogy a gazdag könyvészeti anyagon kívül primer német, orosz, amerikai és izraeli levéltári forrásokra támaszkodó alapvetései eredményeit is az olvasók elé tárja. A magas színvonalú elemzések mellett számos, az új határokat, demarkációs vonalakat illusztráló térképek is segítik eligazodni az olvasót. Sajnálatos viszont, hogy egyetlen fényképet sem találunk a könyvben. Hasznos lett volna akár a náci, illetve SS-vezetőkről, akár az akciókról, vagy a korabeli zsidókról – életükről, vezetőikről – fotókat közölni.

Összességében megállapíthatjuk: a könyv egységes egész, a keresztutalások, valamint az egymásra épülő, fejezeteken átfelölő logikai érvláncolatok miatt az egyes fejezetek önmagukban nem, vagy csak nagyon nehezen értelmezhetők. A mű stílusa választékos, de egy nem angol anyanyelvű olvasó számára is könnyen érthető. Browning professor nemcsak összefoglalta és elemezte a náci zsidópolitika alakulását 1939 és 1942 között, hanem új kérdéscsoportokkal gazdagította a vizsgálódások szempontrendszerét. A könyv hangvétele kiegyensúlyozott, elfogulatlan. Nem teremt hősokeket, de nem is tekintni magát mindenki felett álló ítélné; nem kíván senki feje fölött véleményt nyilvánítani. Könyvében jól érzékelteti, hogy a náciok sokáig egyszerűen nem tudták, milyen politikát folytassanak a több millió zsidóval szemben. A korábbi, „emigrációt” támogató politikát a háború, illetve a nemzetközi közösség közömbössége gyakorlatilag lehetetlenné tette, különösen nagyobb tömegek számára. Browning professor művéből számos tanulság és párhuzam levonható – lenne – akár napjaink, illetve a közelmúlt történéseire vonatkozóan is. Csak remélhetjük, hogy a jövőben Browning professor műve magyarul is napvilágot lát.

Kovács Tamás

KRAUSZ TAMÁS ANTISZEMITIZMUS – HOLOKAUSZT – ÁLLAMSZOCIALIZMUS Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 151 p.

A szerző több éve kutatja a zsidók helyzetét a cári Oroszország, illetve a Szovjetunió területén, ennek eredményeképpen több publikáció is megjelent már, elsősorban a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában (1992-ben Népiirtás a Szovjetunióban, 1995-ben Zsidók Oroszországban, illetve megemlítené még Bebesi György: Feketeszázak című kötete). Krausz Tamás legújabb műve azonban azért fontos e témakörben, mert magyar nyelven eddig nem olvashattunk ilyen átfogó elemzést a szovjet zsidóság holokausztjáról. Márpedig az elmúlt évtizedben a Moszkvában működő „Holocaust Fond” összegyűjtötte, és folyamatosan publikálta és publikálja a legfontosabb dokumentumokat, illetve több tanulmányt is megjelentetett e témakörben. Mindebből azonban, mint ahogy a szerző is megemlíti, a magyar történetírás mindeddig semmit sem profitált. Tehát egy hiánypótló munkát tarthat az olvasó a kezében, a könyv is szomorúan megállapítja, hogy a témakörben még az olyan alapvető fontosságú dokumentumjellegű művek sem olvashatók magyarul, mint az ún. Fekete könyv (Csornaja knyiga) vagy a Szovjet zsidók levelei Ehrenburghoz (Szovjetszkije jevrei pisut Ilje Ehrenburgu 1943–1966). (A Fekete könyvet még a Sztálin által létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság kezdeményezésére állították össze Ilja Ehrenburg, illetve V. Grosszman vezetésével, de támogatta a munkát A. Einstein is. A mű nem jelenhetett meg a Szovjetunióban. Oroszul Jeruzsálemben látott napvilágot 1980-ban, majd 1993-ban Moszkvában is megjelent. Magyar nyelvű kiadása folyamatban van.)

Voltak azonban más közvetett okai is a kötet megjelenésének. 2004 a magyar holokauszt hatvanadik évfordulója. A szerző fontosnak tartja a harcot a holokauszt emlékezetéért, és küzd a holokauszt kisajátítása, valamint a történelmi felejtés ellen. A könyv utolsó része egyébként a felejtés, elhallgatás okait veszi górcső alá dokumentumok segítségével a kelet-európai országokban. A magyar zsidóság sorsának megértéséhez is elengedhetetlen feltétel a szovjet zsidóság sorsának ismerete, de erre is kitérünk még később. Másik oka a könyv megírásának az ún. „Wehrmacht-vita” kialakulása, azaz a vita a Wehrmacht szerepéről a második világháborúban, amely a magyar történészeket, köztük e könyv szerzőjét is érintette (a vitáról, illetve annak eddigi eredményeiről olvashatunk az Eszmélet című folyóirat 55. és 61. számában). Krausz Tamás ebben a könyvében is dokumentumokkal bizonyítja azt az állítását, hogy a Wehrmacht nélkül

nem jöhetett volna létre a genocídium. A német hadsereg nemcsak az előkészítésben vett részt, hanem sokszor magában a népirtásban is. A vita a Wehrmacht szerepéről valószínűleg nem ért véget, de az egyik fél álláspontja most már teljesen világos mindenki előtt.

A könyvet három nagyobb tematikai egységre lehet bontani: 1) az előzmények, illetve az okok, 2) a holokauszt sajátosságai és tényei a szovjet területen, 3) a holokauszt utáni antiszemitizmus, illetve holokauszt-recepciók.

A hitleri politika lényegét, illetve a szovjet zsidók holokausztját csak akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk azokat a különböző okokat, amelyek megteremtették azt a történelmi helyzetet, amelyben bekövetkezhetett ez a világtörténelmi tragédia. A szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy itt nem mindig kronologikus sorrendben, egymásra épülő okok összegéről van szó, hanem különböző korok nagyon bonyolult vallási, gazdasági és társadalmi viszonyainak keveredéséről egy olyan „modern” korban, amikor már technikailag is lehetséges egy ilyen méretű népirtás megvalósítása.

Krausz hat olyan okot fejt ki bővebben, amely közvetve, vagy közvetlenül elvezetett a holokauszthoz, de legalábbis nélkülük nem valósulhatott volna meg. A középkori *vallási antiszemitizmus*, amely mindig jó ürügyként szolgált a pogromokhoz, illetve a *középkorias antijudaizmus összetalálkozása a modern tőkés társadalommal*, amikor a nacionalizmus kialakulása és a nemzetgazdaságok kialakítása idején a zsidóság egyfajta konkurenciát jelent az új gazdasági elit számára. Másrészt az egyház is a zsidókban találja meg a bűnbakot mint önvédelmi eszközt. A modern polgári társadalom ugyanis támadja az egyházi privilégiumokat. Az új rendszer igazságtalan, kizsákmányoló jellegét a zsidók nyakába varrták. Oroszországban ezzel egy időben a letelepedési övezet egy óriási gettóként is felfogható, ha a holokauszt szempontjából tekintünk az eseményekre. A harmadik ok a *modern antiszemitizmus kialakulása*, amely már nemcsak a vallási, gazdasági-politikai, illetve népi antiszemitizmusra támaszkodik, hanem különböző „tudományos” eredmények ideológiailag is megalapozzák a „faji-biológiai” antiszemitizmust. A *nemzetállam és a nacionalizmus*, valamint az első globális világválság 1873-tól egymást erősítőként léptek fel. Ennek melléktermékeként kialakult a zsidó nacionalizmus, a cionizmus is, amelyet inkább az oroszországi cionista munkáspártok alapítottak, mint Herzl Tivadar. Oroszországban egyébként a pogromok már az 1880-as évektől napirenden voltak, amelyek az 1917-es forradalom után a népirtásig jutottak. Egyes adatok szerint Oroszországban, a polgárháborúban több mint 200 ezer zsidó halt meg. A *politikai jobboldal és a nacionalizmus ideológiájához természetes módon hozzátartozott az antiszemitizmus* is, amelyet az antiszemita pártok (Oroszországban a feketeszázak) létrejötte, illetve a középkorias vérvádak feléléde is bizonyít. Ezek mögött gyakran az egyház képezett stabil hátteret (a cári birodalomban gyakran a pópák vezették a pogromokat). Végül pedig az első világháború utáni *weimarizálódás* is szerepet kapott, amelyből az antikommunista és az antiszemita ideológiával fellépő csoportok kerültek ki győztesen.

Oroszországban az 1897-es összeírás szerint több mint ötmillió zsidó élt, nagyrészt egy tömbben. Ebből a nagy szegénység miatt 1,7 millióan emigráltak 1914-ig, nagy részük az Egyesült Államokba. Majd a nagy háborút követően – Lengyelország és a Baltikum elszakadása után – egy 1926-os adat szerint valamivel több mint két és fél millió zsidó nemzetiségű élt a Szovjetunió területén (eltérően más országoktól itt nemzetiségként tartották számon a zsidókat). Ez a létszám ismét megnövekszik 1939. szeptember 17-e után. Ekkor ismét ötmillió körülire tehető a zsidóság lélekszáma a Szovjetunióban.

A Szovjetunióban az 1920–30-as években az asszimiláció volt az általános tendencia. Az 1937–39-es „nagy terror” sem hordozott antiszemita üzenetet. A szerző sok híres zsidó származású író és művész felsorolásával is bizonyítja, hogy nem üldözték a zsidóságot. Az asszimiláció is önkéntesen zajlott, hiszen így válhattak megbecsült állampolgárrá. Általános tendenciaként leírható, hogy a szovjetek mindenféle nemzeti szeparatizmus ellen harcoltak, ami a Szovjetunió egységét a legkisebb mértékben is veszélyeztette volna. Egyszerűen nem akarták, hogy egyetlen nép is példát szolgáltatson a többinek. Így volt ez a háború után is. A Zsidó Antifasiszta Bizottságot addig engedte Sztálin működni, amíg az az ő külpolitikai érdekeinek megfelelt, majd amikor a ZSAB a zsidó nemzetiség érdekképviseletként kezdett működni, akkor betiltotta. Ennek esett áldozatul a már említett Fekete könyv is.

A szerző a könyv harmadik részében tárgyalja részletesen – dokumentumok bemutatásával – ennek a sztálini politikának a hátterét, amely Izrael létrejöttével függött össze. Izrael megszületése Sztálin aktív közreműködése mellett történt, de hamarosan kiderült, hogy az új zsidó állam Amerika-barát politikát kíván folytatni. Tehát volt egy külpolitikai aspektusa Sztálin politikájának, másrészt pedig Izrael megalakulása nemzeti ébredést idézett elő a zsidóságban, amely a szovjet zsidókra is hatással volt. Tehát a „zsidókérdés”, illetve a holokauszt nem lehetett többet a közbeszéd tárgya, mert ebben ismét a szovjet egységet megbontó tényezőzt láttak a szovjet vezetők.

A szerző röviden tárgyalja a szovjet–német kapcsolatokban beállt változás nemzeti közti hátterét, de a nyugati nagyhatalmak felelősségével egyidejűleg felveti a szovjet vezetők felelősségét is, amely abban áll, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum után alábbhagyott antifasiszta propaganda elaltatta a szovjet zsidóságot, amely így szabad prédaként került a németek kezébe.

A könyv alapvető megállapítása abban áll, hogy a „végső megoldást”, a zsidók tömeges legyilkolásának konkrét formáit 1941. június 22. után, a Szovjetunió lerohanásával kísérletezték ki, találták meg, és alkalmazták először a maga teljességében és korlátlanúságában. Másrészt pedig a holokauszt története nem vezethető le egyetlen s mindenkorra „kész” náci elméletből. Ezt bizonyítja több, a szerző által felhasznált dokumentum is, melyeket a náci vezetőkől idéz.

Krausz Tamás kiemeli munkájában azokat a *specifikumokat*, amelyek egyedivé teszik a Szovjetunióban elkövetett genocídiumot. Ebből a szempontból az egyik legfontosabb tény, hogy a *méretetek óriásiak* voltak mindenféle összehasonlításban. A háború szovjet áldozatai összesen 27 millió fő körülire tehetők, ennek azonban 10%-a zsidó áldozat volt. Ez azt jelenti, hogy a szovjet zsidóság felét, kb. 2,8 millió embert végeztek ki. Ez egyébként azt is jelenti, hogy a világháború hatmillió zsidó áldozatának a fele szovjet állampolgár volt. (Fontos megjegyezni, hogy még ma is vannak olyan történeti összefoglalások a holokauszt témakörben, melyek nem tárgyalják a szovjet zsidók történetét.) Másik fontos specifikum az, hogy a *németek „totális háborút” indítottak a Szovjetunió ellen*, ami azt jelentette, hogy semmiféle nemzetközi jogszabályt nem tarotak be (pl. a hadifoglyokról szóló genfi egyezményt). Létezett az ún. „komisszár-parancs”, melyet a szerző többször is említ, ennek alapján ki kellett végezni a kommunistákat, komisszárokat, zsidókat.

Az eszközök tekintetében is sajátos volt a helyzet. Mindenféle erkölcsi gátat feloldott a vezérkar, kialakították a gettókat és bevetették a genocídium teljes arzenálját. Ebben az SS mellett *rendkívül aktív szerepet játszott a Wehrmacht*. A Wehrmacht válogatta és gyűjtötte össze a zsidókat, szerepet játszott a zsidók megsemmisítésében, néha kezdeményezőt. Sajátos vonás még, hogy *gyakran a helyszíni kivégzést részesítették előnyben*, valamint a *helyi lakosság bevonása* a rablőháborúba. A kollaboráció nagyon megkönnyítette a náciak dolgát, még akkor is, ha csak a lakosság kis hányada vett benne részt. Élen jártak a balti területek, a belorusz és az ukrán vidékek lakosai. Végül fontos sajátosságként részletes leírást kapunk a zsidó ellenállásról, amely vonatkozik a partizánharcra és a Vörös Hadseregben harcoló félmillió zsidóra is, melyből körülbelül 200 ezer halt hősi halált.

A holokauszt háború utáni történetére már tettünk utalást, de a zsidó áldozatok beolvasztása a szovjet állampolgárok számára a már 1942–43-tól megkezdődő tendencia végeredménye. Ennek oka a már tárgyalt új világpolitikai helyzet volt. Sztálin antiszemitizmusa 1949-ben vált hivatalos politikává a Szovjetunióban az ún. „antikozmopolita” kampány keretében. Ebben erősödött tovább a már meglévő „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek a lényege abban állt, hogy sokszor egymással konkuráló hatalmi szervek játékvá váltak a kommunista apparátusban dolgozó zsidók. Tehát míg korábban azért hallgatták el a zsidó holokausztot, mert nem akarták kiemelni egyetlen nép szenvedését sem a „szovjet népek” közül, 1949 után nemzetközi okokból kifolyólag nem tették. Sőt tudatos antiszemita politikát folytattak. Ez a politika kiterjedt egész Kelet-Európára, és volt, ahol még Sztálin halála után is folytatták ezt a kurzust (pl. Csehszlovákia).

A hrucsovi „olvadás” lehetővé tette, hogy legalább a szépirodalom feldolgozza a holokauszt történetét, ebből született nem is egy kiemelkedő mű. Majd az 1967-es, illetve az 1973-as arab–izraeli háború következtében újra felerősödött az antiszemitizmus, amely anticionista köntösben jelent meg. Több KGB dokumentumot idézve a szerző is megállapítja, hogy a cionistaellenes kiadványok tömegei mellett csak elvétve jelenhetett meg cikk az antiszemitizmus ellen. Emellett jelentős zsidóemigráció zajlott le, de ami érdekes, hogy a többség az Egyesült Államokat választotta Izrael helyett, tehát nem volt jelentős ereje a cionizmusnak az 1970-es években a szovjet zsidók körében. Hasonló emigráció történt 1968-ban Csehszlovákiából és Lengyelországból is. Az NDK esete a legkirívóbb volt ebben a tekintetben, hiszen ott egyáltalán nem lehetett szó a holokausztról, és a keletnémet állam antifasiszta jellegének hangsúlyozása pedig már a cinizmusba ment át (mintha a Németország keleti felén élőknek semmi köze nem lett volna a hitleri Németországhoz).

Lezárásként mi is megemlíthetjük, hogy a rendszerváltozások után megnőtt az érdeklődés a téma iránt, sajnálatosan azonban nem mindig a dokumentumok ismeretében születnek meg a feldolgozások. Ezen munka ebből a szempontból kiemelkedőnek tekinthető, hiszen bőséges forrássanyagra támaszkodva próbálta meg felkutatni az események okait, tényekkel alátámasztva mutatja meg a szovjet zsidóság holokausztjának jellegzetességeit, valamint felvázolja az elmúlt fél évszázad elhallgatásának legfőbb mozgatórugóit. Fontos magyar szempontból is a szovjet zsidóság sorsának ismerete, hiszen ami ott történt, az közvetlen előzménye volt a magyarországi holokausztnak. Magyarországon már felhasználhatták a szovjet tapasztalatokat. Mindezek ellenére a kutatás nem tekinthető lezártnak, hiszen Krausz Tamás sok kérdést csak érintőlegesen érint, illetve újabbakat is felvet. A könyv a sok adat ellenére is könnyen olvasható, élvezetes, a középiskolásoktól az egyetemistákig, illetve a mindenki, aki a téma iránt jobban érdeklődik, haszonnal forgathatja.

THOMAS LINDENBERGER
**VOLKSPOLIZEI. HERRSCHAFTSPRAXIS UND ÖFFENTLICHE
 ORDUNG IM SED-STAAAT 1952–1968**

(*Népi rendőrség. Uralmi gyakorlat és közrend a pártállamban 1952–1968*)
 Köln, Böhlau, 2003. 502 p.

A német történetírásban a hetvenes években kezdett gyökeret verni a mindennapok történetének (Alltagsgeschichte) irányzata. A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) történetének kutatásában a kilencvenes évek végéig a totalitárius elmélet alkalmazása és a provinciális államtörténet domináltak, megítélve azt a vezető politikusok biográfiáival és pozitívista diplomáciatörténeti elemzésekkel. A kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb teret nyert a jelenkortörténet-írásban is a társadalomtudományos igényű modellek alkalmazása, emellett számos újonnan létrejött vagy szemléletében átalakulóban lévő intézmény támogatta az új történeti diskurzusokhoz kapcsolódó kutatásokat. Ezen intézmények „zászlóshajója” a kifejezetten az NDK történetének kutatására összpontosító, potsdami *Zentrum für Zeithistorische Forschung* (ZZF – Jelenkortörténeti Kutatóközpont), ahol 1996 és 2000 között az intézet kutatóinak többsége – több mint húszan – dolgozott annak a projektnak a keretében, amely az uralmi struktúrákat és a megéléstörténetet helyezte a kutatások fókuszába („Herrschaftsstrukturen und Erfahrungsdimensionen der DDR-Geschichte”). A mindezek eredményeként az elmúlt öt évben megjelent monográfiák végérvényessé tették a fordulatot a német jelenkortörténet-írásban, amely Thomas Lindenberger szavaival, leegyszerűsítve úgy is leírható, hogy „nem az NDK történetét, hanem az NDK-ban élő emberek történetét kell a középpontba állítani”. Lindenberger, a ZZF projektvezetője népi rendőrségről írt könyve is részben ennek a szemléletváltásnak az eredménye.

Lindenberger nem az államtörténeti keretbe ágyazott intézménytörténetek egyikét akarta megírni. Mint az az előszóból is kiderül, emiatt gyakran kényszerült arra, hogy a konzervatív, államtörténeti keretben gondolkodó történészeknek magyarázkozzon, hogy – például a titkosrendőrséghez vagy a pártvezetőségi szervekhez képest – miért nem periferikus a kutatási témája. Ez a „magyarázkodás” – ami következtetni enged arra a léggörrre, ami az új történeti diskurzusokat a kilencvenes években Németországban is körülvette – időről időre visszatér a könyvben. A szerző a rendőrséget nem a diktatúra egyik intézményeként tárgyalja, hanem egy összetett társadalomtörténeti modellbe ágyazva. A Max Weberre és Alf Lüdtkére visszavezetett modellben a rendőrség működésének megismerése közelebb visz minket annak a megértéséhez, hogy az uralom miként vált társadalmi gyakorlattá, a mindennapok észlelése miként változott az alapfokú társadalmi kontrollként is értelmezhető rendőrségi gyakorlat hatására. Vagyis a rendőrség mindennapi tevékenységének elemzése – a hatalmi viszonyok mikrotörténeti (re)konstrukcióján keresztül – közelebb visz minket a társadalom működésének, „az NDK-ban élő emberek” történeteinek megértéséhez. Az uralom ebben a modellben többet jelent, mint az intézmények vagy struktúrák adott típusát. Az uralmat értelmezhetjük úgy is, mint a társadalmi interakciók egyik formáját, vagyis az uralom formájának értelmezése a társadalmi interakciók érthetőbbé tételét is szolgálja.

A könyv három nagy részben tárgyalja a népi rendőrség témáját. Az első részben azzal a kérdéskörrel foglalkozik a szerző, milyen helyzete és funkciója volt a rendőrségnek a szocialista uralmi rendszerben. Lindenberger lineáris időrendben arra keresi a választ, miként és miért változott a rendőrség kompetenciája, milyen elvek és prioritások határozták meg a rendőrség intézkedéseit, a párt hogyan kívánta biztosítani „vezető szerepét” a rendőrségen keresztül, és mi volt a funkciója a rendőrségről szóló törvénynek egy olyan rendszerben, ahol a rendőrség elsődleges feladata a párt hatalmának megőrzése és az „osztályellenségek” elleni harc volt.

A rendőrség feladatát már a kezdetektől (1945–1952) úgy határozták meg, hogy erősítse a szovjet és a német kommunista hatalmi pozíciókat. Ennek ellenére a forrásokból az derül ki, hogy a rendőri feladatok többségét ebben az időszakban a háború utáni kaotikus helyzet határozta meg (ami többnyire a magántulajdon ellen elkövetett bűncselekmények üldözéséből állt). A tulajdon elleni bűncselekmények 1947-től fokozatosan csökkentek, így a rendőrség szabadabbá váló erőit a pártpolitika szolgálatába állíthatta. A rendőrség kettős megítélése különösen a falvakban volt érezhető: míg a háborút követő éhínség elől a falvakba menekülő és ott fosztogató nagyvárosiak elűzésében a falusiak szíves örömezt segítettek a rendőrségnek, addig az egyre nagyobb tételeket követelő beszolgáltatási irányelvek végrehajtása és a közvetlen piaci értékesítés megakadályozása („harc a spekulánsok” és a „feketepiac” ellen) érthető módon népszerűtlenné tette a rendőrséget.

A titkosrendőrség (államvédelem) megszervezésével és terjeszkedésével párhuzamosan a rendőrség is egyre több politikai feladatot látott el, és – szovjet mintára – a magyarországi helyzethez hasonlóan az ötvenes évek elejére a rendőrség a hierarchiában gyakorlatilag a titkosrendőrség alá rendelt szervezetté vált. A rendőrség intézményi stabilizációjára az 1953. június 17-i felkelés hatására került sor. A közrend fenntartása a felkelésig kizárólag a népi rendőrség hatáskörébe tartozott, azonban a tüntetések

hatására a köztér is új jelentést kapott a pártállam hivatalos diskurzusában: olyan térré vált, amelyet ettől fogva titkosszolgálati eszközökkel is meg kellett védeni. Ennek hatására a titkosrendőrség és a rendőrség közös feladatává vált a „felkelés-megelőzés”. Első lépésként a rendőrségen belüli hierarchiát úgy alakították át, hogy a legfontosabb bűncselekmények közé került minden olyan cselekmény, amely összefüggethető bármiféle felkeléssel (vö. Magyarország 1956 után vezetett változások az államvédelmi szervezetekben). A rendőrséget irányító belügyminisztérium vezetője megerősítette a helyét a politikai vezetésben, a rendőrség információszolgáltatását 1953 végén rendeletileg szabályozták. A szerző innentől datálja a rendőrség fokozatos militarizálódását, másképp fogalmazva: a rendőrség 1953 után egyre inkább a politikai céloknak alárendelt erőszakszervezetté vált. Ez ellentétes azzal a folyamattal, amely a szovjet zónában éppen 1953 után néhány évig némi „puhulást” eredményezett a hatalom és a társadalom kapcsolatában. Az NDK esetében ez azért is fontos, mivel 1961-ig a szovjet zónában az NDK kevésbé számított a Nyugattól elzárt országok közé: a Nyugat- és Kelet-Berlin közötti szabad közlekedés lehetővé tette nemcsak az áruk és az amerikanizált tömegkultúra szabadabb áramlását, de az információáramlást is (erre példa, hogy kelet-berlini iskoláscsoportok számára nyugat-berlini mozi látogatásokat szerveztek).

Az NDK rendőrség történetében a következő fordulatot éppen egy magyarországi esemény, az 1956-os forradalom okozta. 1956 szerepével a világpolitikában, vagy azzal, hogy milyen hatása volt 1956-nak néhány nyugati ország lakóinak szocializmus percepciójára, viszonylag már sokat foglalkoztak; azzal szinte alig-alig, hogy más, a szovjet zónához tartozó államokban milyen strukturális változásokat okozott. (Ugyanilyen érdekes kutatási téma lehetne annak az összehasonlítása, hogy a későbbi csehszlovákiai vagy lengyelországi események miként befolyásolták egyes kelet-európai országok intézményeinek, ezáltal a társadalmi ellenőrzésnek a változását. Vagyis nem pusztán a politikusok reakciói, hanem az állami intézmények megváltozása, a hatalom és társadalom kapcsolatának összehasonlító elemzése.) 1956 novemberétől kezdve rendeletek révén az NDK-ban többek közt a rendőrség feladatává tették az „ellenforradalmi akciók elfojtását”. Ez nemcsak a rendőrség felépítését és feladatkörét változtatta meg, hanem a különböző társadalmi csoportok rendőrségi „kezelését” is. A következő fordulatot a rendőrség történetében a szerző 1961-hez, a berlini határok lezárásához köti. Nemcsak azért, mert ekkortól a rendőrség új politikai feladatot, a „disszidálás” megelőzését is megkapta, hanem azért is, mert a hatvanas évek az NDK történetében egyfajta „bezárkózásként” is értelmezhetőek.

A társadalomtörténeti modellel az intézménytörténeti részben csak korlátozottan adaptáló szerző a monográfia második részében a rendőrség személyi állományával, magukkal a rendőrökkel foglalkozik. A bevezető alapján az olvasó mikrotörténeti ihletettséggel megírt megéleltörténetet is várja, a szerző ebben a részben többnyire egyre kisebb szervezeti egységek – helyenként személyek közötti – kapcsolataival foglalkozik. Ezenkívül a rendőrök különböző szolgálati lapjai és belső statisztikái alapján számba veszi a rendőrségnél dolgozók szociális jellemzőit: származásukat, életkorukat, képzettségüket, fizetésüket és párttagságukat. A kétségkívül érdekes megközelítés és kérdésfelvetések kapcsán ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon egyetlen rendőrkapitányság történetének elemzésével és ábrázolásával nem lehetett volna-e plasztikusabbá és érthetőbbé tenni a rendőrség „szakszerűsödésének” történetét (hiszen ezen a területen is, mint a szocialista állam más területein is, végbement egyfajta professzionalizáció), ami különösen a hatvanas évekre jellemző. Számomra az is kérdéses, vajon érdemes volt-e a származási statisztikákat elemezni, amelyekről maga a szerző is megállapítja, hogy rendkívül szematikusak, statikus állapotot tükröznek, és véleményem szerint inkább tükrözik a kor elvárásait, mint a rendőrök előéletét. Ennek a résznek a legértékesebb alfejezete talán annak a vizsgálata, miként befolyásolta a rendőrségi karriert a társadalmi nem (gender) konstrukciójának változása (6.3. alfejezet, amelynek sokatmondó címe: „...az elvtársnők írhatnak!”).

A könyv talán legérdekesebb fejezetei a harmadik részben találhatóak (A rendőrség munkája a szocialista építésben). A párhuzamos időben futó esettanulmányok egy-egy problémakörbe sűrítve ábrázolják azt, amit a szerző a könyv bevezetésében ígért: vagyis hogy miként vált a rendőrségen keresztül társadalmi gyakorlattá az az uralmi rendszer, amelyet a totalitárius modell egyszerűen csak szocialista államként emleget. Ezekben a fejezetekben nemcsak a rendőrök és a rendőrökkel kapcsolatba kerülők mindennapjai állnak az elemzés fókuszában, hanem történeti kontextusba helyezve a szereplők reagálása a fentebb tárgyalt intézményi és ideológiai változásokra.

Az „önkéntes rendőrökkel” foglalkozó fejezet már valóban megéleltörténeti keretbe helyezi az alulról is építkező uralmi rendszer kölcsönhatásait, és érthetőbbé teszi, miként alakultak ki azok a határok, amelyek korlátozták a normatív alapú uralmi rend totalitását. Az „önkéntes rendőrök” a hivatalos diskurzusban azt szimbolizálták, hogy a párt és az állampolgárok között személyes és szolidáris viszony van, hiszen az állampolgárok társadalmi munkában segítik a rendőrök munkáját. Míg a kíméletlen „osztályharc” éveiben az önkéntes rendőröknek elsősorban politikai feladatokat kellett ellátniuk, addig a hatvanas években politikailag semleges rendfenntartói feladatokat kaptak, például a közlekedésrendészetnél vagy a kisebb bűncselekmények felderítésében. Ennek az egyik oka az volt, hogy az embereket komolyabb rendőrségi feladatokra nem lehetett rávenni, és az állam le is mondott arról, hogy „laikusokkal” egészítse ki

az egyik legfontosabb végrehajtó szervezetét. A fal megépítése után fokozatosan apolitikussá vált az önkéntes rendőrök feladatköre.

A rendőrség falvakban betöltött szerepével foglalkozó fejezetben elsősorban a kollektivizálás és a rendőri munka kölcsönhatásai kerülnek a középpontba. A kollektivizálás hatására a rendőrség egyik feladatává vált, hogy „homogenizálja” a falvak társadalmát, ami persze folytatólagosan nem sikerült, és ez a rendőrségi jelentések írónak és olvasóinak folyamatosan munkát adott vidéken is.

A könyv leghosszabb és talán legérdekesebb fejezete a rendőrség jampecok („Rowdys”) és jampecség („Rowdytum”) elleni akcióit és munkáját elemzi az 1956 és 1969 közötti időszakban. Az NDK-ban használt fogalom nem teljesen feleltethető meg a magyarnak, inkább egyfajta keveréke a magyar rendőrség által konstruált „jampec” és „galeri” fogalmának, mivel sok szempontból a nyugatnémet „Halbstarke” szubkultúrára adott keleti reakció. Ennek oka, hogy a hivatalos diskurzusban a Rowdy nem pusztán az amerikai eredetű populáris kultúrát éltető fiatal, hanem egyúttal bandákba verődik és a közrendet is csoportosan veszélyezteti. A Rowdy 1956-ból származó meghatározásának központi eleme az volt, hogy a Rowdy elutasítja az állam által támogatott társadalmi normákat és magatartásokat. A húszas évekre visszamenő szovjet huliganizmus diskurzus is hasonló módon határozta meg a huligán fogalmát, de a Rowdy nem pusztán a szovjet huligán-fogalom adaptálása volt, hanem válasz az éppen Nyugat-Berlinben, az ötvenes évek közepén egyre nagyobb morális pánikot kiváltó Halbstarke-jelenségre. A Rowdy-fogalom megalkotása emellett nem véletlenül esik 1956 végére: a magyarországi forradalom melletti nyugati szimpátiatüntetések (Kelet- és Nyugat-Berlin határa ekkor még szabadon átjárható volt) és a rendőrségen feladatkorének bővülése az ellenforradalmi szervezkedések megakadályozására – éppen a magyar események miatt – is hozzájárult.

Az NDK vezetői – és később persze a magyar és lengyel hivatalos történeti konstrukciók is – úgy állították be, hogy az 1956-os magyar és lengyel felkelés egyik oka az ifjúság alacsony állami kontrollja volt. Lindenberger az ifjúsági büntetéses kezelésének fontosságát – mind a rendőrségi munkában, mind a tudományos (kriminológia) életben – erre vezeti vissza. A Rowdy elleni harcba csomagolt ifjúságvédelem emellett fontos szerepet töltött be az antimodernizációs diskurzusok megnyilvánulási alkalmaként (mint az Uta G. Poiger: *Jazz, Rock, and Rebels. Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany*. Berkeley, University of California Press, 2000. az NDK-t és az NSZK-t ebből a szempontból összehasonlító könyvből is kiderül). A rendőrség által konstruált „Rowdy-bandák” a bűnüldözés egyik fő célpontjaivá váltak, a rendőrök minden fiatalcsoportban rendszerellenes Rowdykat kerestek. Lindenberger egyértelműen rendőrségi konstrukcióként kezeli a Rowdy-jelenséget, ugyanakkor a fiatalok bandáit, vagyis hogy a fiatalok csoportjai lehetnek jól szervezettek és hierarchikusak, nem pedig pusztán ideiglenes kortárs csoportok, nem mind a rendőrségi konstrukció és ábrázolás következményeként ábrázolja. A „bűnüldözés” rendőrségi konstrukciója is időnként elvész a jelentések tengerének elemzésében, és – szemben a könyv alapkonceptiójával – néha úgy tűnik, hogy a bűnüldözés önmagában is létező jelenség, nem pedig a társadalmi közmegegyezés vagy éppen a rendőrségi jelentések konstrukciójának eredménye. Itt arra a – főleg angolszász – modern rendőrség-történeti tételre utalok, hogy a bűnelkövetés aránya a rendőri erők számával egyenesen arányos, vagyis maguk a rendőri jelentések hozzák létre a bűncselekményekről szóló diskurzust.

Bár nem célkitűzése a könyvnek, mégis talán érdekes vizsgálati téma lehetne, ha 1945-öt a német történelemben (akárcsak a magyarban) nem szigorú cezuraként értelmeznénk, és vizsgálat tárgyává tennék azt is, hogy mi az, ami kontinuos a rendőrség munkájában, vagy akár személyi állományában 1945 után. Mindezek mellett Lindenberger könyve alapkérdés nemcsak a német, hanem a nemzetközi társadalomtörténeti ihletettséggel megírt szocializmuskutatásokban is, és a magyar összehasonlító elemzésekhez is kiindulópontul szolgálhat.

Horváth Sándor

STEFAN NOETHEN – VOLKER PADE (SZERK.)

BÜRGER, ROWDYS UND REBELLEN. DEUTSCHE POLIZEILEHRFILME IN WEST UND OST

(Polgárok, jampecok és felkelők. Német rendőrségi oktatófilmek nyugaton és keleten)

Münster, Geschichtsort Villa ten Hompel, 2004. 92 p. + DVD melléklet

A rendőrséggel kapcsolatos források közül különösen értékesnek tűnnek a rendőrségi oktatófilmek, amelyek nemcsak a tudományos forráskiadványok között foglalhatnak el speciális helyet, hanem a történeti oktatásban is. A fenti könyv által felvetett problémák a korabeli rendőrségi oktatófilmekben keresztül is elemezhetőek és ábrázolhatóak. A münsteri *Villa ten Hompel* (amely 1940–45 között regionális rendőrségi központ volt) forráskiadványában azt a célt tűzte ki, hogy a nyugat- és keletnémet rendőrségi oktatófilmek közül válogatva olyanokat közöl, amelyek révén párhuzamba állítható összehasonlítható a két német állam

rendőrségén keresztül a kétféle politikai és társadalmi berendezkedés működése. A DVD és a forráskritikai észrevételeket tartalmazó kísérőkönyv formájában megjelentetett kiadvány a Villa ten Hompel gazdag filmgyűjteményéből válogat, a kísérőkönyv szövegei nemcsak a tudományos kutatók számára hasznosak, hanem didaktikusan végigvezetve a témát oktatási segédletként is használható (számtalan hasonló forráskiadvány születhetne a magyar filmarchívumok anyagaiból is oktatási célokra, viszonylag alacsony költségen). A források tehát nem pusztán időrendben vagy politikatörténeti témák szerint csoportosítva következnek: az anyag rendezésének alapelve, hogy összehasonlításra kényszerítsen.

A kiadvány az NDK és az NSZK rendőrségének oktatófilmjeiből öt-öt hosszabb részletet állít párhuzamba, a keleti és nyugati filmrészletek az eredeti szerkesztés szerint egymás után következnek, ezzel is ösztönözve a nézőt a két rendőrség filmjeiben ábrázolt társadalom- és rendőrségkép összehasonlítására. A két első forrás a rendőrség és a politika viszonyát hasonlíttja össze: az első 1976-os filmrészletben az NDK rendőreit oktatják, hogyan kell felszámolni egy „Rowdy”-rendzavarást, míg egy 1968-as nyugati rendőrfilmben azt mutatják be, miként kezel – pontosabban védelmez a szólásszabadságra hivatkozva – a rendőrség egy újfasiszta-szélsőjobboldali (NPD) tüntetést.

A második összehasonlító részlet a rendőrök filmekben ábrázolt önképével, imázsával foglalkozik. A keleti és nyugati filmrészlet is a rendőrség és az (állam)polgárok kapcsolatát taglalja. A keletnémet részlet arra oktatja a rendőröket, hogyan kell útbaigazítást vagy felvilágosítást adni az arra rászoruló NDK állampolgároknak, legyen az útirány, vagy egy szovjet emlékmű története. A szinte személyiség nélküliként, szigorúan hivatalos arckifejezéssel magyarázó rendőr – akinek nemcsak térképe van, de történelmi ismeretekkel is rendelkezik – szimbolizálja, hogy a rendőrség nem más, mint a munkásparaszt állam felelősségteljes képviselője. A párhuzamba állított nyugati filmben rendőröket arra oktatnak, milyen jelentősége lehet a mindennapi munkában olyan kulcsszavaknak, mint Auschwitz vagy Vietnam (például tüntetések rendőrségi biztosításakor). Mindkét film a Lindenberger könyvében is tárgyalt – hatvanas években végbement – professzionalizációt ábrázolja, illetve azt, miként jelenítik meg saját szerepük változását a rendőrök a társadalmi életben.

A rendőrség és az állampolgárok kapcsolatát bemutató részletek közül az elsőt az NDK lakosai számára készítették annak érdekében, hogy az önkéntes rendőri munkát vonzó, egyúttal hasznos szabadidős tevékenységként népszerűsítsék. Ennek részeként a sportot és az áldozatvállalást helyezték a középpontba: a film szerint az önkéntes rendőr nemcsak rendőrkutya-versenyeken vehet részt járőrökutyájával, hanem annyira áldozatvállaló, hogy még a focimeccs nézését is abbahagyja, hogy szomszédjának segítségére siessen (a filmben a ház mellett labdázó gyereket kell a sportpályára küldeni, mert a szomszédot idegesíti a labdapattogás). A propagandafilmmel szemben az önkéntes rendőr nem periferikus feladatokat lát el, hanem „hobbiból” segíti a komoly rendőrségi munkát (például segít a tolvajok tettenérésében), hogy ezzel is megvédje a szocialista államot ellenségeitől. Ezenkívül oda is elér, ahová a rendőrség kevésbé: a háztömb lakóinak magánéletébe. Az önkéntes rendőrség szimbolikus megjeleníté a szocialista állam azon törekvését, hogy a magánélet és a szabadidő-eltöltés helyeit formáit is meghatározza. A párhuzamos nyugati film negatív és pozitív példákkal arra oktatja a rendőröket, milyen hangnemből beszéljenek az állampolgárokkal, és azt jelképezi, hogy a rendőrség számos konfliktusa miatt arra törekedett, hogy folyamatosan csökkentse a rendőrök és a lakosság közötti összeütközéseket.

A rendőrséggel szembenállók és az ellenségek problémakörét négy filmrészlet mutatja be. Egy panellakótelep szomszédsági konfliktusainak bemutatása azt a célt szolgálja, hogy az NDK állampolgárai, amennyiben olyan problémát észlelnek környezetükben, mint a filmben: szemetelés, zajongás, fuszás, részegeskedés, telefon- és parkrongálás, azonnal hívják a rendőrt. A fiatalok nevelésében – például társadalmi munkával – a film szerint különösen fontos feladat, hogy már korán megtanulják a közösségi tulajdon tiszteletét. Az ellenségek konstrukciójában a fiatalok és a tömegkultúra az NSZK-ban is fontos szereppel bír: ezt mutatja be az a részlet, amelyen a rendőrséget vetik be egy 1966-os hamburgi Beatles-koncerten a „fanatikus” rajongók ellen. A rockzene körül kialakult morális pánik-fenntartásában fontos szerepe volt szerte a világon a rendőrségnek, amely „erkölcsösösként” a térhasználat új módját (a rock-koncerteket) folyamatosan rendőrségi problémaként kezelte, ezzel is munkát és ellenséget generálva magának. A film a koncertre összehívott fiatalok ellen bevett vizágyút mint a közrend fenntartásának egyik hatékony és polgárbarát módszerét ábrázolja.

Az igazoltatásról készült 1983-as rendőrségi oktatófilm az igazoltatást úgy ábrázolja, mint egy jogilag szigorúan szabályozott, ám a gyakorlatban annál több problémát okozó fontos rendőrségi feladatot. A filmben dramatizált jelenetek és a vonatkozó jogszabályok ismertetési folyamatosan váltják egymást, ezzel is azt sugallva, hogy az NDK jogállam (de a film azt is hangsúlyozza, hogy a gyakorlatban számos váratlan probléma és ennek függvényében megoldás merülhet fel). Az utolsó rendőrségi filmrészlet egy 1973-as hamburgi házfoglalás rendőrségi kezelésével foglalkozik. A hatvanas évek diákmozgalmaiból kiinduló házfoglalók és a rendőrség konfliktusát a film az állam és a szélsőbaloldali mozgalmak konfliktusként mutatja be. Emellett a házfoglalási mozgalom és a rendőrségi összecsapások egyfajta rituáléként is ábrázolhatóak, amelyekben a fiatalok jelentős része nem politikai okokból vett részt. Emiatt az

isméltlődő összezapások ábrázolása a háborúról szóló folyamatos, sematikus tudósításokhoz hasonlít, amelyekben a rendőrök (a jók) a házfoglalók (a gonoszok) ellen harcolnak.

A rendőrségi oktatófilmek elemzéseit tartalmazó kísérőkönyv szerzőire számos esetben hatottak azok az interpretatív kultúratörténeti módszerek, amelyek kiutat mutatnak a rendőrségtörténet deskriptív, intézménytörténeti módszereiből, és ennek köszönhetően a témát a társadalomtörténeti és kultúratörténeti, ahol a kultúra nem tudás, hanem a társadalmi gyakorlatok rendszere, diskurzusokra reflektálva közelítették meg. A forráskiadás új módja, a rendőrségi filmek közzététele DVD-n arra is példa, hogy a modern technikai eszközök igénybevétele nemcsak olcsóbbá, de sokkal több irányban felhasználhatóvá teszi a tudományos forráskiadást.

Horváth Sándor

SZÁMUNK SZERZŐI

Ágoston Magdolna, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely

Brandt, Juliane, Ph.D, történész, egyetemi oktató, Berlin

Dragan, Traian, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Halász Iván, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Jogtudományi Intézete

Harsányi Iván, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem

Horváth Sándor, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kovács Tamás, tudományos munkatárs, Holokauszt Gyűjtemény Közalapítvány, Budapest

Rubint István, középiskolai tanár, mb. egyetemi oktató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Mitrovits Miklós, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

